

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 4.

Helynévtörténeti tanulmányok

4.

Szerkesztette:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debrecen, 2009

A Magyar Névtárhívum Kiadványai 15.

Szerkesztő:

Hoffmann István

A kötetet lektorálta:

Hoffmann István

Juhász Dezső

Solymosi László

Tóth Valéria

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (62207 sz.).

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2009

ISSN 1417-958X
ISBN 978-963-473-258-7

Borítóterv: Varga József
Nyomta a Vider Plusz Bt.

Tartalom

Előszó.....	7
NYIRKOS ISTVÁN: A finn helynevek morfológiai jellegzetességeiről (magyar–finn egybevetésben)	9
PÓCZOS RITA: Etnikai viszonyok tükröződése a helynévmodellekben	17
RESZEGI KATALIN: A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód	35
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: Csíki mikrotoponímiai rendszerek népetimológias változásai	47
BÁBA BARBARA: Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában	73
BÉNYEI ÁGNES: Még egyszer a <i>-d</i> helynévképzőről	85
GYÓRFFY ERZSÉBET: A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében	105
KOCÁN BÉLA: A folyóvíznevek típusai és változásaik Ugocsa vármegyében ó- és középmagyar kori névanyagában	115
PÁSZTOR ÉVA: Vizek, vízparti helyek neveinek változása a Hajdúnánáshoz tartozó Tedej területén	131
MIKESY GÁBOR: 20. századi társadalmi változások hatásai a helynevekre	143
SZŐKE MELINDA: A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról	149
KOVÁCS ÉVA: A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról	163
SEBESTYÉN ZSOLT: Kárpátaljai helységnév-magyarítások a Nagybereznai járásból	171
HOFFMANN ISTVÁN: <i>Tolna</i>	185
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei.....	193

Előszó

A „Helynévtörténeti tanulmányok” 4. kötete jórészt a harmadik helynévtörténeti szeminárium anyagát tartalmazza. A tanácskozás szervezői, akik egyúttal e kötet szerkesztői is, nagy örömmel tapasztalták, hogy névkutatóink érdeklődése nem lankad a helynevek történeti kérdései iránt: a 2008. május 29. és 31. között a Debreceni Egyetem síkfőkúti alkotóházában megtartott rendezvényen mintegy harmincan vettek részt, s közülük tizenheten előadást is tartottak. Ez az aktivitás annál is inkább feltűnő, hogy 2007 júniusában a magyar névkutatók nagyszabású országos konferenciát tartottak, s ugyanebben az évben kora ősszel a mostanihoz hasonló részvétel mellett tudtuk megrendezni a második helynévtörténeti szemináriumot. A mostani találkozó is igen jó hangulatban, mondhatni baráti légkörben zajlott le. A résztvevők jó kedvéről hű képet ad a tanácskozás második napján készült csoportkép, amelyet a hátsó borító belső oldalán talál meg az olvasó.

Azt, hogy a tanácskozás nemcsak remek hangulatú, hanem igen színvonalas esemény is volt, úgy gondoljuk, pontosan tükrözik e kötet írásai. Az ott elhangzott előadások közül végül 11 formálódott közleménnyé, és jelenik meg a „Helynévtörténeti tanulmányok” 4. kötetében. Ezt igen jó aránynak tarthatjuk, hiszen a szemináriumra meghívó körlevélben mindig hangsúlyozzuk, hogy oda nemcsak kiérlelt, tudományosan letisztult gondolatokkal várjuk a résztvevőket, hanem továbbgondolást igénylő ötletekkel, elképzelésekkel is bátran elő lehet állni. Ezt a szándékot támasztja alá az is, hogy az előadások időtartamát sem korlátozzuk, s a tapasztalatok azt mutatják, hogy a résztvevőket ez nemcsak, hogy nem zavarja, hanem inkább inspirálja: nem egy előadást a meghallgatására fordított időnél is hosszabb vita követ. Sajnáljuk, hogy egyes előadásoknak nem készült el a szerkesztés lezárultáig a kézírata, a kötetet azonban mindenképpen szerettük volna megjelentetni a következő szeminárium megrendezése előtt. Emellett továbbra is helyt adunk minden olyan tanulmánynak, amely a helynevek történetét érinti: akár a nyelvtudomány, akár a régészet, a történettudomány vagy a történeti földrajz szemszögéből.

E kötetet, ahogyan magát a szemináriumot is, az alaptémán belül a tematikus sokszínűség jellemzi. Elméleti fejtegetések, jelenség- és változásvizsgálatok, nyelvemlékek és konkrét nyelvi elemek vizsgálata egyaránt megjelenik a tanulmányok témái között. Nyirkos István mint a fennisztika kiváló szakembere és a finn névkutatás alapos ismerője a finn helynevek morfológiai ismérveit egyrészt a közsavak alkotásának hátterén világítja meg, másrészt pedig a magyar helynévadás jellegzetességeivel veti egybe. Tanulmánya a magyar–finn névtani

együttműködés újabb szép példája. Reszegi Katalin egy eddig kevésbé részletezett névkeletkezési folyamatot, a jelentéshasadást járja körül kognitív szempontokat is felvetve. Megállapítási érintik a tulajdonnév és köznévvé határterületeit is. A kognitív közelítésmód feltűnik Györffy Erzsébetnek a folyóvizek szakaszneveit és a vizek többnevűségét tárgyaló tanulmányában is. Igen gazdag, nagy időszakot átfogó Ugoicsa megyei helynévanyagából Kocán Béla ezúttal a folyóvíz-*nevek* jellemző típusait és ezek változási folyamatait mutatja be, a névrendszer egészére vonatkozóan is igen sok tanulsággal. Pásztor Éva ugyanezt a névfajtát egy egészen kicsi névanyagban, az egykori szabolcsi Tedej falu területén belül elemzi, a pontos adatolás, a rendszerkapcsolatok alapos ismerete azonban lehetőséget adott arra, hogy a mikrovizsgálat másként fel nem fejthető finom összefüggéseket is feltárjon. Csomortáni Magdolnát az általa igen jól ismert csíki mikrotoponímiai anyag arra indította, hogy a népetimológiai változások különleges, sokarcú és sokak által vizsgált jelenségét nagyívű, elméleti igényű tanulmányban tekintse át. Bába Barbarát a földrajzi köznevek foglalkoztatják elsősorban: itteni tanulmányában ennek, a helynevek alkotásában alapvető szerepű szóállománynak a vizsgálatában jelentésföldrajzi lehetőségeket mutat be. Mikešy Gábor olyan gyakori határneveket hoz elénk, amelyek főleg a 20. század első felében keletkeztek különböző törvényi szabályozások és ebből adódó társadalmi változások tükrözőjeként. Szőke Melinda a középkori hiteleshelyek oklevélbeli helynévhasználatának vizsgálatához vázol fel néhány munkaprogramként is kiváló szempontot, Kovács Éva pedig arról értekezik, hogy miért van szükség az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírás nyelvészeti-névtani szempontú komplex feldolgozására. Sebestyén Zsolt a történelmi Magyarország peremén fekvő Nagybereznai járásból közöl igen gazdag adatolású településnév-magyarázásokat. Hoffmann István viszont csupán egyetlen helynévnek, a *Tolná*-nak igyekezett az eddig forgalomban lévőtől eltérő etimológiai magyarázatát adni, Bényei Ágnes pedig újból visszatért a *-d* helynévképző történetének tárgyalásához, amelyet korábban már sorozatunk első kötetében is érintett.

A „Helynévtörténeti tanulmányok” 2004-ben elindított sorozatának eddigi négy kötetében összesen egy híján félszáz tanulmányt tettünk közzé 28 szerző tollából. Nemcsak a tudományterület kutatóinak megtisztelő érdeklődése volt kedvező visszajelzés számunkra, hanem a kötetek, tanulmányok pozitív kritikái visszhangja, elismerő fogadtatása is a kezdeményezés továbbvitelére indít bennünket. Bízunk a sikeres folytatásban: reméljük, hogy a következő szemináriumok előadói is épp olyan jókedvvel tekintenek ránk majdan a borítóról, mint ahogyan a 2008. májusi tanácskozás résztvevői néznek ránk e kötet hátlapjáról.

Debrecen, 2009. március 1.

A szerkesztők

Nyirkos István

A finn helynevek morfológiai jellegzetességeiről (magyar–finn egybevetésben)

1. Egy korábbi cikkemben utaltam már arra, hogy bizonyára nem lenne hiábavaló egy olyan névtani vizsgálat, amely a magyar grammatikai *s z ó a l k o t á s* és a névtudományi *n é v a l k o t á s* rendszerének következetes áttekintésére, hasonlóságainak és eltéréseinek egybevetésére vállalkozna (NYIRKOS 2008). Úgy tűnik ugyanis, hogy a szóalkotás módjai felől nézve a nevek létrehozásának, a névalkotásnak a morfológiai jellemzői nem teljesen egyeznek meg a szóalkotáséival, eltérésekkel kell számolnunk, de természetesen vannak hasonló vagy azonos sajátosságok is.

1.1. A *s z ó a l k o t á s b a n* számolnunk kell a szóképzéssel, a szóösszetétellel (ennek szerves és szervetlen változataival, alá- és mellérendeléssel) és a ritkább szóalkotási módokkal: ikerítés, szóhasadás, összerántás, szócsonkítás, szőrövidülés, betűszók, mozaikszók, szóelvonás, népetimológia, elemszilárdulás és kontamináció, azaz szóalak-keveredés.

1.2. Hasonló formai megoldások a *n é v a l k o t á s b a n* is jelentkeznek, de a két rendszer nem fedi le egymást tökéletesen. Például nem találunk olyan helyneveket, amelyeket az ikerítés körébe utalhatnánk, a képzés ugyan általános a névképzés területén, de például az igeképzőknek nyilvánvalóan egyáltalán nincs ilyen szerepük. A mai magyar nyelvben található mintegy 182 képző közül így eleve kiesik az a 86 képző, melyekkel igét képzünk. De a 96 névszóképző egyes típusainak megterheltsége is nagyon eltérő, másrészt igen csekély, mindössze húsz (20) azoknak a névszó- és igenévképzőknek a száma (pl. *-ka/-ke*, *-da/-de*, *-r*, *-l*, *-i*, *-s/-cs*, *-sd*, *-ás/-és*, *-d*, *-gy*, *-st(i)*, *-di*, *-ság/-ség*, illetve *-vány/-vény*, *-vén*, *-ó/-ő*, *-andó/-endő*), amelyek helynevekben fordulnak elő. A névösszetételek között továbbá igen szűk a szervetlen összetételek köre, de a mellérendelés is szinte kivétel számba megy. Az alárendelők között is igen ritka az alanyos, a tárgyias és a határozós névösszetétel. A jelzős összetételek száma viszont már jóval gyakoribb. A szóhasadás (azaz helyesebben itt névhasadás), a névelvonás, a népetimológia, a névcsonkítás eléggé általánosak, viszont a betűnevek és a mozaiknevek a helynévalkotásban szinte elő sem fordulnak. De mindenképpen számolhatunk az ellipszissel, a kontaminációval és az epekszegézzel, azaz kiegészítéssel.

szüléssel. Ez utóbbinak — a szóalkotásban meglevő szerepénél — jóval nagyobb súlya van a névalkotásban, sőt itt jut igazán komoly lehetőséghez.

2. Ezek után bizonyára némi tanulsággal járhat, ha következetesen szembesítjük a névalkotás típusait egy hasonló szerkezetű nyelv, például a finn morfológiai rendszerével annak kiderítésére, általánosabb érvényűek-e a magyarban észlelhető névalkotási típusok.

2.1. A *n é v k é p z é s* terén nagyon hasonló helyzetet találunk a finnben, tudniillik az igeképzők — teljesen érthetően — itt sem vesznek részt a névalkotásban. A névszóképzők megterheltsége szintén hasonló a magyarhoz, mindössze néhány képző jut szerephez.

2.2. A leggyakoribb talán az egyetlen olyan képző, amely valódi helynévképzőnek tekinthető: a *-la/-lä*, például *Peltola, Ojala, Mäkelä, Rantala, Jokela, Ahola* stb. (KIVINIEMI 1990: 167, lásd még KIVINIEMI 1975: 54–5). Ilyen funkciójú képzőt a magyarban nem találunk.

2.3. A *-la/-lä* képzőn kívül előfordul persze néhány más képző is, amely már nem csupán nevekben fordul elő: *-kko/-kkö*: *Koivikko, Rapakko, Kannikko* (KIVINIEMI 1990: 94), *-sto/-stö*: *Koivisto, Akimisto, Hedotisto* (NISSILÄ 1962: 61), *Syrjistö* (rét, mező neveként); *Haavisto, Koivisto, Kivistö* (háznevek) (KIVINIEMI 1975: 42–3), *-i*: *Lehmikarja* (< *Lehmäkarja*), *Metsi-karja* (< *Metsäkarja*), *Lehemikivi* (< *Lehmäkivi*), *Leppioja* (< *Leppäoja*) (NISSILÄ 1962: 79), *-nen*: *Valkonen* (kis tó neveként), *Kivinen, Virkanen* (szigetnév), *Kotanen* (kis tó, tavacska megnevezése) (KIVINIEMI 1975: 33), *-n*: aligha tekinthető képzőnek, sokkal inkább genitivusragnak, de névalakító szerepénél fogva itt említjük meg a vele formált neveket: *Jyrkäranta* (< *Jyrkänranta*; itt a *-kk-* > *-k-* fokváltakozással létrejött rövid *-k-* bizonyítja a korábbi *Jyrkän-* genitivusi alak meglétét), hasonlóképpen: *Jaakosaar* (< *Jaakonsaari*), *Suveluoto* (< *Sudenluoto*), *Sieniiranta* (< *Sieninranta*) stb. (NISSILÄ 1962: 89), *-tsa/-tsu*: *Ahvenitsa-koski, Ahventsa-järv* (NISSILÄ 1975: 63), *Riikatsukylä, Lammita* (i. m. 284), *-t*: *Säynetsalo, Orjattahti, Orjatsaari, Pellotsalo, Ahotaja* (NISSILÄ 1962: 79).

2.4. Hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy egyes finn kutatók (pl. NISSILÄ 1962: 94–5) a fentiekén kívül olyan képzőfajtát is említenek, amely — tudomásom szerint — a magyar névtan területén ismeretlen. Ezek a következők: *-ma* (< *maa* 'föld, ország'): *Kopsama* (< *Kopsanmaa*) (KIVINIEMI 1975: 30), *Suorama* (< *Suoranmaa*) (NISSILÄ 1962: 93), *-rvi* (< *järvi* 'tó'): *Kalarvi* (< *Kalajärvi*), *Syvärvi* (< *Syväjärvi*), *Kyynärvi* (< *Kyynärjärvi*), *Särkärvi* (< *Särkijärvi*) (NISSILÄ 1962: 94), *-io/-iö* (< *joki* 'folyó'): *Kuusio* (< *Kuusjo* < *Kuusiojoe*), *Vuolio* (< *Vuolijoki*), *Mustio* (< *Mustajoki*), *Savio* (< *Savijoki*) (NISSILÄ 1962: 92–6). Az imént említett képzőket NISSILÄ „másodlagos képzőknek” nevezte. Természetesen szabálytalan hangfejlődésről van szó — írja KIVINIEMI (1975: 30, vö. még KIVINIEMI 1990: 88), de megjegyzi, hogy ezt a fejlődést a megfelelő

végződést tartalmazó névszói csoportok analógiája irányította. További hasonló képzők még: *-a ~ -aja*: (< *oja* 'árok'): *Jouhia* (< *Jouhioja*), *Savio* (< *Saviompelto*) (NISSILÄ 1962: 95), *-ää ~ -äjä/-aja*: *Hykää* (< *Hykäjä*), *Tyrvää* (< **Tyräjä*). Ezek a formák vagy analogikusan jöttek létre az *-aja/-äjä* végű formákból, vagy hangtani fejlődés útján. Bár itt a *-ja/-jä* elemet elavult képzőnek tartották. A *-tar/-tär* (< *tytär* 'valakinek a lánya'): *Häkitär* (legelő, mező neve), *Kärpättären/niemi*, *Viiattaren/kallio*, *Tuovittarel/lahti* stb. (NISSILÄ 1962: 95). A *-nki* (< *äng* 'rét, mező') önálló szóból keletkezett finnországi svéd területen: *Malminki* (*Malmäng* 'legelő, rét'), *Tuurenki* (< *Storang*), *Toppenki* (< *Stubbäng* 'legelő, rét') (NISSILÄ i. h.). Szintén önálló szóból keletkezett a *-sta/-stä* (< *setä* 'bácsi') képző, melyre főleg Inkeriben találunk bőven adatokat, s ezek háznévtípust jelölnek: *AnDustä* [a *D* zöngétlen mediát jelez] (< *Andrus-setä*), *Ju(h)ansta* (< *Juhani-setä*), *Simosia* (< *Simo-setä*) (NISSILÄ i. h.).

2.5. A *-(n)ne* típusú helynevekről bizonyára itt célszerű szólnunk, vö. *Pala-(n)ne*, *Hävinne*, *Halenne* (< *haljennut* 'hasadt'), *Juopune*, *Kadonne*, *Kohonne* (KIVINIEMI 1972). Megjegyzendő, hogy ez a névtípus nem valamiféle alapszóból képzett alak a *-nne* igenévképzővel, ez csak a látszat. Ezek a nevek igazában ellipszissel keletkeztek (vö. **Hävinnylampi* > analogikusan 1. genitivusban **Hävinneenlampi* > ellipszissel pedig *Hävinne*). A participiumi *-nyt/-nut*, *-neen* végződésű összetett helynevekben a *-nne* végűek mellett születtek *-ne* végűek is, pl. *Uupune*, s hasonló a *Palane* is (< *palane* < az aktívum 2. participiumi alakból: **palanut* (KIVINIEMI i. h.).

2.6. Az előbbi alpontokról (2.1.–2.5.) összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy vannak képzés útján létrejött nevek, a névalkotó képzőknek a száma a magyarban viszont igen csekély a szóképzők számához viszonyítva, még a húszat sem igen éri el. Ugyanez a helyzet a finnben is, vannak ugyan képzőkkel formált helynevek, de a képzők száma itt is csekély, ugyanúgy mint a magyarban (mintegy 20). Lényeges különbség viszont, hogy a magyarban nincs olyan képzőnk, mint a finn *-la/-lä*, amely kimondottan helynévképzőnek minősíthető. Érdekes még a helynevekben eléggé váratlanul feltűnő *-t* elem (lásd pl. *Säynetsalo*, *Orjatlahti*, *Pellot salo*), amelyet talán finn többesjelnek tekinthetnénk (vö. NISSILÄ 1962: 79), de a többesi funkciót — nézetem szerint — nehéz lenne megmagyarázni. NISSILÄ is (i. h.) lehetségesnek tartja az analógia útján (pl. *Säynetsalo*, *Oritsaar* stb.) való keletkezést. Azt gondolom — első látásra ugyan talán kissé merész feltételezésnek hat —, hogy a *-t* elem azonos lehet az uráli, finnugor **-tt* > *-t* határozóraggal, de a magyarban is találunk helyjelölői (ma inessivusi) *-tt/-t* ragot (*Pécsett*, *Kaposvárt*), másrészt hasonló alakú végződést — időhatározói funkcióban ugyan — találunk a finnben is: pl. a (*nyky* >) *nyt* 'most' jelentésű szóban. A *-t* eredetét bizonytalannak tartják a finn kutatók, de LIIMOLA (1963: 54–5) alapján, aki a *nyt*-ben szereplő *-t*-vel kapcsolatban elképzelhetőnek tartja

a régi *-*ttV* lokativusraggal való azonosságot (vö. még SSA.), ezt a nézetet mindenképpen támogathatjuk. KAISA HÄKKINEN is megemlítésre méltónak találja, hogy az ősi lokativus végződésével azonosították a *nyt*-ben szereplő -*t*-t, vagy pedig képzőelemnek tartották (2004). Úgy vélem, hogy a lokativusi eredet meglehetősen kézenfekvőnek látszik, tehát a helynevekben található -*t*-vel való azonosítás nem feltétlenül hátrítandó el, mint ahogy erre BERRÁR JOLÁN (1957: 28) is gondolt. A -*t*/*tt* időhatározói funkciója is igazolható a magyarból (*azidétt* 'abban az időben, akkor', *mihelyt*, esetleg *tüstént* stb.).

3. A névalkotásban igen jelentős szerepet játszik a névösszetétel. A finn kutatás igen nagy gondot fordít az összetett nevek (yhdysnimet) sajátosságainak feltárására. Ez nem is csoda, hiszen az összetett nevek jelentéstani szempontból nagyobb kifejezőerővel rendelkeznek (erre vö. KIVINIEMI 1990: 88), mivel ezek több speciális, sajátos identifikáló lehetőséget biztosítanak. De talán a gazdaságossági elv miatt is célszerű helyneveket létrehozni összetétel révén, másrészt a már meglévő, élő összetett nevek felhasználásával. A finn nevek jelentős, sőt igen jelentős része összetett név.

3.1. A finn összetett neveket a kutatás — tudomásom szerint — nem vizsgálta viszont abból a szempontból, hogy milyen szintaktikai viszony van a névösszetételt alkotó tagok között. Ha ilyen elemzést végeztek is, akkor tulajdonképpen csak a bővítmény szófaját vették vizsgálat alá. Így megkülönböztettek főnévi bővítményű neveket: *Haapaniemi* ('Nyárfa-félsziget'), *Särkipesä* ('Veresszárnyú koncér fészek/fenek'); melléknévi: *Jyrkkäsaari* ('Meredek-sziget'), *Suurluoto* ('Nagy-szikla', 'Nagy-zátony'), *Sorjasaar* ('Ékes-sziget'); névmásiakat: *Meijjäpelto* (< *Meidänpelto*, 'Mi mezőnk'), *Meiränsilta* (< *Meidänsilta*, 'Mi hídunk'); számnévi: *Ykspensas* ('Egy bokor'), *Yhäksipuinen* ('Kilencfás-[sziget]'); igenévi: *Haisevalahti* ('Büdös-öböl'), *Palantsuo* ('Égett-mocsár'); prepozíciós formákat: *Alletie* ('Alsó út', ma mező), *Päälletie* ('Felső út', ma mező) (a fentiekre lásd NISSILÄ 1962: 76).

Természetesen egyéb szerkezeti sajátóságot is elemeznek a kutatók. Többek között azt, hogy a bővítmények általában egyes nominativusban vagy egyes, olykor többes genitivusban állnak. Arról is említést tesznek, hogy a nominativusi személynév-bővítménnyel szerkesztett finn helynevek — meglepő módon — nem fejeznek ki birtokviszonyt (pl. *Hirvi* személynévből *Hirvi-saari* 'Hirvi-sziget', *Leppä* személynévből *Leppäluoto* 'Leppä-szikla/zátony'), hanem valami mást (pl. valahol lakást, a hely gazdasági hasznosítását, az ugar feltörési helyét stb.), s arra is kitérnek, hogy néha csak látszólagos a nominativusi bővítmény (NISSILÄ 1962: 76–7).

3.2. A fentiekén túl azonban érdemes lenne megvizsgálni, hogy milyen jellegű szintaktikai összetételek közé sorolhatók a finn helynevek, mivel ilyen kuta-

tások még nem folytak. Az egyes vagy többes nominativusban álló előtagok általában a *j e l z ő s n é v ő s s z e t é t e l e k* közé sorolhatók.

Minőség- (minősítő-) jelzősek főnévi előtaggal: *Hirvisaari, Kesälahti, Koi-vujärvi, Lehmilampi, Riihimäki, Rantapelto*, melléknévi előtaggal: *Isotalo, Uusitupa, Suurluoto, Korkeasaari*, igenévi előtaggal: *Haiseva-saari, Palantsuo* (< *Palanut suo* 'Égett-mocsár').

Mennyiségjelzősek: *Kolmikunta* ('Háromközség, Háromság'), *Kolmikulma* ('Három-sarok'), *Kolmisoppi* ('Három-zug'), *Yheksipuinen* ('Kilencfás', sziget neveként) (KIVINIEMI 1990: 75–6).

Birtokos jelzős összetételek főnévi előtaggal: *Joenpolvi, Koskenniska, Niemenlahti, Ojansuu, Saarenpää, Salmensuvanto*, melléknévi előtaggal: *Jyrkäranta, Nimettömänkoski, Syvänoja*.

Egy másik csoportja ezeknek, ahol a birtokos névmás a bővítmény, s realizálja a mondatbeli viszonyt: *Meijjänpelto* ('Mi mezünk', 'Mi rétünk'), *Meiränsilta* ('Mi hídunk'). Ezek tehát egyszerű birtokviszonyt kifejező birtokos jelzős névösszetételek.

3.3. A h a t á r o z ó s n é v ő s s z e t é t e l e k közé sorolandók egyrészt a prepozícióval kifejezett, szerkesztett helynevek: *Alletie* ('Alsó út'), *Päälletie* ('Felső út'), *Yl'puoleranta* ('Felső-part'), *Ylössuo* ('Felső-mocsár') (vö. NISSILÄ 1962: 81–2). Mellettük a névutós helynevek igen ritkák a finnben: *Pihilänal* (< *Pihilän alla* 'Pihilä alatt'), *Virtasenalla* (< *Virtasen alla* 'Virtanen alatt') (i. h.), *Järventaus* ('Tó mögötti rész, terület').

4. Az egyéb, úgynevezett r i t k á b b n é v a l k o t á s i m ó d o k között kell tárgyalnunk

4.1. a n é p e t i m o l ó g i á t vagy ímneketimológiát. Ilyen nevek tartoznak ide, mint *Ruovesi* (< *Ruokovesi* 'Nádas-víz'), nyelvjárási *Ruatovesi*, ahol a *ruoto* '(hal)szálka' szó hatása érvényesült tévesen, népetimológiásan, *Savulähti* (< *Savolehti*), ahol a *Savo* névelemet, az egykori törzsnevet a *savu* 'füst' szóval „értelmesítették”, a *Verkkosalmi* a *Varkasalmi*-ből alakult át a *verkko* 'háló' szó asszociatív hatására (vö. NISSILÄ 1962: 99–105).

4.2. A n é v h a s a d á s nyilván előfordul a finn helynevekben is. Ilyen lehet többek között a *Paakkola* ~ *Pakola* helynév (vö. NISSILÄ 1962: 101), az elkülönülését, hasadását — nézetem szerint — valószínűleg a népetimológia támogatta. A *Paakkola* családnévből jöhetett létre a *Pakola* alak a *pakolainen* 'menekült' szó analógiás hatása alatt. A *Savulehti* ~ *Savolehti* egyben párhuzamos alak is lehetett, tehát bizonyos értelemben hasadás következett be a két helynévben. Talán ide sorolhatók még az alábbi nevek is: *Puulavesi* ~ *Puolavesi* (ez utóbbi lehetett az eredeti alak); *?Lempäälä* ~ *Lempoisten kylä* (NISSILÄ 1962: 101).

4.3. Az ikerítés — úgy tűnik — a finnben sem számolhatunk.

4.4. A névcsonkítás (névrövidülés) a finn névadásban is szerephez jut, de nem nagy számú alakot „termel”, lásd mégis *Torppa* (< *Kalastajatorppa*, étterem neve Helsinkiben).

4.5. Az ellipszis mind a finnben, mind a magyarban gyakori névalkotási mód, amely csak összetett nevekben lép fel, s az egyik névelem (névrész) elhagyását jelenti. Ilyen alakokat idézhetünk: *Kose* (< *Kosemäk* < *Koskenmäki*), *Mietsemäk* (< *Miettisenmäki*), *Kalettoma* (< *Kalattoma* < *Kalattomanlampi*), *Nimettömä* (< *Nimettömänlampi*), *Muhos* (< *Muhos-joki*), *Koisala* (< *Koisela* < *Koiselkä* < *Koivuselkä*) (a példákat lásd NISSILÄ 1962: 62–70, KIVINIEMI 1975: 69, 1990: 104–5).

4.6. A kontamináció (névalak-keveredés) nem gyakori névalkotási mód, de mégis említést érdemel. Ide sorolhatók a következő nevek: *Elimäk* (< *Elimä* × *mäki*), *Kiehimäk* (< *Kiehimä* × *mäki*), *Pieksämäk* (< *Pieksämä* × *mäki*), *Langelmäk* (< *Langelmä* × *mäki*) (NISSILÄ 1962: 90), *Kaunussaar* (< *Kaunissar* × *Kannussaar*) (NISSILÄ 1975: 283). Talán a kontamináció körébe vonhatók az olyan finn helynevek is, amelyek eredeti *-la* végződésüket cserélték önálló szóra, bizonyára más helynevekben szereplő *-lahti/-laksi* utótag analógiájára, vagy valamiféle *-la* × *lahti* keveredés eredményeként. Itt ugyanis az történt, hogy a régi *läksi-*, *haaksi-* és *vaaksi-*féle alakok hasonultak a *lahti*, *hahti* és *vahti* alakokhoz (*lahti* × *la* > *läksi*, ahol a *lahti* ’öböl’; *Hermula* × *Hermu-lahti* > *Hermu-laksi*).

4.7. A névelvonás körébe sorolhatók az absztrakcióval keletkezett nevek, amelyek új alapalakja (nominativusa) valamelyik szó ragos, toldalékos alakjából vált általános használatú névvé. Sokszor valamilyen (hely)határozórag marad el, s keletkezik egy addig nem használatos új helynévalak. Az ilyen nevek talán Inkeriben a legáltalánosabbak.

Az Inkeriben meglevő *-si* végű szavak ilyen alakulatok: *Haloši*, *Hyväši*, *Räyhäši*, *Kapaši*, *Korhoši*, *Kuivaši*, amelyek a *Halonen*, *Hyvönen*, *Häyhänen*, *Kapanen*, *Korhonen*, *Kuivanen* szavak többes partitívusi alakjaiból jöttek létre (pl. *Halosia*, *Hyvösiä* stb.) úgy, hogy a *-ia*, a többes szám jele elmaradt.

Egészen más típusú elvonásnak számít az az eset, amikor valóban egy-egy szóelem, képző, toldalék marad el a szó végéről: *Huuha* (< *Huuhas* inessívusi formából), *Kose* (< *Koski*), Inkeriből idézhető: *Pohi* (< *Pohissa* inessívusi ragos alakból), *Koisala* (< *Koisela* < *Koiselkä*), *Niiselkä* (< *Niiniselkä*), *Palanne* (< *Palannel*), *Syris* (< *Syrjissä* inessívusból) (NISSILÄ 1975: 268).

4.8. A finn névtani szakirodalom *epekszegézisnek* nevezi azt a névkeletkezési módot, amikor a meglevő helynevet földrajzi köznévvvel toldják meg, s ilyenkor mindig kétrészes név keletkezik, amelyben a névrészek funkciója a megnevezés és a hely fajtájának a megjelölése. A magyarban — amint HOFFMANN ISTVÁN írja — ezt a jelenséget inkább *kiegészülés*-nek célszerű ne-

vezni (vö. 1993/2007: 149–50). A finnől ilyen névalakokat idézhetünk, mint *Veretit*-ből *Veretino*kat, ahol a *veretti* ’vizes, hosszú mélyedés, hajlat’, *Hakora-ranta* a *Hakora* névből (*ranta* ’part’), *Niiselänniitty* (< *Niiselä* < *Niiniselkä*), *Ruokitokseniitty* (*niitty* ’rét’), *Tomajanoja* (< *Tomaja*), *Pahlajanoja* (< *Pahlaja-Pahloja*, vö. *oja* ’árok’) stb. (NISSILÄ 1962: 73–4).

5. Úgy gondolom, hogy a magyar névalkotási formák háttérként szerepeltetése, a finn helynevekkel való egybevetés révén talán sikerült valamit hozzátennem az eddigi finn vizsgálatokhoz is, például a nevek szintaktikai viszonyainak tárgyalásával, illetve rámutatni — a magyar kutatókat is szem előtt tartva —, hogy a finnben például a magyarral szemben van olyan képző, mely kizárólag helyneveket képez (*-la/-lä*). Másrészt a sok hasonlóság mellett érdekes, hogy a magyarban ismeretlen a finnhez hasonló módon, önálló szóból (*joki* > *-io*, *setä* > *-stä*, *maa* > *-ma*, *järvi* > *-rvi* stb.) történő névképző-keletkezés. Ez természetesen akkor állítható teljes bizonyossággal, ha az imént vázolt fejlődést kétséget kizáróan lehetne bizonyítani. Én mégis úgy látom, hogy ennek aligha van komoly akadály.

A magyar és a finn névalkotásban vannak közös sajátságok (névképzés, névösszetétel, névhasadás, népetimológia, névrövidítés, névcsonkítás, ellipszis, konamináció, elvonás és epekszegézis). Az is hasonlóságnak minősíthető, hogy egyik névalkotási rendszerben sincs meg az ikerítés, másrészt a képzőhasználat is mutat hasonlóságot, éppen az igen csekély számú képzőfelhasználás tekintetében.

Irodalom

- BERRÁR JOLÁN (1957), *Magyar történeti mondattan*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. 2. kiadás. Bp., 2007.
- HÄKKINEN, KAISA (2004), *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Juva.
- KIVINIEMI, EERO (1972), *Pala(n)ne*-tyyppiset paikannimet. *KSVk*. 52: 256–9.
- KIVINIEMI, EERO (1975), Paikannimien rakennetyypeistä. Helsinki. *Suomi* 118: 2.
- KIVINIEMI, EERO (1977), *Väärät vedet*. Helsinki.
- KIVINIEMI, EERO (1990), *Perustieto paikannimistä*. Helsinki.
- LIIMOLA (1963), *Zur Historischen Formenlehre des Wogulischen*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 127. sz. Helsinki.
- NISSILÄ, VILJO (1962), *Suomalaista nimistöntutkimusta*. SKST. 272. sz. Helsinki.
- NISSILÄ, VILJO (1975), *Suomen Karjalan nimistö*. Joensuu.
- NYIRKOS ISTVÁN (2008), A földrajzi nevek névalkotásának morfológiai jellemzői. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 3. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 153–63.
- SSA. = *Suomen Sanojen Alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Főszerk. ULLA-MAIJA KULONEN. Jyväskylä, 1995.

Póczos Rita

Etnikai viszonyok tükröződése a helynévmodellekben

1. A korai településtörténeti viszonyok feltárásában a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok során számos olyan kutatás készült, amely helynevekre (illetve helynevekre is) támaszkodik, ezek közül elsősorban MELICH JÁNOS, KNEZSA ISTVÁN, MOÓR ELEMÉR, KRISTÓ GYULA, BENKŐ LORÁND, KISS LAJOS, az újabb munkák közül pedig HOFFMANN ISTVÁN dolgozatai emelendők ki, amelyek nemcsak vizsgálati eredményeikkel, de módszertani újításaikkal is gazdagították a történeti nyelvészet és a történeti névkutatás ismeretanyagát.

Tanulmányomban ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódva egy olyan névrendszertani elemzés tapasztalatait igyekszem bemutatni, amely egy mai többnyelvű névállomány és a névhasználók kapcsolatának tanulmányozásával kísérel meg a régiség névkincséből levonható etnikai következtetésekhez újabb szempontokat adni. A különböző nyelvű névhasználóktól gyűjtött helynévi adatok mögött rejlő névadási indítékok rendszeréből tehát előadásomban azokat a jellegzetes névadási modelleket emelem ki, amelyek megvilágíthatják a többnyelvű vidékek speciális névadási, illetve névhasználati szokásait, továbbá segíthetnek feltárni formális és informális névhasználat közötti különbséget, így akár az oklevélben történő rögzítésnek a körülményeit is. Ezek a modellek elsősorban a megnevező funkciójú (M), a megnevező szerepű és fajtajelölő névrész kombinációjaként létrejött (M+F), valamint a sajátosságkifejező és fajtajelölő névrészek kapcsolatából álló (S+F) típusok közül kerülnek ki, de (főként az utolsó kérdésben) azok a minták is fontos információval szolgálhatnak, amelyekben a névrész és a megnevezett objektum között nincs funkcionális kapcsolat.

2. A vizsgált korpusz Baranya megye Sásdi járásának a BMFN. által közölt helyneveiből, mintegy 12 000 névadatból áll. Baranya megye a honfoglalás óta többnyelvű terület, a német nyelvű lakosság a török hódoltság, illetve az azt követő harcok után települt be tömegével az elnéptelenedett területekre, de a megye történetében végig számolnunk kell jelentős arányú délszláv népességgel is. Az adatok rögzítésének idejére, a 20. század végére a magyarság egyértelmű túlsúlyba került: ez részben a második világháborút követő kitelepítéseknek, részben pedig a délszláv lakosság folyamatos beolvadásának köszönhető. A BMFN. adatai szerint a Sásdi járásban ez idő tájt a települések körülbelül fele magyar egynyelvű, a másik fele magyar–német kétnyelvű, és egy településen szláv lakosság is él. A következőkben magyar, illetve német helynéven a magyar, illetve

német lakosság által használt (azaz a BMFN. által *m.*, *n.* jelöléssel közölt) helyneveket értem, ami természetesen nem feltétlenül utal származásra, nyelvi eredetre.

3. A megnevező funkciójú helynevek

3.1. „Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást.” (HOFFMANN 1993: 47). A megnevező funkciójú névrészt (is) tartalmazó nevek létrehozásához tehát a névalkotók a denotátumnak egy már létező, a névalkotás pillanata előtt is ismert nevét használják fel: ez lehet az objektumnak egy másik beszélőközösség által használt, tehát idegen neve, de lehet az adott névadói csoport által alkotott korábbi név is, melyhez valamilyen (jórészt kommunikációs) okból egy másik névrészt kapcsolnak. A helyneveknek az új helynevek alkotásában betöltött szerepével, illetve az új helynevekben elfoglalt szerkezeti helyüknek és névrészi funkcióiknak a kapcsolatával TÓTH VALÉRIA külön cikkben foglalkozott (1999). Vizsgálatunk szempontjából is kiemelt fontosságú ez a név(rész)csoport: az egy helynévrendszeren belül kifejtett hatása mellett a névrendszerek közötti átjárhatóság, illetve a névrendszerek kölcsönhatása is jórészt e kategórián keresztül érhető tetten.

3.2. A megnevező szerepű **egyrészes** nevek (**M**) csak idegen eredetű, azaz átvett helynevek lehetnek. Arányait tekintve a két névrendszer között ebben a kategóriában mérhető a legnagyobb különbség: míg az összes egyrészes német névből csaknem minden harmadik (29%) megnevező funkcióval bír, addig az egyrészes magyar neveknek ez csupán a 8%-ára jellemző: szláv eredetű helynevek a magyar névrendszerben például a *Gondolica*, *Lipóca*, *Norca*, *Belega* nevek, német eredetűek többek között a *Maraszt*, *Kaltenberg*, *Táling*, *Langvíz* helynevek.

A német névrendszerben szintén kimutathatók szláv eredetű, megnevező funkciójú egyrészes nevek, pl. *Kaminek*, *Lipinca*, *Kerpic*, *Dobrahány*, bár feltételezhetjük, hogy az ide sorolható nevek (legalább részben) magyar közvetítéssel kerültek a német rendszerbe. A szláv eredetű átvételeknél lényegesen magasabb a magyar etimonra visszavezethető nevek aránya, gyakorlatilag ilyenek a két-nyelvű települések német nevei, pl. *Szentgyörgy*, *Vaszar*, *Szekcső*, ezek legfeljebb kiejtésben térnek el a magyar használatú megfelelőiktől. Magyar eredetű neveket azonban a német névrendszer egyéb, nem településnévi helynévfajtái is tartalmaznak, ilyenek például a *Gáborgödre*, *Csepelpart*, *Főoldal*, *Mocsár* domborzati nevek, a *Kapos*, *Györgykút* víznevek.

Itt jegyem meg, hogy BÍRÓ FERENC nem csupán az idegen eredetű neveket, hanem minden, ma már felismerhetetlen szerkezetű, etimológiájú névformát is megnevező funkciójúnak tart (2002: 77). A megnevező funkciót így értelmezve vizsgálatunkban a két nyelv névrendszereiben az egyrészes megnevező funkció-

jú nevek közötti aránybeli különbség jelentősen csökkenne: a magyar neveknek kb. 25%-a, a német helyneveknek pedig mintegy 35%-a kerülne e kategóriába. Akárhogy is definiáljuk azonban ezt a kategóriát, vizsgálatunk szempontjából az idegen eredetű megnevező funkciójú névrészeknek van kiemelkedő szerepe.

TÓTH VALÉRIA az ómagyar kori helynevek vizsgálata során megállapítja, hogy ez a típus jórészt a településnevek és a víznevek között mutatható ki, egyébként kivételes (2001: 135). A Sásdi járás névanyagában ezzel szemben a német településnevekre ugyan valóban nagy arányban — tulajdonképpen kizárólagosan — jellemző, a magyar egyrészes településnevek között viszont alig van megnevező funkciójú, a víznevekre pedig (néhány kivételes példától eltekintve) egyik névrendszerben sem jellemző ez a funkciófajta. TÓTH VALÉRIA megállapítását szem előtt tartva szintén figyelemre méltó az egyrészes megnevező szerepű dülőnevek és egyéb külterületi nevek viszonylag magas aránya.

A német és a magyar névrendszer között tapasztalható jelentős aránybeli eltérés leginkább a denotátumtípusok nevei közötti eltéréssel magyarázható, vagyis azzal, hogy bizonyos objektumoknak (elsősorban településeknek, utcáknak) a német közösség nem ad saját nyelvi elemekből létrehozott nevet, hanem a magyar lakosság által létrehozott, használt nevet veszi át. A térségben régebben élő magyar lakosság névhasználatában a megnevező funkció egyrészes nevekben kevésbé jellemző: egyrészt azért, mert a denotátumok egy részét ennek a nyelvi közösségnek a tagjai (illetőleg azonos nyelvet használó elődeik) hozták létre és nevezték meg, másrészt pedig, ha volt is az egykori délszláv–magyar együttélés következményeképpen a névrendszerben nagyobb számú szláv eredetű helynév, a szláv lakosság fokozatos beolvadásával, eltűnésével jórészt kivesztek az általuk használt nevek is. (Az ismeretlen eredetű névrészek között persze bizonyára a hajdani szláv eredetű névrészek hangalakilag eltorzult formájú származékait is sejthetjük.) A német névrendszerben a folyamatos nyelvi érintkezés, a kétnyelvűség, valamint a hivatalos magyar nyelvű névformák megléte (illetve a német hivatalos változatok teljes hiánya) tarthatja fenn a magyar származású, megnevező funkciójú egyrészes nevet ilyen nagy arányban.

3.3. A megnevező funkciójú névrészek bővítményi részként (M+F) jóval ritkábban szerepelnek az elemzett korpuszban: arányuk a kétrészes magyar nevek között kevesebb mint 2%, de a német nevek között sem éri el a 3%-ot. Az esetek döntő többségében idegen eredetű előtaghoz értelmező szerepű fajtajelölő földrajzi köznévi járul, pl. *Lazsinai/dülő*, *Lóka/dülő*, *Balátai/rét*, n. *Parlag/Feld*, *Sársas/Wiesen*, *Szurdok/Hohl*. Ennek a modellfajtának a kialakulását vélhetően az motiválja, hogy az átvett nevet a névhasználók nem tartják elég informatívnak, például azért, mert az nem utal egyértelműen a denotátum fajtájára, ezért ezeket a névformákat nem képesek egyértelműen egy bizonyos denotátumfajta neveként értelmezni. (Ehhez nyilvánvalóan hozzájárul az is, hogy az átvett nevek szerkezete nem átlátszó a névhasználói közösség vagy annak egy csoport-

ja számára.) Ahhoz, hogy az adott név a kommunikációs szerepét, azaz a lehető legpontosabb azonosítást ellássa, a névalkotók gyakran azt a megoldást választják, hogy az idegen eredetű helynévhez saját nyelvű, a denotátum fajtájára utaló földrajzi köznevet (névrészt) kapcsolnak. A jelenséget modellelméleti szempontból úgy magyarázhatjuk, hogy a tulajdonnévi funkció megőrzéséhez nem feltétlenül elegendő, ha az átvett nyelvi jel megőrzi tulajdonnévi (azaz denotatív, identifikáló) jelentését. Ahhoz, hogy az adott hangsort a névhasználó közösség tulajdonnévként értelmezze, arra is szükség van, hogy az illeszkedjen az átvevő nyelv helynévrendszerének normáihoz, azaz névmodelljeihez. Esetünkben mindkét nyelvben a fajtajelölő utótagú alapmodell, illetve jelzős szintagmatikus szerkesztésű szóalkotási modell a legelterjedtebb névadási minta, ez indokolja az integrátumok földrajzi köznévvvel történő kiegészítését. Ez a névtípus ezért keletkezéstörténeti szempontból is egységes képet mutat: az ide sorolható nevek a denotatív jelentés módosulása nélkül, szerkezeti változással jönnek létre (vö. TÓTH V. 2001: 139–40, BÍRÓ 2002: 78).

A helynevek „értelmesítő” utótaggal történő kiegészítésére már korábban is felfigyeltek a kutatók: MEZŐ például arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a helynévgyűjtés során — a gyűjtési szituáció nem természetes névhasználati jellegéből adódóan — az adatközlők „értelmezővel” toldják meg a helynevet (1968: 51–4). A modern helynévgyűjtéshez hasonló szituáció lehetett egykoron a térképészkészítéshez történő „névgyűjtés” is: bár a fajtajelölő köznévvvel történő kiegészítést a közvélekedés általában a térképészeknek tulajdonítja, elképzelhető, hogy a hivatalos helyzetben az idegennek segíteni kívánó helyiek toldották meg az általuk egyrészessként használt nevet egy pontosító utótaggal. Feltételezéseim szerint hasonlóan működhetett a régiségben a helynevek oklevelekbe illesztése is. Ugyanakkor TÓTH VALÉRIA többszáz évet átölelő okleveles adatbázison nyugvó vizsgálata során más eredményre jut: „A kétrészes nevek kialakításában a szintagmatikus szerkesztés szinte teljes kizárólagosságot élvez: alig-alig találunk olyan nevet, amelynek létrejöttében más keletkezéstörténeti mozzanatot (például kiegészülést) fedezhetnénk fel” (2001: 167). Az azonos jelentésű idegen eredetű előtagot tartalmazó *Bukva/pataka*, *Dobra/pataka*, *Kamunuska/pataka* stb. vízneveket is a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött nevek között tárgyalja, megjegyezve, hogy ezek a nevek a kiegészüléssel alakult kétrészes nevekkel mutatnak összefüggést, a két típus elhatárolását azonban esetükben nem tartja lehetségesnek (i. m. 173), nyilvánvalóan azért, mert egyrészess megfelelőik nem adatolhatók. Ugyanakkor a fentiek értelmében ezek a nevek aligha magyarázhatók másként, mint eredetileg egyrészessként átvett nevek kiegészülésével létrejött másodlagos alakulatok.

Az adatokból nyert és a logikai-elméleti alapon kikövetkeztetett eredmények között feszülő ellentét bizonyára nem kis mértékben köszönhető az oklevelek keletkezési körülményeinek. A dokumentumokból részben azért hiányozhatnak

a kiegészülés alapjául szolgáló egyrészes, idegen eredetű elsődleges nevek, mert a lejegyzés idején azok már valóban nem léteztek, de emellett talán szerepet játszhattak egyéb, a lejegyzővel és az adatok szolgáltatóival kapcsolatos tényezők is: az adatközlő a hivatalos beszédhelyzetnek megfelelő hivatalos, vagyis hosszabb, magyarázó jellegű névformát adhatta meg a lejegyzőnek, illetve a dokumentum megfogalmazója (hasonlóan a későbbi térképek készítőihez) az oklevelezési gyakorlatnak megfelelően szintén az informatívabb, azaz a hely fajtájára is utaló változatot rögzíthette.

Nem véletlen, hogy az ilyen jellegű, bizonyára kiegészüléssel keletkezett szórványok megítélésében a korábbi kutatások is rámutattak számos bizonytalanságra: RESZEGI KATALIN a régi hegynevek tanulmányozása során utalt arra, hogy teljességgel az sem zárható ki, hogy a földrajzi köznévi utótag a valós névhasználatban nem volt a helynév része, csak magyarázó elemként szerepelt a név mellett az oklevél szövegében, s arra szolgált, hogy a jelölt objektum fajtájára utaljon (2006: 178). Ugyanakkor TÓTH VALÉRIA a Zala vízgyűjtőjének elemzésekor azt veti fel, hogy egyes településnévi eredetű egyrészes víznevek a valós nyelvhasználatban kétrészesek lehettek, a dokumentumokban pedig a földrajzi köznévi utótag latin körülírásos formában szerepelhet (2003: 92). A mai névadatok valójában mindkét elképzelést támogatják: a kétnyelvű korpuszban átvétellel létrejött és kiegészüléssel keletkezett nevek egyaránt előfordulnak. Hogy melyik lehetséges alakulásmód állhat közelebb a valósághoz (vagy hogy névfajtánként lehet-e eltérés a szórványok beillesztésének gyakorlatában), azt csak az oklevelezési normák alapos feltérképezése után deríthetjük ki. A névrendszer egyik sajátos és csak a német névanyagban megjelenő típusát alkotják azok a kétrészes nevek, amelyek egyik névrésze (általában a bővítményi része) magyar eredetű, másik része (általában alaprésze) pedig német lexémára vezethető vissza, pl. *Büdös/Brunnen*, *Fekete/kreuz*.¹ Keletkezéstörténeti szempontból ilyen esetekben részleges átvételről van szó, általában kimutatható az azonos jelentésű magyar megfelelő is (a fenti példákhoz: *Büdös/kút*, *Fekete/kereszt*), a funkcionális-szemantikai szerkezet pedig megnevező, illetve fajtajelölő névrész kombinációjaként írható le. Ilyen esetekben nyilvánvaló a névpár magyar és német tagjainak szoros kapcsolata: a német helynév névadási indítékai között a denotátum reális, fizikai tulajdonságai mellett a magyar név motivációs szerepével is számolnunk kell. Az a tény, hogy a német névalkotók a magyar névnek csak egy részét vették át, a másikat pedig vélhetően lefordították úgy, hogy a magyar névformát morféma-, illetve névrészhatáron bontották fel, a kétnyelvűségnek minimálisan olyan fokát feltételezi, hogy a német névadók a magyar névalak szerkezetét ér-

¹ A kereszteteket gyakran állítatójukról nevezik el, bővítményi részük ezért általában személynevet tartalmaz, ilyen esetekben feltétlenül részleges átvételről van szó. A káni *Fekete/kereszt* ~ *Fekete/Kreuz* névpár azonban az adatközlők szerint ténylegesen fekete színű denotátumot jelöl.

telmezni tudták. Ez a névtípus tehát a kétnyelvűség egyértelmű jeleként értelmezhető.

3.4. A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó helynevek vizsgálatából az alábbi tanulságok rajzolódnak ki a kétnyelvű területek névadásával, névhasználatával kapcsolatban.

1. A megnevező funkciót mint névrészi szerepet tipológiai kategóriaként tárgyaló szakirodalom egyhangú véleménye szerint az egyrészes megnevező funkciójú nevek a névhasználó közösség számára semmilyen más információt nem közölnek átvételkor a denotátumról, csupán annyit, hogy 'az a hely, aminek ez és ez a neve' (HOFFMANN 1993: 47–8, TÓTH V. 2001: 135, BÍRÓ 2002: 77). Ugyanakkor aktív kétnyelvűség esetén a helynév információtartalma ennél lényegesen több, hiszen az átvevők bizonyára értik az eredeti szerkezetet, motivációt is, illetve tudják, hogy milyen nyelvű közösség tagjai hozták létre és használják az adott névformát. Ha feltételezzük, hogy a korai ómagyar korban is aktív kétnyelvűség során kerülhettek át például szláv helynevek a magyarba, a megnevező funkció meghatározásán talán célszerű a régi névrendszerek kapcsán is változtatni. A megnevező szerep újraértelmezését nehezíti viszont, hogy a névállomány egy részére — természetesen — az eredeti definíció érvényes: főként akkor, ha bizonyos nyelvi okok (főként hangtörténeti és lexikális változások, vagy a végső forrásnyelv eltűnése) miatt már az átadó nyelvben sem áttetsző a helynév funkcionális-szemantikai struktúrája, azaz a kiinduló motiváció. (Ez jórészt a legrégebbi településnevekre és víznevekre lehet igaz, de adatbázisunkban a határnevek között is bőven találunk ilyen példákat.)

2. Az Árpád-kori (vagy korábbi) helynevek elemzése és a belőlük levont következtetések között különös ellentmondást figyelhetünk meg: a vizsgálatok *m i n d e n* idegen eredetű nevet úgy tekintenek, mintha a magyar névrendszer részei lennének, ennek megfelelően keletkezéstörténeti szempontból átvételként (az újabb munkák funkcionális-szemantikai szempontból megnevező szerepű névrészekként) értelmezik őket. Ennek ellenére (tudniillik hogy a magyar névrendszer tagjainak tekintik őket) idegen lakosságra következtetnek belőlük. A mai névrendszer elemzése ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző eredetű nevek vizsgálatának ennél árnyaltabban kell történnie: egyrészt korpuszunkban jelentős hányadot alkotnak a német nevek (belőlük egyértelműen következtethetünk is német lakosságra), ezek a névadások viszont nem tagjai a magyar névrendszernek, hiszen — eltekintve a korpusz töredékét kitevő német forrású átvételektől — ezeket a neveket a BMFN. adatai szerint magyarok nem használták.² Másrészt viszont mind a magyar, mind a német névrendszernek

² A BMFN. adattár jellegű anyagából persze a tényleges névhasználatról nem kapunk képet, így azt csak feltételezni tudjuk, hogy kétnyelvű környezetben nem annyira a nyelvhasználókhöz, mint a nyelvhasználatához, a szituációhoz köthetők ezek a névadások: a ténylegesen kétnyelvű be-

vannak szláv eredetű tagjai,³ szláv lakosság azonban az adott területen a gyűjtés idején már gyakorlatilag nem volt. A viszony tehát éppen fordított: ha önálló névrendszer mutatható ki az egyik nyelvből, akkor az azt beszélő etnikumot feltételezhetjük az adott területre az adatok feljegyzésének korára, ha viszont egy nyelvből nem mutatható ki teljes névrendszer, hanem csak egyes elemek, amelyek más névrendszer tagjaivá válnak, abból csak egykor ott élt, de az adatok felvételének idejére eltűnt, beolvadt népcsoportra következtethetünk. Ez a bizonyára általános tendencia a régiségben is működhetett, a kutatásokban való érvényesítése azonban számos nehézségbe ütközik: a mai névállományban is csak akkor tudjuk egyértelműen elkülöníteni az egyes nyelvek névrendszereit, ha biztos adataink vannak a névhasználatról (vagyis a felhasznált adattár ezt pontosan jelzi). Ilyen adattáraink a régiségből nyilvánvalóan nincsenek. A mai, teljes névállományok terén segítségünkre lehetnek a statisztikai mutatók is: leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy ha egy területen nagy számú névadat áll rendelkezésünkre valamely nyelvből (a Sásdi járásban ez a magyar és a német), akkor ott önálló névrendszerekkel, ennek megfelelően az illető nyelveket beszélő etnikai csoportok jelenlétével számolhatunk, míg a teljes adattárhoz képest elenyésző számú névadatot mutató nyelvek (a Sásdi járásban a délszláv nyelvek) beszélői az adatok felvételének idején már nem élnek a kérdéses területen. A régiség etnikai viszonyainak felderítésére azonban ezt az elvet sem használhatjuk perdöntő bizonyítékként, hiszen a korai oklevelek vizsgálható adatai kétszeresen is esetlegesek: egyrészt esetleges (de legalábbis nem nyelvi tényezőktől függ), hogy mely neveket jegyeztek fel és melyeket nem, illetve hogy bizonyos oklevél-alkotói normákat szem előtt tartva milyen névformákat rögzített a szövegező; másrészt pedig még inkább esetleges, hogy mely adatok maradnak fenn az utókor számára.

A névrendszerek mai nevek alapján történő elvi elkülönítése azonban mindezek ellenére sem haszon nélküli: annak a — tulajdonképpen anakronisztikus — eljárásnak a veszélyeire irányítja rá a figyelmet, hogy a különböző eredetű helyneveket kétséget kizáróan besoroljuk valamely terület egységesnek gondolt helynévrendszerébe, másrészt pedig a helynévrendszerek idegen eredetű tagjai alapján kétkedés nélkül idegen nyelvű lakosságot feltételezünk az adatok rögzí-

szélők a magyar nyelvű kommunikációban bizonyára a magyar helynévrendszer elemét, német nyelvű kommunikációban a német rendszer elemét használhatják. Tekintve, hogy a gyűjtés az adatközlők (anya)nyelvén folyt, az „m.” jelölésű adatokat magyar nyelvű kommunikációs helyzetben, az „n.” jelölésűeket pedig németben rögzítették a gyűjtők. A két névrendszer (éppúgy, mint a két nyelv) viszont akkor is jól elkülöníthető, ha ezt a gyűjtési körülményt is figyelembe vesszük.

³ Ezek a nevek semmiképpen nem tekinthetők önálló szerb, illetve horvát névrendszer tagjainak, mert a járás névtára (egyetlen település kivételével) nem tartalmaz „szh.” jelöléssel ellátott névadatokat. A szláv etimorra visszavezethető nevek előtt mindig „m.” vagy „n.” jelzés áll.

tésének korára. Ha a nevek névrendszerhez sorolása a régiség névállományának vizsgálatában nem is tehető meg teljes bizonyossággal, a mai névrendszerek tanulságai azt sugallják, hogy a többnyelvűnek gondolt névrendszerekből levont következtetések során legalábbis rendkívül óvatosan kell eljárunk.

3. A helynevek denotátumfajták szerinti csoportosítása a megnevező szerepű (illetőleg az idegen eredetű) névrészek tekintetében további fontos tendenciákat fedhet fel. Mint ismeretes, a nagyobb vizek nevei, illetve a régebbi településnevek gyakran többszörös nyelvi közvetítéssel jutnak el mai névhasználókhoz, etimonjukból tehát gyakran az adatok feljegyzésének idején sem lehet biztosan következtetni a névhasználókra: névtárunkban ilyen például a szláv eredetű *Szalatnak* településnév, mely magyar és német névhasználókhoz köthető, de sem a településen, sem a közvetlen közelében nem számolhatunk délszláv népcsoportokkal. Ugyanakkor a dülőneveknek és a kisebb vizek neveinek az eredete sokkal nagyobb valószínűséggel utalhat a névhasználókra, ezért célszerű a megnevező funkciójú nevek denotátumfajtáinként is külön megvizsgálni.

3.5. A Sásdi járás településnevei (hasonlóan a magyar nyelvterület többi vidékének településneveihez) többségükben régiek, egy részük az Árpád-korig visszamenőleg adatolható.

A magyar és a német településnevek funkcionális-szemantikai szerkezetei között — a településtörténeti viszonyokból adódóan — igen jellegzetes eltérés tapasztalható. A német településnevek teljesen homogén képet mutatnak: két név kivételével valamennyi egyrészes, megnevező funkciójú helynév, pl. *Hetfel* (< m. *Hétfőhely*), *Liged* (< m. *Liget*), *Szágy* (< m. *Szágy*), *Tekres* (< m. *Tekeres*). Mint láttuk, a megnevező szerepű névrészek már korábban is meglévő, az új névvel azonos jelentésű helynevet felhasználva jönnek létre, feladatuk pedig a denotátumra utalás, annak egyéb szemantikai jegyének megnevezése nélkül.

Csupán két kétrészes név adatolható a német nyelvben, ezek egymás szinonimái, névrészi funkcióik megegyeznek az azonos jelentésű magyar nevekével: n. *Ungarisch/Szék* ~ *Deutsch/Szék* és m. *Magyar/Szék* ~ *Német/Szék*. Bár az előtagok német lexikai elemek, a magyar megfelelő helynevekkel való szoros kapcsolatuk aligha vitatható.

A korpusz magyar településneveinek rendszere a németeknél lényegesen változatosabb névadási minták alapján jött létre (főleg S, M, S+M). A két nyelv településnév-állományának különbsége mögött természetes folyamat rejlik: a magyar településnévkincs évszázadok alatt, a települések létrejöttével, fejlődésével, illetve a magyar nyelv változásával párhuzamosan alakult ki, így a névalkotási (és funkcionális) modellek sokszínűségét a névrendszer „belső” változásai mellett számos „külső” tényező formálta. Mivel a német betelepülők nem hoztak létre településeket, és ideérkeztükkor a települések nevei már jórészt rögzültek (a későbbiekben pedig hivatalosan is standardizált településneveken a névhasználók jelentősen már nem változtatnak), a német lakosság belső nyelvi

elemekből, belső modellek alapján már nem hozott létre településneveket, hanem átvette a magyarok által használt neveket. (Természetesen ezt azért tehette, mert a németiség által ismert, magával hozott névrendszerben — és ezzel együtt a modellrendszerben — is van minta az idegen helynevek átvételére.)

A két nyelv településnévi modelljeinek különbségéből (főként a német nevek funkcionális-szemantikai szerkezetéből) a következő tanulság látszik kirajzolódnia a vegyes lakosságú vidékek névkincséből levonható következtetésekhez: az újonnan érkező lakosság átveszi a már meglévő települések nevét (ha nem hoz létre új telepeket, a meglévőkön pedig talál ott lakó népeiséget), és ennek az átvételnek a hangtani adaptáción kívül semmilyen nyelvi nyoma (tehát formán-sok, lexémák hozzákapcsolása) nincs. Ha feltételezzük, hogy a korábbi népeségi változások is a korpuszban tapasztaltakhoz hasonló jelenségeket hozhattak létre a mindenkorai településnév-rendszerben, és szem előtt tartjuk, hogy a korai oklevelek a hangtani beilleszkedést csak korlátozottan voltak képesek tükrözni, akkor ebből arra következtethetünk, hogy a korai településnevek csak nagyon nagy fokú bizonytalanság mellett szolgáltatnak nyelvi bizonyítékokat az etnikai következtetésekhez.

HOFFMANN ISTVÁN a korai magyar helynévkincs vizsgálata során a mai vegyes lakosságú területek mutatóitól lényegesen eltérő eredményekre jut: úgy látja, hogy a műveltségi nevek⁴ (az Árpád-korból fennmaradt névadatok között ez szinte kizárólag településnévi adatokat jelent) körében lényegesen kisebb az átvett nevek aránya, mint az ún. természeti nevek között. Ennek okát névszociológiai tényezőkben, köztük a tudatos névadásban keresi (2005: 121–3). Ez a (talán csak látszólagos) ellentmondás épp a fenti elképzelésekkel magyarázható: ha nem a BMFN. nyelvészeti kutatási célokkal készült adattárából dolgozunk, hanem bármilyen más (jogi, magán stb.) jellegű dokumentumokból gyűjtjük össze a településnévi adatokat, a német és a magyar helységnevek között gyakorlatilag nemcsak különbséget nem látnánk, de pusztán ezek alapján nem is lennének információink a német lakosság létezéséről. Etimológiai vizsgálattal e területről csupán a helynevek mintegy negyedét kitevő, szláv gyökerű átvett neveket deríthetnénk fel, amelyekből viszont legfeljebb az adatok rögzítésének az idején már nem létező szlávokra következtethetnénk. (Hivatalos névformák vizsgálata esetén még arra sem, hiszen a hivatalos településnevek mind magyar névadás eredményei.) HOFFMANN műveltségi nevekre vonatkozó megállapításából mind-

⁴ A természeti és műveltségi nevek fogalmát LŐRINCZE LAJOS vezette be a magyar helynévkutatásba, és némiképp más értelemben használta, mint HOFFMANN a fent hivatkozott munkájában: az elkülönítés alapjaként a névadási indítékot alkalmazza, ennek megfelelően természeti nevekként értelmezi a méretet, növényzetet, állatvilágot jelölő, illetve a térbeli viszonyítás alapján létrehozott helyneveket, műveltségi helynevekként pedig a népcsoportra, gazdálkodás- vagy birtoklás-történeti eseményre utaló helyneveket (1947: 5–17). LŐRINCZE definíciójához hasonlóan értelmezve használja a terminusokat JUHÁSZ DEZSŐ (1988: 24–8) és INCZEFI GÉZA is (1970: 72–3).

ezek alapján nagy biztonsággal tehát csupán arra következtethetünk, hogy a korai ómagyar korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településeknek nevet adjon, illetve a magyarság által használt településnevek kerültek be az okiratokba. Azt azonban, hogy a jórészt magyar, kisebb részében szláv etimonra visszavezethető helységneveket kik használták, vagyis milyen etnikai csoportok éltek az adott településen (és környékén), pusztán a települések nevéből aligha lehet megállapítani. (A műveltségi nevek névadóinak és névhasználóinak elkülönítését illetően hasonló következtetésekre jut HOFFMANN is; i. m. 121–3.)

3.6. A településnevek megnevező funkciós névrészei után a **víznevek** ilyen szempontú vizsgálata teljesen (mondhatnánk: meglepően) más arányokat mutat: a megnevező funkció sem a magyar, sem a német nevekre nem jellemző. A magyar nevek között csupán egy szláv jövevénynév mutatható ki (*Toplica*), de a németben is csak a *Kapus* (< m. *Kapos*) és a *Jergekut* (m. < *Györgyi/kút*) víznevek származnak idegen nyelv névrendszeréből. A két nyelvhasználó közösség tartós egymás mellett élésének ismeretében azért meglepő ez az arány, mert a szakirodalom rendre hangsúlyozza: a névfajták közül leginkább a vizek nevei öröklődnek (KISS LAJOS szavaival: „valósággal nemzetközi tulajdonban vannak”; 1996: 440). A Sásdi járásban vélhetően azért tapasztalunk mást, mert a víznevek kölcsönzése csak a nagyobb (vagyis a tájékdás szempontjából fontosabb, több névhasználó, sőt: több névhasználói csoport által ismert) folyóvizek neveivel kapcsolatban helytálló, a kisebb vízfolyások neveit éppúgy a kisebb névhasználói közösségek alakítják — természetesen az aktuális névmodelljeiknek megfelelően —, mint az egyéb „mikroneveket” (vö. GYÖRFFY 2007: 3).

Valószínűleg ugyanezzel magyarázható az is, hogy a vizsgált víznévi rendszerekben lényegében nincs ismeretlen eredetű vagy többféleképpen származtatható víznév: valamennyi név átlátszó szemantikai szerkezetű, funkcionális-szemantikai, illetve keletkezéstörténeti modelljeik is egyértelműen meghatározhatók. A korpusznak ez a vonása különösen akkor feltűnő, ha a régiség vízneveivel állítjuk szembe: a korai víznevek között jelentős arányban fordulnak elő olyanok, amelyeknek eredetét mai ismereteink alapján nem tudjuk meghatározni: GYÖRFFY ERZSÉBET és RESZEGI KATALIN például az általuk vizsgált Árpád-kori víznévi korpusz ötödét kategorizálhatatlannak minősítette (2003: 196).

3.7. A megnevező funkciójú **határnevek** között a víznevekhez képest újabb eltérés tapasztalható: a német egyrészes nevek csaknem fele ilyen módon keletkezett,⁵ az átadó nyelv ezekben az esetekben mindig a magyar (pl. *Gazos*, *Szénás*, *Tiskés* < m. *Gazos*, *Szénás*, *Tüskés*). A végső forrásnyelv egyes ritka példákban lehet szláv is, de feltételezhetjük, hogy a közvetítő nyelv általában ilyen-

⁵ A teljes német határnévállománynak (a kétrészes nevek erős dominanciája miatt) ez a típus csupán kb. 10%-a.

kor is a magyar volt (pl. *Dobrahány, Kaminek, Kerpic*). Ennek a magas aránynak az összevetése a magyar határnévrendszerben tapasztalható jóval alacsonyabb (11% körüli) hányaddal esetleg érv lehet amellett, hogy a magyar kategorizálhatatlan nevek (vagy legalábbis egy részük) mélyén is megnevező funkciót, keletkezéstörténeti szempontból pedig átvételt sejtünk.

4. A sajátosságkifejező és a fajtajelölő funkció kapcsolatával létrejött helynevek (S+F minta)

4.1. Ez a modell részben gyakorisága miatt emelendő ki: mind a németben, mind a magyarban a kétrészes nevek mintegy 90%-ára jellemző ez a minta. A kétrészes nevek leggyakoribb névadási modellje a fajtajelölő alaprész és a megnevezett objektum elhelyezkedését egy másik helyhez viszonyító bővítményi rész kapcsolatából áll (ez a minta az összes kétrészes névnek a magyarban valamivel több, a németben valamivel kevesebb mint egynegyedére jellemző; a víznevek körében viszont ennél is magasabb, 50% körüli ennek a modellnek a gyakorisága). A magyar nevek közül ilyen szerkezetűek például az *Országútra/dűlő, Bikali/hegy, Vashídi/rét, Hidegéri/tető* helynevek, a német nevek közül pedig ide sorolhatók például a *Wiesen/bach, Steinbrücken/Äcker, Berg/Stück, Kirchhof/Wiese* helynevek.

Az S+F funkciós nevek másik jellemzője, amely miatt kiemelt szerepük van a többnevű névállományok elemzésében, a magyar és német névrendszerben tapasztalható arányának (valamint az altípusai arányainak) a nagyfokú egyezése. Az azonos arányokat bizonyára egy univerzális modelleméleti tétellel magyarázhatjuk: a bővítményi rész legfontosabb szerepe a megkülönböztetés, tehát az azonos fajtajú vagy azonos nevű denotátumok elkülönítése, ennek pedig legtermészetesebb eszköze a megnevezett hely (vagy víz, építmény stb.) valamely jellemzőjének bevonása a névbe. A környezet megismerésében, kialakításában a két különböző nyelvet beszélő népcsoport gyakorlatilag közösen vett részt, így megnevezéseik sem különbözhetnek túlzottan egymástól. (E ponton hivatkozhatunk a modellemélet egyik alapelveire: az alapmodellek — az általam használt elemzési keretben a funkcionális-szemantikai modellek — elsősorban a denotátum, illetve a nevet használó közösség szociális körülményeit, és kevésbé a nyelvi sajátosságait tükrözik vissza; vö. ŠRÁMEK 1972–73: 67–8.)

Emellett azonban feltűnő az azonos denotátumra utaló, különböző nyelvű névhasználók által használt helynevek névrészeinek (KNIEZSA terminusával: a párhuzamos neveknek) a teljes megfelelése, mint pl. a m. *Felső/utca* ~ n. *Oberre/Gasse*, m. *Krumpli/hegy* ~ n. *Kartoffel/berg* névpárokban. A jelenség az összes kétnyelvű névpár kétharmadát érinti, míg a maradék egyharmadon nyolc különböző megfeleléstípus osztozik. Mint látjuk, a névpárok tagjai nem csupán funkcionális-szemantikai besorolásukban egyeznek, hanem a névrészek egymásnak lényegében szemantikai megfelelői. A jelenséget véleményem szerint két

tényezővel magyarázhatjuk: egyrészt a névadók számára a motivációt ugyanaz a valóság, azaz a denotátumnak ugyanazok a tulajdonságai szolgáltatták. A párhuzamos névadás elméletben KNIEZSA is ebből a magyarázathoz indul ki: úgy véli, hogy ennek a névpártípusnak a tagjai egymástól függetlenül alakulnak ki, alapjuk a két névadó nép „azonos tárgyszemlélete” (1944). A mai kétnyelvű névrendszerek vizsgálata azonban azt jelzi, hogy ezekben az esetekben aligha lehet szó a két közösség egymástól független névadásáról. Ennek érveit két dolgozatban is részletesen tárgyaltam (PÓCZOS 2008a: 192–6, 2008b), így itt csupán a két legfontosabb érve utalok röviden: egyrészt arra, hogy a teljes megfelelést mutató névpártípus a leggyakoribb névpárfajta, márpedig nehéz lenne igazolni, hogy a különböző nyelvű névadói közösségek a kétnyelvű névpárok kb. kétharmadában a denotátum számos jellemzője közül egymástól függetlenül ugyanazt a motivációs tényezőt használják névalkotásként. Másrészt pedig a lexikális kapcsolat nélküli névpárok (pl. m. *Lovas/hegy* ~ n. *Frei/acker*; m. *Réce/puszt*a ~ n. *Kuh/Graben*) ritkasága (7%) is azt jelzi, hogy a kétnyelvű vidékek névadásában sokkal inkább számolnunk kell a névfordítással, mint az egymástól függetlenül keletkező névpárok lehetőségével. Ha pedig a névfordítást mint lehetséges keletkezésmodot elfogadjuk, kétnyelvű körülmények között a névadási indítékek között is számolnunk kell a denotátum már meglévő, másik nyelvű nevének a motiváló hatásával.

4.2. Az S+F típus alcsoportjait itt most nem kívánom áttekinteni, de ezen a ponton érdemes röviden kitérni a népnévből származó névrészek egy figyelemre méltó jegyére. A korai Bihar megyei helynévkincs vizsgálata során RÁCZ ANITA a népnévi névrészt tartalmazó településnevek kapcsán írja: „e nevek nem az adott nép nagy tömbben való, zárt települési területét jelzik, hanem éppen azokon a helyeken alakultak ki, ahol »népszigetként« voltak jelen, s ez nagyon is érthető, ha szem előtt tartjuk a név alapfunkcióját, a megkülönböztetést” (2004: 76). Adataink között népnévi eredetű településnév nincs, az egyéb névfajták között viszont nagy számban találhatunk népcsoportra utaló névrészt tartalmazó példákat. Ezek a nevek szerkezetüket tekintve mindig kétrészesek, bővítményi részük tartalmazza a népnevet. A népnévi eredetű településnevekkel szemben viszont a nem településnévi névanyag ezen csoportja mindig kétnyelvű közegben jön létre, és a szórványos, „népszigetként” történő megtelepüléssel szemben nagyon is élénk együttélésre utal. Ennek legnyilvánvalóbb jelei azok a névpárok, amelyek csak népnévi előtagjukban különböznek, és általában mindkét nyelvben kimutathatók, pl. *Magyar/falu* ~ *Ungarisch/Dorf* és *Német/falu* ~ *Deutsch/Dorf*,⁶ melyek valamennyien egy-egy településrészt jelölnek, de az egyedül álló, pár

⁶ A településrészek, utcák mellett jellegzetesen ilyen névpárokkal jelölik meg a névhasználók az iskolákat és a temetőket is: *Magyar/iskola* ~ *Ungarisch/Schule* : *Német/iskola* ~ *Deutsch/schule*; *Magyar/temető* ~ *Ungarisch/Kirchhof* : *Német/temető* ~ *Deutsch/Kirchhof*.

nélküli névformák is ugyanilyen körülményre utalnak, mert szintén csak két-nyelvű településeken mutathatók ki, pl. *Magyar/szőlőhegy, Német/domb*.

5. Modellek, amelyekben nincs funkcionális kapcsolat a névrész és a denotátum között

HOFFMANN elemzési rendszerében két szemantikai típust, az emlékeztető, illetve a konvencionális szerepű névrészfajtát sorolja azok közé a névrészek közé, amelyek nem mutatnak funkcionális kapcsolatot a megnevezett denotátummal. Ilyen névrészek tipikusan a közterületek megnevezéseinek előtagjaiban jelentkeznek, a korpusz magyar utcanévei közül ilyen pl. az *Adi/utca, Petőfi/utca, Rákóczi/utca*, illetve a *Béke/utca, Rózsa/utca, Szabadság/utca*. Ez a névadási minta a Sásdi járás német névrendszerében egyáltalán nem mutatható ki. A jelenség egyszerű névszociológiai okokkal magyarázható: ez a modell tipikusan hivatalos nevekben fordul elő, a hivatalos névadás pedig — a társadalmi körülményekből adódóan — csak a magyar névrendszert érintette. A hivatalos nevek létrejöttük után folyamatosan szűremkednek be a mindennapi (azaz „népi”) névhasználatba is, a német névhasználók azonban e neveket az adatok tanúsága szerint nem veszik át, hanem megőrzik a régi utca- és térneveket, esetleg újakat alkotnak. A BMFN. adatai között a hivatalos és a népi névváltozatok többféle kombinációban is előfordulnak: a magyar hivatalos név mellett állhat magyar és német népi név (pl. m. *Kossuth/utca* ~ *Alsó/utca* ~ n. *Unter/Dorf*, m. *Petőfi/utca* ~ *Fő/út* ~ *Felső/falu* ~ n. *Ober/Dorf*), egyes esetekben a magyar beszélők csak a hivatalos formát használják, míg a németek a saját népi változatukat (pl. m. *Adi/utca* ~ n. *Drübige/Gasse*), és előfordul az is, hogy egy utcának, térnek kétnyelvű községeben is csak a magyar hivatalos neve adatolható. Ilyenkor természetesen nem arról van szó, hogy az adott utcát a közösség német tagjai nem ismerik, vagy a nevét nem használják, hanem vélhetően mind a németek, mind a magyarok körében ugyanaz a névváltozat terjedt el, de a gyűjtés során a német változatot nem rögzítették.

Lényegében ugyanennek a névszociológiai jelenségnek egy másik megvalósulását láthattuk a német településnevek vizsgálatakor: a hivatalos, kétrészes nevek csak a magyar névhasználatban adatolhatóak, a németek csak a rövidebb, egyrészes, de nem belső keletkezésű, hanem a magyaroktól átvett „népi” formát használják. Bár a BMFN. adatai a konkrét névhasználati körülményeket nem rögzítik, abban biztosak lehetünk, hogy hivatalos körülmények között (pl. írásban: hivatalos levélben, postai címzésben) a német lakosság is a hivatalos magyar változatot használja mind a település-, mind pedig az utca-, tér- és egyéb közterületi nevek körében.

Ha közterületi nevek a régiségből nem is maradtak fenn (legalábbis nem olyan mennyiségben, hogy abból általános következtetéseket vonhatnánk le), a fentiek értelmében a mai utca- és térnevek vizsgálata egy fontos tanulsággal

mindenképpen szolgál a korai névanyag etnikai felhasználást illetően: a hivatalos név létrehozása a szociális szempontból vezető szerepű etnikai csoport priviligiuma, és bármilyen nyelvű is a népesség, bármilyen „népi” nevet használjon is a mindennapokban, hivatalos szituációkban a hivatalos név a kommunikációs helyzetnek megfelelő változat. Márpedig a korai oklevelek létrehozása egyértelműen hivatalos szituációnak minősíthető: az írrok tevékenysége vitathatatlanul az volt, de elképzelhető, hogy a határjárások során a helybéli lakosság is a társadalmi szempontból magasabb rangúnak tekintett etnikumhoz köthető (vagyis magasabb presztízsű) névváltozatot használta, ha az adott helynek több nevét is ismerte.⁷ Ebből azonban újfent az következik, hogy a névadatok értékelése során nagyfokú óvatossággal kell eljárunk: kétnyelvű lakosság esetén ugyanis nem biztos, hogy az oklevelekben rögzített adatok a valós („népi”) nyelv-, illetve névhasználatot tükrözik.

6. Összegzés

6.1. A helynévrendszer funkcionális-szemantikai típusainak megoszlását az alábbi táblázat mutatja.

Névrészi funkció	Egyrészes név ⁸		Kétrészes név alaprésze ⁹		Kétrészes név bővítményi része ¹⁰	
	Magyar	Német	Magyar	Német	Magyar	Német
1. Fajtajelölő	20,43%	22,54%	89,01%	87,22%		
2. Megnevező	8,02%	29,05%	6,46%	9,11%	1,94%	2,86%
3. Sajátosságkifejező	53,97%	40,49%	4,15%	3,50%	91,11%	94,17%
3.1. Tulajdonságjelölő	29,11%	28,17%	2,29%	2,12%	18,10%	19,53%
3.1.1. Méret	0,33%	0,70%	0,02%	0,06%	6,71%	7,14%
3.1.2. Alak	1,94%	2,11%	0,24%	0,52%	1,49%	1,31%
3.1.3. Anyag	0,51%		0,03%		1,01%	1,37%
3.1.4. Szín					0,72%	0,74%
3.1.5. Kor					2,02%	3,08%
3.1.6. Funkció	25,05%	24,30%	1,99%	1,55%	4,03%	3,31%
3.1.7. Egyéb	1,28%	1,06%	0,02%		2,12%	2,57%

⁷ Név- és nyelvjárásgyűjtők előtt nem ismeretlen ez a jelenség: az adatközlők általában automatikusan a magasabb presztízsű nyelvváltozatot használják a familiáris nyelvi szituációkon kívül, ennek megfelelően a gyűjtési helyzetben is, holott a gyűjtőnek épp az a célja, hogy az informális helyzetben használt nyelvváltozatot megismerje. Az élőnyelvi kutatásokban megfigyelői paradoxonnak nevezett jelenség kiküszöbölésére mára számos módszert dolgoztak ki. A korai oklevéladatok feljegyzőinek azonban az ilyen helyzetek feloldása nyilvánvalóan nem lehetett célja.

⁸ 100% = összes egyrészes név

⁹ 100% = összes alaprész

¹⁰ 100% = összes bővítményi rész

Etnikai viszonyok tükröződése a helynévmodellekben

3.2. Külső dologhoz viszonyító	19,04%	9,51%	1,81%	1,20%	30,91%	37,46%
3.2.1. Növényzet	11,46%	1,41%	1,25%	1,15%	5,85%	8,34%
3.2.2. Állatvilág	1,61%	1,76%			3,41%	3,83%
3.2.3. Építmény	0,26%	0,53%			0,98%	0,86%
3.2.4. Birtokos, használó	2,82%	3,35%			16,47%	18,73%
3.2.5. Lakó(k)	0,26%	0,70%	0,05%		2,15%	3,54%
3.2.6. Eredet	1,68%	1,58%	0,50%	0,06%	1,58%	1,66%
3.2.7. Esemény	0,95%	0,18%	0,02%		0,47%	0,51%
3.3. Másik helyhez viszonyító	5,82%	2,82%	0,05%	0,17%	42,10%	37,18%
3.3.1. Rész–egész viszony			0,02%		4,51%	0,23%
3.3.2. Pontos elhelyezkedés	5,42%	2,82%		0,11%	25,29%	22,16%
3.3.3. Irány					7,27%	7,08%
3.3.4. Viszonyított helyzet	0,40%		0,03%	0,06%	5,04%	7,71%
4.1. Emlékeztető funkció	0,07%	0,70%			1,74%	0,23%
4.2. Konvencionális funkció	0,11%	0,53%			0,77%	0,17%
Kategorizálhatatlan	17,39%	6,69%	0,38%	0,17%	4,44%	2,57%

6.2. A mai helynévrendszer vizsgálatából főként a település-, víz- és határnevek elemzésének eredményei értékesek, de a többi névtípus vizsgálata is szolgálhat adalékokkal egyes névadási, névhasználati szituációk feltárásához. A közterületek nevei például kiválóan szemléltetik a hivatalos és az informális, népi névadás, illetve névhasználat eltéréseit, s ezzel összefüggésben rávilágítanak a kétnyelvű közegnek a nyelvi presztízsből és az eltérő névhasználati (kommunikációs) helyzetből adódó különbségeire.

Az egyes névfajták elemzéséből világosan látszik, hogy a különböző denotatívumtípusok neveinek etnikumjelölő értéke eltérő lehet: a régiségben is kimutatható névfajták közül a településnevek a legkevésbé alkalmasak a népességi következtetésekre, míg a kisebb közösségekben használatos, a társadalmi változások iránt érzékenyebb és adminisztratív eszközökkel kevésbé konzervált névfajtáknak (a víz- és határneveknek) jóval megbízhatóbb etnikumjelölő értékük van.

A mai névállomány elemzéséhez a BMFN. számos olyan fogódzót nyújt, amelyekhez hasonlókra az oklevelek szórványanyagában nem támaszkodhatunk: a névrészi funkciók lehető legpontosabb azonosítását segítik például a denotatívumot jellemző, illetve a név születésére utaló megjegyzések, az adatközlő nyelvi azonosítása pedig a névadatnak a német vagy a magyar névrendszerhez rendelését oldja meg. A névrendszer és az idegen eredetű nevek viszonya a régiség

névállományában nem deríthető fel ilyen egyszerűen: gyakran még annak az eldöntése is problémákba ütközik, hogy egy nyelvhasználói közösség névrendszereként kezeljük-e a szórványokból összeállított korpuszt, s az idegen eredetű elemeket annak részeként értelmezzük, vagy pedig két (esetleg több) különböző nyelvű névrendszernek tekintjük-e a fennmaradt adatokat. A kérdés eldöntésében segítségünkre lehetnek a statisztikai adatok (az tudniillik, hogy az adott terület névállományában milyen arányban képviseltetik magukat az egyes nyelvekhez köthető névadatok), de megbízható forrásként így is csak kellően nagy adatszámú korpusz szolgálhat, továbbá itt sem szabad figyelmen kívül hagyni a szórványok feljegyzésének és fennmaradásának esetlegességét.

A vizsgált német nevek között nagy arányban fordulnak elő idegen eredetű megnevező funkciós helynevek, melyek a kiinduló formától csak kiejtésükben térnek el. (A településnevek között kevés kivétellel csak ilyenek szerepelnek). A magyar településnévi szórványoknak az oklevelekben tapasztalható egyértelmű túlsúlya az egyéb nyelvi eredetű településnevekkel szemben a mai településnévállomány vizsgálata alapján tehát nem feltétlenül az általuk jelölt falvak magyar lakosságát tükrözik, sokkal inkább azt jelzik számunkra, hogy az Árpád-korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településeket megnevezze, illetve hogy az általa adott neveket az oklevélírók rögzítsék. A nem településnévi állomány az etnikai kutatások szempontjából sokkal megbízhatóbb forrás, ám itt is szem előtt kell tartani, hogy a kétnyelvűség esetén a szórvány kétszeres választás (a határt ismerő „adatközlő” és az oklevélíró döntése) után került be az oklevélbe. Ezt a kétszeres szűrőt, melyet minden bizonnyal a korabeli presztízsvizonyok nagymértékben befolyásoltak, szintén nem hagyhatjuk figyelmen kívül a régiség helyneveinek értékelésében.

A kétnyelvű névállomány tanulmányozásának egyik legfőbb tanulsága, hogy az idegen eredetű, megnevező funkciójú helynevek még az imént jelentős etnikumjelölő értékkel felruházott mikronevek esetében sem utalnak direkt módon az etnikumra, s ha a népességtörténeti kutatásokban kizárólag a nevek eredetéből következtetünk a lakosság etnikai hovatartozására, könnyen tévútra juthatunk. A Sásdi járásban például ugyan a magyar és a német lakosság jelenlétét egyértelműen tükrözi a névállomány, de a névkincsben az egykori szlávok nyomai is fellelhetők, noha szlávok az adatok felvételének idején már csak egy településen éltek. Mivel a fokozatosan beolvadó etnikum helynevei is fokozatosan tűnnek el a terület névállományából, jóval tovább őrizve annak emlékét, mint ahogy az illető népcsoport ténylegesen ott élt, így a nevek származásából egy adott korszak népességi viszonyaira csak nagy körültekintéssel szabad következtetni. Másként fogalmazva ez a jelenség a névadó és a névhasználó egybemosásának veszélyeire figyelmeztet.

A megnevező funkció mellett más névrészi szerepek vizsgálata is hozzájárulhat az etnikai viszonyok feltáráshoz: például a régiség lakosságra, csoportra

utaló (népnevet tartalmazó) településneveivel kapcsolatos általános vélemény a szakirodalomban, hogy ezek a más lakosságú környezetben népszigetként letelepedő népesség lakóhelyét jelölik. A mikronevek között előforduló népnévi névrészt tartalmazó helynevekből azonban egészen más következtetést kell levonnunk: kizárólag vegyes lakosságú településeken, élénk kapcsolat eredményeként jönnek létre.

Végül pedig két modellelméleti tanulságot említek, amelyek a régiség neveinek vizsgálatok is segítségünkre lehetnek. A kétnyelvű közeg miatt két ponton tűnhet indokoltnak a HOFFMANN ISTVÁNTól kölcsönzött elméleti háttér módosítása: egyrészt a megnevező funkció definiálásakor célszerű szem előtt tartani, hogy aktív kétnyelvűség esetén az 'X nevű hely' jelentésen túl egyéb információtartalom is társulhat az idegen eredetű helynevekhez (minimálisan az, hogy mely nép adta a nevet, ezen túl pedig a helynek bizonyos, a névben kódolt jellemzői is érthetőek lehetnek a kétnyelvű névhasználók számára). Másrészt ebben a tipológiai rendszerben nem szerepel a névadási indítékok között az azonos denotátumra utaló másik nyelvű helynév indukáló hatása, pedig a többnyelvűség körülményei között valószínűleg ennek is jelentős szerepe van a névalkotásban.

A különböző nyelvű közösségek modelljeinek kölcsönhatása jelenik meg az eredetileg megnevező funkciójú, idegen eredetű helynevek integrációjában is: úgy tűnik, ezek a nevek általában úgy illeszkednek be az átvevő nyelv névrendszérébe, hogy a domináns modellekhez alkalmazkodnak (a magyarból átvett határnevek például a németben kétrészsé válnak, fajtajelölő alaprészszel egészülnek ki).

Irodalom

- BÍRÓ FERENC (2002), *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2007), *Vizsgálódások vízneveink körében*. Tézisek egy kutatási programhoz. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 29–36.
- GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003), *Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata*. *MNyj.* 41: 195–204.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), *Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez*. *NÉ.* 27: 117–24.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. *NytudÉrt.* 126. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1996), *A Kárpát-medence régi helynevei*. *Nyr.* 120: 440–50.

- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.
- PÓCZOS RITA (2008a), Többnevűség egy mai helynévrendszerben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 179–207.
- PÓCZOS RITA (2008b), A párhuzamos helynévadás. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 223–9.
- RÁCZ ANITA (2004), Népeségtörténet és helynévkutatás. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 63–89.
- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 159–80.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–73), Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ.* 25: 89–94.

Reszegi Katalin

A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód

1. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint talán „nincs két olyan egymással szembenálló, egymás ellentétéként felfogott nyelvi kategória, amelyek között ne lehetne átmeneti területeket kimutatni. (...) Nincs éles határ tulajdonnév és köznév között sem” (1959: 461). Ezt a megállapítást a földrajzi köznévvvel azonos alakú helynevek kapcsán különösen helytállónak érezhetjük.

A különböző nyelvek helyneveit áttekintve úgy tűnik, hogy valamennyi nyelv neveinek egy részét a földrajzi köznévből bármilyen megkülönböztető elem vagy formáns hozzákapcsolása nélkül alakult névformák alkotják. Egy kisebb-nagyobb közösség nyelvhasználatában tehát a dolgok, objektumok egész osztályát jelölő, általános jelentésű köznévként új, tulajdonnévi jelentése is kialakulhat, s a típusba tartozó egyetlen egyed jelölőjévé válhat (vö. HOFFMANN 1980: 12).¹ A puszta földrajzi köznévvé alakulását HOFFMANN ISTVÁN nyomán jelentéshasadásnak nevezzük (1993: 93).²

A jelenséget — anélkül, hogy a rendszertani helyét kijelölték volna — már meglehetősen régen leírták, megítélése azonban máig nem egyértelmű. Lényeges problémát jelent ugyanis, hogy gyakran nem lehet eldönteni, ténylegesen tulajdonnévi értékkel rendelkeznek-e az ide sorolható nyelvi elemek, azaz végbenment-e valóban a jelentéshasadás. HOFFMANN ISTVÁN szerint ez a nehézség állhat a háttérben annak, hogy a magyar szakirodalomban ezzel a névtípussal alig-alig foglalkoztak, és ha mégis, akkor leginkább kételkedve nyilatkoztak róla a

¹ E jelenséget különböző nyelvekre vonatkozóan többen is leírták, itt ezek közül csak néhány példát említek. Az orosz helyneveket vizsgálva NICOLAISEN is úgy látja, hogy a földrajzi köznevek egyfajta szemantikai váltáson átmenve helynévvé válhatnak (1985: 60). Hasonló véleményen van általában a helynevekről AINIALA is (1996). HEINZ-DIETER POHL a szlovén hegynevek körében szintén talált puszta földrajzi köznévi formákat (1996: 1529).

² Korábbi munkájában HOFFMANN a jelentéshasadás fogalmát jóval tágabban értelmezte: „az egyetlen szótól a különböző szó szerkezeteken át egészen a mondatig igen sokféle köznévi alakulat válhat tulajdonnévvé” (1980: 13). Későbbi írásaiban azonban azt hangsúlyozza, hogy a hasadás fogalmát szűkebben kell értelmeznünk; s a jelentéshasadásnak utóbb csupán azt a névkeletkezési folyamatot tekintti, amelynek során a „puszta földrajzi köznévből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül — helynév keletkezik” (HOFFMANN 1993: 93), az így létrejött nevek lexikális-morfológiai szerkezetüket tekintve tehát mindig az adott objektum fajtáját jelölő valamely földrajzi köznévvvel azonosak.

szakemberek. BÁRCZI GÉZA és KÁLMÁN BÉLA elismeri, hogy a földrajzi köznevek állandó ráértéssel helynévvé válhatnak, s még arra vonatkozóan is igyekeznek eligazítást adni, hogy milyen feltételek mellett következhet be ez a folyamat (vö. BÁRCZI 1958: 145, 147, KÁLMÁN 1989: 111), megállapításaik azonban szisztematikus vizsgálatok híján inkább csak egyéni benyomásokon alapultak. A hasadásos neveket rendszerszerűen elsőként HOFFMANN ISTVÁN vizsgálta, s modern kori névanyag elemzése alapján több ponton is módosította azoknak a tényezőknél a körét, amelyek a jelentéshasadás irányába indíthatnak el egy-egy földrajzi köznevet (1993: 92–8). Hangsúlyozta, hogy az efféle nyelvi elemek státusának megállapításában pragmatikai, szociolingvisztikai és névrendszertani szempontú vizsgálatok adhatnak segítséget, általános érvényű kritériumokat azonban még így sem tudunk meghatározni (2004: 53).³ A formáns nélkül alakult helynevek tulajdonnévi értékének megítélését ugyanis nehezíti, hogy a szó tulajdonnévi jelentésének kialakulásával kapcsolatban a nyelvtudó mellett magának a nyelvhasználónak a kompetenciája is bizonytalan (1993: 94), a történeti forrásadatok földrajzi köznévi elemeinek értékelése pedig természetesen további problémákat is felvet.

Ez a bizonytalanság vezethette THORSTEN ANDERSSONT arra, hogy azokat a neveket, amelyek nemcsak közsói jelentésben használatosak, hanem egy adott objektumot tulajdonnévként is megjelölnek, féljelölőknek (semiapellatival names) tartsa (1973: 152). ANDERSSON a földrajzi köznevek fokozatos átértékelődésével magyarázza a jelentéshasadásos helyneveket.⁴ TERHI AINIALA szerint azonban egy adott nyelvi formát a nyelvhasználók vagy tulajdonnévként vagy köznévként tekintenek, kettős szerepe nem lehet, a helynevek ugyanis a névadás pillanatában azonnal létrejönnek, vagyis a közszavak nem fokozatosan válnak tulajdonnévvé (1996: 44–6). AINIALA véleménye mögött az a felfogás húzódik meg, hogy a nevek létrejöttében a már meglévő névrendszer modellhatása érvényesül, vagyis az új helyneveket a létezők mintájára alkotják meg a névadók, a névadás eszerint tudatos folyamat, melynek célja a hely tulajdonnévvel való megjelölése.

A névkeletkezésről vallott, fent idézett két felfogás azonban valójában nem zárja ki egymást. Úgy tűnik, a helynevek — a teljes helynévallomány s ezen belül a hasadásos nevek — keletkezésének körülményeit a két elméletet együttesen alkalmazva tudjuk magyarázni, amint az HOFFMANN ISTVÁN tipológiájában is megmutatkozik. A beszélők egy új név létrehozásakor mindig figyelembe veszik

³ A helynevek és a földrajzi köznevek elkülönítésének problémájával az 1978-as Nemzetközi Névtani Kongresszuson részletesen foglalkoztak a kutatók, de megnyugtató megoldást, vagyis olyan kritériumot nem sikerült találniuk, amely alapján elkülöníthetők lennének a tulajdonnevek és a köznevek (vö. NEMES 2005: 12).

⁴ Korábban a teljes helynévallomány kialakulását a köznévi megjelölések megmerevedésével magyarázták (lásd pl. INCZEFI GÉZÁnak a névközületté válásról szóló elméletét, 1970).

az általuk birtokolt helynevekből elvonatkoztatott névmintákat, s olyan helyneveket hoznak létre, amelyekre a névrendszerben már létezik névmodell (TÓTH V. 2001: 199). A hasadásos nevek tulajdonnévi vagy köznévi értékének megállapítása kapcsán meglévő bizonytalanság azonban azt mutatja, hogy e nevek létrejötte nem magyarázható pusztán a modellhatással, a tudatos névadás ugyanis jobbra olyan neveket eredményez, amelyek névszerűségét a névhasználók egyértelműen felismerik. A nevek egy részénél, leginkább épp a pusztai földrajzi köznévi helyneveknél tehát mindenképpen számolnunk kell a közszoói előzmény fokozatos toponimizálódásának a lehetőségével is. Ezt a felfogást támogatja HEINRICH ANDREÁNAK az erdélyi Szaniszló település határnevei között végzett vizsgálata is, melyből kitűnik, hogy a település lakóinak névtudatában a földrajzi köznevek és az abból alakult tulajdonnevek nem mindig különülnek el élesen egymástól. Vannak ugyan olyan helyek, amelyekről mindig földrajzi köznevet használva beszélnek, bizonyos földrajzi köznevek azonban a lakosok nyelvhasználatában köznévként és tulajdonnévként egyaránt szerepelnek. HEINRICH emellett a földrajzi köznévből tulajdonnévvé válás folyamatát is regisztrálja (2000: 14–5).⁵ A közszoói elemek persze csak akkor válhatnak tulajdonnévvé, ha megfelelnek a névszerűség funkcionális és alaki követelményeinek (HOFFMANN 1993: 93), vagyis a névrendszerben már létezik rájuk névmodell. Az *Ér*, *Erdő*, *Domb* típusú helyneveket LŐRINCZE LAJOS a legrégebbi helynévtípusunknak tartja (vö. 1947: 6), és HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyancsak számolhatunk már egyfajta ősi helynévrendszerben is ilyen nevekkel (1999: 209): a mintát erre a névszerkezeti kategóriára tehát a legrégebbi időktől napjainkig megtaláljuk, vagy legalábbis feltehetjük a létezését.⁶

A jelentéshasadással keletkezett helynevekre tett, a névrendszertan és a névszociológia oldaláról közelítő megállapításainkat érdemesnek látszik a kognitív nyelvészet irányából is körbejárni. A pusztai földrajzi köznévi helynevekkel kapcsolatos bizonytalanság ugyanis kategorizációs bizonytalanság, amely — amint láttuk — a névhasználók helynevekre vonatkozó ismeretén alapszik. A megismerési kategóriákat, illetőleg a feldolgozás folyamatát a kognitív nyelvészetben a prototípus fogalmán alapuló elmélettel modellálják: az emberek a megismerési folyamatok eredményeképpen olyan kategóriákat hoznak létre, amelyet a legtipikusabb tárgy vagy annak tulajdonságai reprezentálnak. Ezek a kategóriák —

⁵ A *félföld* földrajzi köznévi kapcsán több körülmény is arra mutat, hogy a szó a szaniszlóiak nyelvében éppen napjainkban kezd tulajdonnévi jelleget ölteni: a tájékozódási pont megnevezésével együtt ugyanis egyértelműen megjelölhető, hogy pontosan melyik földterületről van szó (2000: 15).

⁶ Csak néhány igazoló példát említek erre: a *Duna* feltehetően egy óiráni vagy árja tkp. 'víz' jelentésű szóból alakult, a kazah *Balhas* tó nevének a forrása a 'csalitos és ingoványos partú, lápos tó' jelentésű köznévi, a szaúdi *Nedzs*-nek pedig egy arab 'fennsík' jelentésű szó (vö. FNESZ.).

szemben a klasszikus kategóriarendszerek, illetőleg az ezen alapuló tudományos kategorizáció felfogásával — a kognitív nyelvészet vizsgálatai szerint nem különböznek el élesen egymástól, valójában a köztük lévő határok gyakran elmosódot-
tak. A kategóriához, fogalomhoz tartozást pedig az adott tárgy tulajdonságainak a kategória prototípusához való hasonlósága határozza meg (vö. BANCZE-
ROWSKI 2000: 36–8, TOLCSVAI NAGY 2008). A prototípus elmélettel ugyan-
akkor nemcsak a szójelentések ragadhatók meg, a modell a nyelvi kategóriák,
szóosztályok leírására is kiterjeszhető (vö. LADÁNYI 2002: 410). Vagyis a nyel-
vi kategóriáknak is vannak tipikus és periférikus elemei, attól függően, hogy
rendelkeznek-e a kategória prototípusát jellemző morfológiai, szintaktikai és
szemantikai stb. vonásokkal.

A mikrotoponimák kategóriáját napjainkban a legtöbb magyar nyelvhasználó
számára minden bizonnyal a kétrészes helynevek képviselik leginkább, vagyis a
Nyerges-hegy, Zörgő-ér, Fekete-erdő típusú nevek sokak számára tipikus hely-
névnek tekinthetők,⁷ bár nyilván a különböző névfajták, különösen a település-
nevek és a többi helynévfajta között ebben a tekintetben lehetnek eltérések.
Helynévszerűek a képzős formák is, amint azt az irodalmi művekben szereplő
nagy számú képzőt tartalmazó fiktív helynévalak is igazolja (vö. BÉNYEI 2007).⁸
A puszta földrajzi köznévi helynevek azonban — amint a megítélésük bizonyta-
lansága is mutatja — nyilvánvalóan a helynévi kategória periférikus elemei,⁹
amelyek mintegy átmenetet képeznek a helynevek és a közsavak között. A vá-
zolt helynévi kategória természetesen nem statikus, történhetnek benne elmoz-
dulások. Emellett pedig — minthogy minden ember a saját kultúrkontextusa
alapján alakítja ki a megismerési, s így a nyelvi kategóriákat — egyéni külön-
ségek is adódhatnak. Véltetően ez is hozzájárul ahhoz, hogy HOFFMANN IST-

⁷ Támogatja ezt az a (nem reprezentatív mintán végzett) kísérlet jellegű vizsgálatom is, melynek során elsőként egy táj részletes leírása alapján a táj részeinek elnevezése, majd különböző struk-
túrájú nevek helynévszerűségének megállapítása volt a feladat, s mindkét rész eredményei a két-
részes nevek tipikus voltát erősítették meg. És noha a képzéssel való névalkotást a kísérletben
résztevők jóval ritkábban alkalmazták, e formák névszerűségének megítélése a kétrészes neve-
kéhez hasonló eredményt hozott. A puszta földrajzi köznévi helyneveket mindkét feladattípusban
periférikusnak minősítették.

⁸ A magyar nyelvben a helynévség fogalmát felidéző jellegzetes alaktani eszközöket J. SOLTÉSZ
KATALIN gyűjtötte össze (1979: 19, 168), természetesen ezek megítélésében lehetnek egyéni kü-
lönbségek.

⁹ Az amerikai névadási gyakorlat is e formák periférikus jellegét tükrözi. A 19. század elején a még
felfedezetlen Nyugat feltérképezésének és a földrajzi egységek leírásának, illetve megneve-
zésének feladatát két angol kutató, Lewis és Clark kapta meg. Az amerikai névadásiaktus-soro-
zatról fennmaradt töredékes információk alapján pedig láthatóan fel sem merült bennük, sem a
szerveződő közösségekben, hogy egyedjelölésre fajtajelölő közneveket alkalmazzanak (vö. POL-
GÁRI 2007: 43–4). Ez a névadási szituáció azonban már csak kiterjedtsége miatt is egyedülálló-
nak tekinthető.

VÁN az általa vizsgált Nyírbátori és Pápai járásban kétszer annyi jelentéshasadással keletkezett nevet talált az aprófalvakban, mint a nagyobb településeken (1993: 95). A jelentéshasadás ugyanis különösen gyakran megy végbe az egyedi objektumok megnevezésében, és kisebb kiterjedésű helyeken az effajta egyedüliség természetesen nagyobb valószínűségű, ez pedig befolyásolja az ott élők névtudatát is. Ilyen helyeken ugyanis a pusztai földrajzi köznévi helynevek — éppen jellemzőbbek miatt — a helyi lakosok helynévi kategóriájának skáláján a prototípustól kevésbé távol helyezkednek el, azaz tipikusabbnak tartják ezt a névstruktúrát, s ez is magyarázhatja, hogy a hasadásos formákat hajlamosabban tulajdonnévnek tekinteni.

Mindezek alapján ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy a pusztai földrajzi köznévi megjelölések kapcsán egyáltalán van-e relevanciája a tulajdonnévi vagy községi státuszra vonatkozó döntésnek. Ezek a formák ugyanis gyakran mint állandósult említőnevek¹⁰ használatosak, vagyis nem elnevezései (tulajdonnévvel való megjelölései), hanem megnevezései (községi megjelölései) a helynek. Az efféle állandósult megnevezések azonban a nyelvi kategorizáció sajátos eseteinek tekinthetők, hiszen nemcsak a nyelvi minősítés ismérvei szükségessé teszik feltérképezéséhez (mint általában a közsévközpontnál), hanem — akár csak a helynevek esetében — lokalizálásukhoz azt a szabályt is meg kell jegyezni, amely a megnevező formát az adott területhez kapcsolja (vö. HEINRICH 2000: 14–5). Vagyis ezek a rögzült megnevező formák a tulajdonnév (elnevezések) és a községi köznévi átmeneti kategória elemeiként értelmezhetők. Persze ennek a községi kategóriának a megléte és kiterjedtsége között is — akár jelentős — egyéni különbségek lehetnek.

2. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelentéshasadás pusztán elméleti kategória lenne, valóságos példák nélkül, és hogy a földrajzi köznévi alakok megítélése kapcsán teljesen hiábavaló minden próbálkozás. A továbbiakban épp ezért azokat a tényezőket, tulajdonságokat igyekszem számba venni, amelyek a földrajzi köznévi alakú formák tulajdonnévi megítélésének irányába hathatnak, vagyis a névhasználók nyelvtudatában szemléleti váltást, a kategóriák közötti elmozdulást eredményezhetnek.

Mindenekelőtt utalnom kell arra, hogy a műveltségi nevek körében csak elvétve akadunk pusztai földrajzi köznévből alakult nevekre, jobbra a természeti nevek között találkozhatunk ezzel a névalkotási móddal (vö. HOFFMANN 2007: 101), s ott is inkább csak a mikrotoponimák körében. Könnyen belátható ugyanis, hogy az ilyen módon létrejövő nevek csak szűk névhasználói körön belül funkcionálnak jól, azaz egy *Hegy*, *Patak*-féle név csak kis körzetben tölti be azo-

¹⁰ KÁLMÁN BÉLA vetette fel elsőként, hogy a személynévkutatásban használatos hivatalos név, szólítónév, valamint említőnév kategóriákat célszerű lenne a helynevek leírására is kiterjeszteni (1981).

nosító funkcióját a különféle kommunikációs helyzetekben. Ebből persze az is következik, hogy az ilyen név egy elnevező közösségen belül több hasonló felszíni elem esetén is csak egyetlen földrajzi objektumra használható, a többi tájrész más megnevezést kap (vö. LŐRINCZE 1947: 7).¹¹ A Veszprém megyei Rigácon például a falu belterületén lévő kiemelkedést egyszerűen *Domb*-nak hívják, a hatáiban emelkedő kiemelkedések nevei viszont jobbára kétrészesek: *Kopasz-domb*, *Kis-szőlő-domb*, *Keszei-hegy* ~ *Keszei-domb*, *Marton-hegy*, *Ülő-domb*, *Szőlőhegy* ~ *Hegy*,¹² *Csuri-domb* (VeMFN. I, 29–30).

HOFFMANN ISTVÁN — már idézett elemzésében — nem zárja ki, hogy a földrajzi köznévi forma jelölheti több hasonló tájrész egyikét, az objektumfajta szempontjából mégis lényeges feltételnek tartja az egyedüliséget, a leggyakoribb jelentéshasadással keletkezett nevek ugyanis jobbára olyan helyeket jelölnek, amelyekből egy településen csak egyetlenegy szokott előfordulni, vagy aktuálisan csak egy található belőle (1993: 95). HEINRICH ANDREA kognitív szempontú vizsgálata ezzel kapcsolatban egy másik tényezőt emel ki: Szaniszlón elsősorban a feltűnő jegyekkel rendelkező helyeket megnevező földrajzi köznév válhat tulajdonnévvé, amennyiben az objektumról a beszélőközösség tagjai kitüntetett pontként beszélnek, akkor inkább a tulajdonnévi formát részesítik előnyben (2000: 179).

HOFFMANN a földrajzi köznevek jelentését is meghatározónak találja, ugyanis a speciálisabb fogalmi tartalmú helyjelölő szavak körében jellemzőbb, hogy hasadás útján helynévvé válnak. Általánosabb jelentésű pusztai földrajzi köznévi nevek csak vizek megjelöléseként szerepelnek nagyobb arányban (1993: 96).

Egyértelműen a közszó tulajdonnévi státusát mutatja, ha a földrajzi köznévvel megnevezett tájrészlet megváltozik (i. m. 97–8), például a dombot elszántották, de a helyét továbbra is *Domb*-ként jelölik meg. Tulajdonnévi szereppel számolhatunk akkor is, amikor a földrajzi köznév nem csak a közszói jelentésének megfelelő helyfajta használatos: a Veszprém megyei Sümeg határában lévő hegyél *Gerinc* nevét a kiemelkedésben lévő bánya és a hegyen lévő szőlő megjelölésére is alkalmazzák (VeMFN. I, 69). Azt a korábbi feltevést azonban, miszerint a földrajzi köznév elavulása elősegítené a tulajdonnévvé válást, a vizsgált névanyagban kevés példa igazolta (HOFFMANN 1993: 97).

A jelenkori helyneveket elemezve az is kitűnik, hogy a jelentéshasadással tulajdonnévvé váló földrajzi köznevek köre vidékenként más és más. Jól szemlél-

¹¹ HEFTY GYULA ANDOR vizsgálatai alapján a *hegy* földrajzi köznév például a településhez közelebb lévő kiemelkedések nevéként használatos, a távolabb lévők egyénibb nevet kapnak (1911: 210).

¹² A *Hegy* névváltozat rövidüléssel (névelemelhagyással) és jelentéshasadással is magyarázható, és mindkét alakulásmódot egyformán valószínűnek tarthatjuk még annak ismeretében is, hogy ezen a vidéken a *hegy*-nek 'szőlőhegy' jelentése is van.

tetik ezt a hegynevek. Az abaúji Hegyköz területe felszínében tagolt, hegyek, sziklaalakulatok, dombok, völgyek, szorosok váltják egymást. A rendkívül gazdag hegynévi anyagban ugyanakkor csak elvétve találkozunk pusztá földrajzi köznévi formákkal: csupán az egy-egy kiemelkedést jelölő *Bérc*, *Domb*, *Előhegy*, *Gerinc* és *Tető* nevek mutatják ezt a struktúrát. A kétrészes nevekben szereplő további hegyrajzi köznevek (*halom*, *hegy*, *hát*, *szikla*) önmagukban nem jelentkeznek hegynévként. A kiemelkedést jelölő leggyakoribb szó, a köznyelvi jelentésben használt *hegy* ezen a területen nem fordul elő pusztá földrajzi köznévi helynévként (vö. KOVÁTS 2000), említőnévként viszont általános. A Veszprém megyei Tapolcai járás szintén viszonylag gazdag domborzati formákban. Itt azonban a hasadásos folyamat a hegyrajzi köznevek nagyobb hányadát érinti, amint azt a több település határában is előforduló *Börc* ('hegytető, hegygerinc; domb'), *Csúcs* ('hegycsúcs'), *Dobogó* ('kiemelkedő rész hegyen, síkon; domb'), *Domb*, *Gerinc*, *Gyűr*, *Hegy*, *Hegytető*, *Hegyoldal*, *Má'* (< *mál*), *Tető* nevek mutatják (a kétrészes nevekben használatos még a *halom*, *hát*, *kő*, *orr*, *szikla* lexéma is). A *hegy* földrajzi köznév kapcsán ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy a köznyelvi jelentése mellett a speciálisabb 'szőlővel beültetett terület' szemantikai tartalommal (vagyis valójában jelentésbeli tájszóként) is használják, s azt, hogy több esetben is ez a jelentése dominálhatott a helynévvé válás során, a vele szinonim *Szőlőhegy* névváltozatok igazolják (vö. VeMFN. I.). A jelentéshasadás vizsgálata kapcsán szem előtt kell tehát tartanunk, hogy a földrajzi köznevek köre, illetőleg jelentése területi különbségeket is mutathat, ami pedig alapvetően meghatározza, hogy egy-egy földrajzi köznév a nyelvterület mely részén vehet egyáltalán részt a névvé válás folyamatában.

3. A történeti adatok megítélése kapcsán jelentkező fokozott bizonytalanságra utaltam már. Esetükben pedig különösen fontos a tulajdonnévi és közszoói elemek elkülönítése, ezáltal ugyanis közelebb juthatunk a korabeli nyelvhasználati viszonyokhoz is.

Az e szempontból figyelembe vehető adatoknak csupán egy kis hányadáról állapítható meg egyértelműen a helynévi státusuk, többnyire akkor, ha a régi előfordulást a későbbi, esetleg mai tulajdonnévi használat erősíti meg, amint ezt például a 14. század közepéről adatható Bereg megyei *Hát* hegynév 19. századi térképi előfordulása mutatja. Amikor a földrajzi köznév a közszoói jelentésétől eltérő helyfajta is használatos, szintén valószínűsíthető az adat tulajdonnévi értéke: a korán két részre tagoló Moson megyei *Ség* és *Ségfő* falu például arról a dombságról (*Ség* 'domb, hegy') kapta a nevét, amelyen feküdt¹³ (vö. Gy. 4: 185). HOFFMANN ISTVÁN szerint ezek az adatok az oklevelekben mindig a tulajdonnevek szövegbefoglalási formáival illeszkednek bele a latin szöveggörny-

¹³ Esetükben a névadás persze hegyrajzi köznév > hegynév > településnév irányú is lehetett, ekkor a településnév metonimikus alakulása.

zetbe: vagy latin földrajzi köznévi után szerepelnek (a hegynevek között például: 1208/1359: de monte *Segh*, Gy. 4: 178), vagy bármiféle külön szerkezet nélkül állnak (1307: iuxta *Er*, Gy. 1: 613). Ezek a tulajdonnévi adatok — az oklevelek jogbiztosító szerepéből fakadóan — nagy valószínűséggel köthetők a helybeli népesség nyelvhasználatához (vö. HOFFMANN 2004: 54, 55).

Az esetek jó részében azonban nincsenek efféle fogódzóink, mivel ezek az adatok jellemzően a tulajdonnevek és közszók mellett egyaránt gyakori megnevezőszerű szerkezetben állnak, például 1248: ad vnum monticulum, qui *berch* dicitur (ÁÚO. 7: 264), 1329/1476: ad monticulum quod qui vulgo *holm* dicitur (Gy. 1: 507), 1344: ad unum monticulum qui vulgo *dumb* nuncuparetur (A. 4: 397). Ilyen szerkezetekben szerepelnek még a kétrészes nevekben is előforduló *hát*, *havas*, *mál*, *orr*, *tető* hegyrajzi köznevek, illetve a csak pusztai földrajzi köznévi alakban adatható *orom*, *ség* szavak. Megítélésükhöz elengedhetetlen az adott oklevél egészének az alapos áttekintése. Az oklevelek egy részében ugyanis feltűnő gyakorisággal szerepelnek pusztai földrajzi köznévi alakú említések, esetükben pedig joggal feltételezhetjük, hogy az oklevél fogalmazója helynevek helyett inkább közszavakkal igyekezett leírni a kérdéses területet (vö. HOFFMANN 2004: 55). Az „ad unum *Berch*”, „super eodem *Berch*” (1272/1419: Gy. 1: 64), „in quod *Bercz*” (1341/1342//XVIII.: Gy. 1: 541) típusú szerkezetek *bérc* lexémája bizonyosan nem tulajdonnév, ahogyan arra a mellette előforduló latin névmási elemekből következtethetünk. E lexéma oklevélszóként való használatára HOFFMANN ISTVÁN mellett jómagam is több írásomban utaltam (vö. HOFFMANN 2004: 54–9, RESZEGI 2004: 149, 2006: 163), s arra is, hogy e formák általában inkább az oklevél szövegezőinek, mint a helyi népességnek a nyelvhasználatához kapcsolhatók. A hasonló szövegbefoglalási formák alapján a hegyrajzi köznevek egy részénél szintén számolhatunk ezzel a lehetőséggel, vö. „ad unum *holm*” (1342: A. 4: 288, KMHsz. 1.), „unum *domb* vulgo” (1344: A. 4: 478), „supra quod *mal*” (1276: Gy. 3: 150, 218).

A megnevezőszerű szerkezetben álló adatok esetében az oklevél vizsgálata mellett a mai névhasználati szokásokról feltárt ismeretekre is támaszkodhatunk. A Nyitra vármegyei Szebedrázs erdő határjárásában két földrajzi köznévi alakú adat is szerepel: „ipsius montis vulgo *orom* dictum” és „per *Bercz*” (Zs. II/2: 204/6571). A *Bérc* esetében a szövegbefoglalási forma alapján, vagyis hogy külön szerkezet nélkül áll, tulajdonnévi használatra gondolhatunk, s ezt erősíti az is, hogy a szövegben nem fordul elő többször a szó. A vármegyében egyébként is ritkán adatható a *bérc* lexéma, s általában tulajdonnévi státusát gyaníthatjuk (vö. Gy. 4: 327, 357, 370, 372, 378, 392, 449, 462, 463, 488). Az *orom* fenti említésében — noha közsói használatára is van példa: 1287: vnum *orom* wlgariter brdo (Turóc vm., ÁÚO. 12: 468) — a speciálisabb ’hegycsúcs, hegytető’ (TESz.) jelentéstartalom alapján szintén nem zárhatjuk ki a tulajdonnévi használatot. Tovább támogathatja a feltételezést, hogy az elsődlegesen hegyrész

megnevezésére használatos köznévvvel a hegy egészét jelölik meg. Későbbi, egyértelműen tulajdonnévi adatok híján ugyanakkor mindkét adat kapcsán lehetséges az is, hogy említőnévként használt formákat rögzít.

Az oklevélbeli adatok esetében számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy az oklevél lejegyzőjének esetleges magyar nyelvi névtudata is befolyásolhatta a földrajzi köznévi formák szövegbe illesztési módját, vagyis az adatok az oklevél szövegezőjének értékítéletét is tükrözhetik. Éppúgy, mint ahogy napjainkban a gyűjtők kompetenciája is hozzájárulhat ahhoz, hogy a földrajzinév-tárak meglehetősen színes képet mutatnak abból a szempontból, felveszik-e egyáltalán a puszta földrajzi köznévvvel azonos helyneveket, vagy sem.

A földrajzi köznevek állománya és jelentése — a mai viszonyokhoz hasonlóan — a régiségben is mutatható továbbá területi különbségeket is. A *hegy* lexéma azonban az egész nyelvterületen a legáltalánosabb jelentésű hegyrajzi köznévvé lehetett (vö. RESZEGI 2004), ezt támogatja az is, hogy a szó az oklevelekben soha nem adatható önmagában, mindig valamilyen formánssal vagy bővítményi résszel kapcsolódva áll. A tulajdonnévként lejegyzett latin nyelvű *Mons* formák (pl. 1213: mon. Sancti Martini in *Monte*, Gy. 2: 627, 1233: monasterium Dominici Bani de *Monte* in honorem Sancte Marie, ÁÚO. 1: 308) magyar helynévi használatát sem korabeli, sem későbbi magyar megfelelőik nem támasztják alá.

4. A jelentéshasadás klasszikus példáinak, illetőleg a névalkotási móddal kapcsolatos problémáknak az áttekintése után ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy a jelenség kapcsán nem szükséges, mert nem is lehet minden esetben dönteni a tulajdonnévi vagy közzszoói státusz vonatkozásában.

Irodalom

- AINIALA, TERHI (1996), On Defining the Proper Name and the Place Name. In: *Proceeding of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. 1.* Aberdeen. 43–8.
- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁÚO. = *Árpád kori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (2000), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *MNy.* 96: 35–44.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2007), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29: 57–63.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

- HEINRICH ANDREA (2000), *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben*. Kézirat. Kolozsvár.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *MNyj.* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1970), A névkövéletté válás folyamata határneveinkben. *NytudÉrt.* 70: 56–60.
- KÁLMÁN BÉLA (1981), Hivatalos név, szólítónév, említőnév. *MNyTK.* 160: 119–20.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- LADÁNYI MÁRIA (2002), Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *MNy.* 98: 407–23.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- NICOLAISEN, W. F. H. (1985), The Semantics of Place Names and Their elements. *NORNA-Rapporter* 28: 60–9.
- POHL, HEINZ-DIETER (1996), Berg- und Gebirgsnamen: slawisch. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik. 2. Teilband*. Berlin–New York. 1524–1531. *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Band 11. 2. Berlin–New York, 1996.
- POLGÁRI JUDIT (2007), *Helynévalkotás kognitív megközelítésben*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 159–80.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959), Tulajdonnév és köznév határterülete. *MNy.* 55: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.

- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), A tulajdonnév jelentése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- VeMFN. I. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 156. sz. Bp., 1928.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410)*. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

Csíki mikrotoponímiai rendszerek népetimológiás változásai

1. A népetimológia a szókészlet közismert, de nem központi jelensége. Ennek ellenére különös, izgalmas univerzális nyelvi kategória, amellyel már a modern strukturalista nyelvészet megalapozásában nagy szerepet játszó FERDINAND DE SAUSSURE (1857–1913) is foglalkozik korszakalkotó művében a diakrónikus nyelvészet főbb kérdései kapcsán (vö. 1967: 215–7). A korabeli nyelvészlelet alapján sajátos módon egyik kiváltó okával, az analógiával, a rendszerkényszer leggyakoribb megjelenési formájával állítja párhuzamba, hangsúlyozva azonban, hogy látszólagos hasonlóságuk ellenére merőben szembenálló jelenségek. Annak ellenére, hogy a nyelv egy már meglévő jelentéssel operálnak, lényegében mégis eltérnek egymástól, hisz „az analógia semmit sem vesz át azoknak a jeleknek a szubsztanciájából, amelyeket felvált. A népetimológia viszont a régi forma értelmezésére szorítkozik; ennek a — bár zavaros — emlékéből indul ki a torzulás, amelyet a régi forma elszenved. Az egyik esetben tehát az emlékezés, a másokban az elfelejtés szolgál az analízis alapjául, és ez a különbség a fontos. A népetimológia tehát csak különleges feltételek között működik, és csak olyan ritka, technikai jellegű vagy idegen szavakat érint, amelyeket a beszélők tökéletlenül sajátítanak el. Az analógia viszont teljesen általános jelenség, amely a nyelv szabályszerű működéséhez tartozik.” (1967: 217).

KÁROLY SÁNDOR a jelentésváltozások szemléleti alapjának vizsgálatai során a tágulós metaforához hasonlóan egy primitív filozófiai hajlamot tükröző szószemléletre vezeti vissza a népetimológia jelenségét, amely a névadás okát keresve az elnevezésbe belelát valamilyen motivációt, valamilyen rendező elvet akkor is, amikor az már nincsen meg. Tulajdonképpen valamilyen fogalmi jegyet magyaráz bele, így „az elszigetelt tárgyat, amelynek a motiválatlan nevéből van szó, mintegy alávonja egy felsőbb fogalom alá, behelyezi a dolgok közé: ezáltal viszont rögtön megvan annak a lehetősége, hogy más ilyen dolgokat is ezzel a névvel illessen” (1970: 241).

A népetimológia jelenségének részletezőbb vizsgálatai mindenekelőtt a német nyelvudományhoz kapcsolódnak, akárcsak eredeti *Volksetymologie* terminusa is. A különböző nyelvekbeli megnevezései is jórészt ennek a tükörfordításai, mint a magyar *népetimológia*, az angol *folk-etymology*, a francia *étymologie populaire*, a román *etimologie populară* stb.

Amint a terminusok is utalnak rá, a tudományosság eredetileg népnyelvi jelenségként azonosította a népetimológiát. Az újabb vizsgálatok azonban felhívják a figyelmet arra, hogy a népnyelv határait átlépve elterjedt a belső nyelvváltozatok mindenikében, a köznyelvben és a társadalmi nyelvváltozatokban egyaránt. Mindezzel párhuzamosan szemléleti alapja is módosult: „az ösztönös analógián alapuló népetimológia helyébe egyre inkább a tudatos és szándékos szóalakítás lép, főként a humor, tréfa, szójáték eszközeként” (KOVALOVSKY 1967: 247). Nyelvjárási hatókörével kapcsolatosan pedig megoszlanak a vélemények. Az egyik álláspont szerint az leszükült a művelődési tényezők hatására (vö. i. h.), a másik álláspont szerint pedig megegyezik a társadalmi nyelvváltozatokbeliével (KÁLMÁN 1976: 169).

A magyar szakirodalom a múlt század óta figyel a népetimológia jelenségére. Először is a klasszika-filológus, nyelvész PONORI THEWREWK EMIL (1838–1917) tárgyalta „A helyes magyarság elvei” (1873) című munkájában, majd az ugor és török–tátár nyelvészettel foglalkozó KUNOS IGNÁC (1860–1945) is foglalkozott vele fogalomkörök szerint rendszerező összefoglaló munkájában, akik nyomán az író, művelődéstörténész NÁDAI PÁL (1881–1945) tekintette át részletebben kérdéskörét „A magyar népetimológia” című tanulmányában (1906), különösen a német szakirodalom eredményeire támaszkodva, de figyelembe véve a latin, francia, angol kutatásokat is. A korszak összehasonlító-történeti nyelvészetének, pontosabban az újgrammatikus irányzat szemléletének historizmusa és pszichologizmusa alapján egységesebb vizsgálati szempontot érvényesített, de nem törekedett témája teljes feldolgozására, hanem csak „oly következtetések földerítésére vállalkozott, melyek a nyelvtudóst érdekelhetik és a néplélek munkájába a nyelvlélektan fényével bevilágítanak” (35), hangsúlyozva, hogy „szabályokat persze ezen a területen nem vonhatunk le, mert hiszen éppen a szabályok önkényes sutbadobása jellemzi az öntudatlan népi etimológiát, de összevetve a sok példát és megvilágítva, bizonyos elvek ismeretéhez mégis eljuthattunk” (i. h.).

Tanulmánya élén mindenekelőtt körülhatárolja a népetimológia fogalmát, fölvázolja legfontosabb sajátosságait. Univerzális népnyelvi, beszélt nyelvi, tudatos vagy önkényes jellegű laikus szóértelmezési, szóalkotási jelenségként azonosítja, amely „olyan régi, amilyen az emberi tudákosság és szójátékcsináló kedv” (32). A szókészlet idegen szavait és archaizmusait érinti, tehát két olyan szóréteget, amelyek értelmezési gondot okoznak a mindennapi nyelvtudat számára. Annak függvényében, hogy az alapszót hangzásában magyarosítja vagy más fogalomhoz is kapcsolja, elkülöníti egy tág és egy szűk értelemben vett típusát, figyelmeztetve összetett jellegére, arra tudniillik, hogy egyrészt „nyelvtévékenység”, másrészt pedig „a néplélek egy sajátos megnyilatkozása”. Mint ilyen nemcsak a nyelvtudomány, hanem a nyelvlélektan számára is fontos jelenség arról tanúskodva, hogy „milyen élénk az a másnemű képzettársítás, az értelmi kapcsolás, mely e lélek belsejében nyelvi téren hozza létre alkotásait” (4).

Egy átfogó kép kialakítása érdekében tanulmánya következő fejezeteiben tovább részletezi a népetimológia jelenségét a fogalom kapcsán már jelzett sajátosságok kifejtésével, illetve azok újabbakkal való kiegészítésével. Központi kérdésként a népetimológiát mint „nyelvtény”-t fejt ki, hangsúlyozva az analógiával való kapcsolatát, némi túlzással egy adott pillanatban azonosítva is őket: „A népetimológia tehát mindig öntudatlan analógia eredménye (...) bizonyos külsőségeken alapuló belső kiegyenlítést céloz, tehát végeredményében mindig analógia” (1906: 4). A beszélők könnyebb kiejtésre és érthetőségre törekvő lelki működéseként „különböző akusztikai és motórikus képzetek társulásának is tekinthető” (5). Négy fajtáját állapítja meg, amelyek különböző fokozatait képviselik, és hol tiszta, hol pedig átmeneti típusokban jelentkeznek. A szónak csak a hangalakját átalakító két kezdetlegesebb fajtája közül az egyik a szó végét magyarosítja csupán (o. *muscatello* > m. *muskotály*), a másik pedig a szó egészét (n. *Ladung* > m. *lóden*). A hangalakkal együtt a szó jelentését is módosító másik két fajtája már az ún. valódi népetimológia típusát képviseli. Közülük a gyakoribb esetében „a szó változott alakjában olyan jelentést nyer, amely az elsővel semmi összefüggésben sincs”, mint például n. *spencer* > m. *páncél*, a ritkábbik esetében pedig „az új szó azonos, vagy rokonértelmű az előbbivel” (6). Az utóbbit megokoló népetimológiának nevezi, és mint tudatos, a megnevezett fogalmat is szem előtt tartó névváltoztatást a népetimológia legtökéletesebb fajtájaként fejt ki.

A népetimológia alapvető okaira reflektálva az idegen és az elavult szavak értelmetlenségét emeli ki mindenekelőtt, de utal rá, hogy más tényezők is közrejátszhatnak a kiváltásában. Részletezi a szó hangalakját módosító típusát, amely pozíciója szerint lehet szókezdeti, szövégi és szóközépi változás, ugyanakkor megnyilvánulhat fonéma- vagy lexémaváltozásban egyaránt. A népetimológia széles hatókörét hangsúlyozva kiemeli azt, hogy „igazi melegágya” a népnyelv, ahol szójátékok, gúnyos jelentésváltozások, helynévmagyarázatok, tréfás fordítások, találós kérdések stb. alapját is képezi, de a szépirodalomban is jelen van.

A helynévmagyarázatokkal részletesebben is foglalkozik, ugyanis „alig van az országnak vidéke, de sőt városa is alig van, amelyikhez egy nevéből kiinduló monda ne fűződne” (1906: 22). A naív helynévmagyarázat sajátos „szómagyarázás”, amely eltér a népetimológia előbbieken bemutatott fajtáitól. Többnyire a régi múltban gyökerező helységnevek szófejtései képviselik, amelyek vagy okfejtéssel próbálják feltárni a névadás motivációját, a település neve, eredete és története közötti összefüggéseket, vagy képzettársítással értelmezik a helységnevet. Rendszerint a múltba nyúlnak vissza, a nép történeti tudatának bizonyítékaként, mint többek között a *Vérteshegy* mondája is, amely „állítólag onnan kapta a nevét, hogy a menekülő kunok ott hányták el vértjeiket” (i. h.).

NÁDAIT követően különböző nyelvtudományi ágazatok részvizsgálatai próbálták feltárni a népetimológia arculatának egy-egy szegmentumát, definiálását

és tipologizálását egyaránt megnehezítő belső összetettségét (BEKE 1960, BENKŐ 1988, GREGOR 1976, HADROVICS 1992, KÁLMÁN 1976, KÁROLY 1970, KOVALOVSKY 1967, B. LŐRINCZY 1974, PENAVIN 1974 stb.), de népetimológias szavaink rendszeres összegyűjtése hiányában önálló, elvi feldolgozása, monografikus leírása még mindig várat magára. „Pedig aligha vitatható, hogy egy részletekbe menő szintézis nagyban gazdagítaná a magyar nyelvészeti kutatásokat, és elősegítené a sok buktatót rejtő szófejtési munkálatokat” (GREGOR 1976: 101).

Melyek a népetimológia eddigiek során feltárt általános sajátosságai?

A népetimológia korábbiakban feltárt legfontosabb általános sajátosságaként mindenekelőtt lényegi jegyét, nyelvi változás mivoltát kell kiemelnünk, amelyet SAUSSURE különleges feltételek között működő újításként interpretál, amely „nem érthető formáknak ismert formák segítségével való értelmezése” (1967: 209) három változatban: 1. a szóalak jelentésének, 2. a szóalak jelentésének és alakjának, 3. a szóalak egyik szóelemének a módosításával.

A nyelvtörténet fejt ki valójában a népetimológia nyelvi változás jellegét, *népetimológias* vagy *naív etimológias változás*-nak is nevezve, lényegét újabban a következőkben összegezve: „a beszélők a számukra szokatlan, idegen, nem elemezhető szóalakokat úgy »értelmesítik«, hogy tőlük ismert, használt, érthető alakokat léptetnek a helyükbe. E változásba azonban a jelentés is belejátszik, mivel a felváltó alaknak magától értetődően valamilyen szemantikai kapcsolatban kell lennie a felváltottal. Vagyis a szó hangalakja »értelmesedik« a jelentéskörébe tartozó »értelmes« szavak segítségével”, amint arra az oszm. *paydas* 'társ' > m. *pajtás* > *bajtárs* példája is utal (BENKŐ 1988: 164).

A definíció értelmében tehát a népetimológia egyértelműen nyelvi változás. Pontosabban előzmény és következmény viszonylatában megragadható, főként szóképzéssel formai és/vagy tartalmi változás, amely rendszerint idegen nyelvekből kölcsönzött szavakat alakít át főként összetett, de képzős szavakká is. Egymaga felmutatja a formai és tartalmi változások szövevényes tipológiáját, amely azon a tényen alapul, amelyet BENKŐ LORÁND a következőkben összegez: „bár a nyelvi változások közt kétségkívül sok olyan van, hogy a nyelvi rendszer adott helyén, meghatározott viszonylatokban vagy csak az alak, vagy csak a funkció módosul, se szeri, se száma azoknak az eseteknek, amikor a kétféle változástípus a legszorosabban együttjár” (1988: 40). Bonyolult okrendszerben kauzális és teleologikus okok egyaránt jelen vannak. Létrehozója a rendszerképző, amely leggyakoribb megjelenési formájával, az analógiával „a szabálytalan nyelvi helyzeteket, a nyelvi részrendszerekből, jelenségcsoportokból »kilógó« eseteket, kivételeket úgy törekszik kiküszöbölni, hogy a kérdéses rendszerrészlegekben gyakoribb, általánosabb megoldások mintájára alakítja azokat, kiegyenlítve, leegyszerűsítve a nyelvi megoldásokat” (153). Az analógia kiegyenlítő hatásában természetesen ott rejlik a nyelvi gazdaságosságra való

törekvés is, ugyanakkor a célszerűség irányába is mutat, hisz „az ilyen nyelvi változás sohasem a komplikálódás, hanem az egyszerűsödés felé viszi a nyelvi rendszert, megkönnyítve ezzel használatát” (175).

A TNyt. az alaki és funkcionális szempontból egyaránt sajátos ómagyar kori népetimológiás összetett szavak kapcsán foglalkozik a népetimológia jelenségével. Alaki szempontból előzményeikhez való viszonyuk szerint elkülönülő két csoportjuk alapján két típusát mutatja ki állományukból. A *mérföld* (< JókK. *mely feldett*) szavunkkal is igazolható ritkábbik típusában (az úgynevezett *egyszerű népetimológiá*-ban) „a beszélők valamely összetett szó idegennek (ismertlennek) érzett tagját helyettesítették be — hasonló hangzású — ismert anyanyelvi szóval” (881). A gyakoribbnak bizonyuló másik típusa (az ún. *felbontó* vagy *tagoló népetimológia*) esetében azonban „a beszélők egyes idegen szavakat (helyesen vagy tévesen) morfológiailag felbonthatónak érezték” (i. h.), és magyar lexémával helyettesítették alaptagjukat: JókK. *Cymterem* (< lat. *coemeterium* 'temető, nyughely') vagy mindkét tagjukat. Az utóbbi esetre többek között a szlk. *samosztrél* 'számszeríj' szavunkat idézhetjük (< 1590: *Szemszer iias* vitez < 1418–1422: *samsereit*: *keys*: *arcus*).

A népetimológiás összetett szavak funkcionális jellemzői kapcsán hangsúlyozza, hogy szintagmatikai viselkedésük alaptagjuk szófajiságától függ, jelentésük pedig eltér alkotóelemeik jelentésösszegétől. Elkülönülnek közöttük fogalomkört jelölő, informatív jellegű (*cserebogár*), ugyanakkor szemantikailag motívátlan, önkényes népetimológiás összetételek egyaránt (*cinterem*).

KÁROLY SÁNDOR a jelkapcsolatok jelentésváltozásainak típusai kapcsán tárgyalja a népetimológiát, amely két változástípust is képvisel. Az analitikus és a semleges fejlődési irány egy-egy típusát testesíti meg (1970: 256–60): az előbbi esetében megváltoztatja a morfémák mennyiségét, és alaki differenciálódást is előidéz: $A > B + C$ (*tuberosa > tubarózsa*), az utóbbi esetében pedig nem változtat a morfémák mennyiségén, csak átértékeli azok egyikét vagy mindkettőjét: $A + B > C + D$ (*mél föld > mér + föld*). HADROVICS LÁSZLÓ a tágabb értelemben vett homonímia körébe sorolja a főként ismeretlen eredetű szavakra, de a helynevekre is kiható népetimológiát, amelynek „lényege az, hogy az összecsengés alapján más szó jelentését magyarazzuk bele az illető szóba és ennek érdekében a szó hangalakját a vélt rokonhoz igazítjuk” (1992: 80). Az így létrejött új szóalaknak be kell illeszkednie új szemantikai környezetébe is: *poroszló > perosztó*, *Szőlő-mál > Szulimán* stb.

A leíró nyelvészet a népetimológia szóalkotási mód jellegét emeli ki. A szórányos, nyelvtani szabályokhoz igazából nem köthető, de több-kevesebb nyelvtani jelleggel azért rendelkező ritkább szóalkotási módok közé sorolja, de hangsúlyozza, hogy úgy magyarosítja alaki hasonlóságon alapuló téves képzettársításból kifolyólag az etimológiailag elszigetelt szavakat, közöttük is főként az idegen szavakat, vagy azok egy részét, de egyes tulajdonneveket is, hogy „szinte

mindig csak szóalak-változtatást hoz létre, nem új szót (...) az ismeretlen elemekből álló szótestet (vagy egy részét) a beszélő alakilag hasonló, de ismertebb szóval (szóelemmel) cseréli föl. Az új elem jelentése kisebb-nagyobb mértékben kapcsolatban szokott lenni az eredeti szóéval, bár nem szükségszerűen” (MMNyR. I, 465). Reflektál összetettségére, belső típusaira, de azok közül csak a szó teljes vagy részleges hangalakját és jelentését is átalakító típusát emeli ki szóalkotási módként (pl. n. *mîle* 'mér föld' > *mil(y)* + *föld* ~ *mél(y) föld* > *mér föld*).

A nyelv művelés a ritkább szóalkotási módokon belül a meglévő szókincsen alapuló és a szó hangalakját módosító szóalkotásfajtaként tárgyalja a népetimológiát, amelynek elkülöníti egy szűk és egy tág értelemben vett típusát. Az előbbivel foglalkozik részletesebben, szóértelmesítésnek is nevezve, amely tőszavakat összetett vagy képzett szavakká alakít át, de összetételeket vagy összetételi tagokat is megváltoztathat: *marcifánk*, *kárókatona*, *utca* stb. Az utóbbira azonban — mint játékos, tudatos népetimológiára — csak felhívja a figyelmet: *mate-matikus* > *matyimókus* stb. (lásd NyKk.).

A leíró magyar grammatika legutóbb szóértelmesítésként tárgyalja a népetimológiát, és mint nem igazán morfológiai természetű jelenséget a morfológia és a szótan határsávjára utalja, figyelmeztetve igen ritka jellegére, háttérbe szorulására, amellyel párhuzamosan egyre gyakoribbá válik a szándékos szóferdítés (pl. *majonéz* > *majomész*), amelynek „gyakran az a célja, hogy ha torzítva is, de magyarul nevezzen valamit, amire nincs magyar kifejezés” (MGr. 343).

A népetimológia általános sajátosságaként említhető még összetettségére utaló belső tipológiája is, amelyet az előbbiek értelmében SAUSSURE is jelzett, de NÁDAI nyomán a magyar történeti és leíró nyelvészeti kutatások is utaltak rá. Részletező bemutatására azonban KOVALOVSKY MIKLÓS és KÁLMÁN BÉLA, valamint PENAVIN OLGA említett tanulmányai tettek kísérletet, több szempont alapján is rendszerezve a népetimológiás szavak típusainak sokaságát, illetve a népetimológiás jelenségeket.

KOVALOVSKY újabban gyűjtött népetimológiák gazdag adatanyaga alapján igyekszik „a jelenség létrejöttére és mechanizmusára is rávilágító rendszerezést kialakítani és néhány elvi tanulságot levonni” (1967: 245) annak bizonyítására, hogy a nyelvösztön működésén és az analógián alapuló népetimológia élő szóalkító tevékenység a korábbi szakirodalom véleményével ellentétben, amely csőkevényes, elhaló jelenségként értékelte. Csatlakozik a népetimológia-kutatásoknak ahhoz az álláspontjához, amely szerint a népetimológia rendszerezése sajátos fogalmi jegyei következtében éppen olyan nehéz feladat, mint egyébként a meghatározása is, amelyet a maga rendjén a következőkben összegez: „összetett nyelvi folyamat: a szó hangképének — néha írásképének — ösztönös vagy önkényes megváltoztatása együtt jár a hangzásbeli hasonlóság vagy egyezés véletlenén alapuló, logikátlan és rejtett, rendszerint részleges jelentésátvitellel, helyesebben: jelentésbevitellel” (246). Ennek ellenére megpróbálkozik a sok esetben

egymásba olvadó típusok szétválasztásával, feltárásával annak érdekében, hogy „megvilágíthassuk e jelenség újabb alakulását, irányváltozását és típuseltolódásait” (i. h.). A népetimológia keletkezését meghatározó beszédfiziológiai, fonetikai tényezők, alaktani asszociációk és a megváltozott hangalakhoz kapcsolódó képzetek aránya, szerepe alapján különböző típusokat állapít meg, amelyeket hat szempont szerint rendszerez: lélektani szempont, a szó alakításának módja és mértéke, az eredeti szó jellege és népetimológiás átalakításának eredménye közti viszony, használati kör, elterjedtség, az eredeti szó nyelvtani jellege és fogalmi kör szerint.

A népetimológia ily módon kirajzolódó sajátos belső tipológiájának lélektani szemponton alapuló részlege két jellegzetes típust foglal magában: a tulajdonképpeni, hagyományos értelemben vett népetimológiát: *bennfentes* > *bennfektes*, amely „öszönös folyamat eredménye: a nyelvérzék »értelmessé« alakítja az üresnek, érthetetlennek érzett szót” (i. h.), valamint a látszólagos vagy ál-népetimológiát, amely tudatos, ugyanis az ismert szó átalakításának a forrása nem a tájékozatlanság, hanem a humorérzék a tréfa, a szójáték, a szépítés céljából: *biológia* > *bigyológia*.

A népetimológia a szó átalakításának módja és mértéke szerint lehet részleges változtatás, amely hangtani-alaktani (*szilváni* > *szilványi*), tisztán alaktani, szerkezeti jellegű (*originál* > *originált*) változásokat eredményez, de az eredeti szó valamelyik részét önálló, „értelmes” szóvá vagy szóelemmé is átalakíthatja (n. *Durchdefekt* > m. *durrdéfekt*), de ugyanakkor lehet a teljes szóalak „értelmessítése” is egyszerű vagy képzett szóval (*kantalup* > *kandalló*), összetett szóval, a hangalakjában módosult eredeti szóalak mesterséges vagy téves tagolásával (*ananász* > *Anna-nász*, *majonéz* > *majomméz*), az íráskép „értelmessé” tételével vagy „magyarosításá”-val (*elodázni* > *elódázni*), kontaminációval (*esze ágában sincs* + *álmában se jut eszébe* > *esze álmában sincs*), valamint jelentésátsugárzással (*ildomos* – *illedelmes*).

A népetimológiás szó előzményének jellege, azaz eredete és annak következményéhez való viszonya alapján megkülönböztet idegen szót magyar (*Delikát* > *Telikád*), illetve idegen szóval helyettesítő (*rezsim* > *rezsi*), valamint régi, ritka, szokatlan, homályos szerkezetű magyar szót egyes elemei átalakításával, kicserélésével értelmesítő (*ideiglenes* > *ideglenes*) és magyar szót idegen szóval felcserélő népetimológiát (*guta* > *gutman*).

Véleménye szerint használati kör alapján elkülöníthető a társadalmi érvényű és az egyéni, alkalmi népetimológia. Az előbbi belső nyelvváltozatok szerint tovább tagolódik köznyelvi (*szódabikarbónát* > *szódabika*), népnyelvi, nyelvjárási (*valorizál* > *valodizál*) és rétegnyelvi, csoportnyelvi, szaknyelvi népetimológia típusaira (*szervusz* > *szász*). A két utolsó szempont, azaz az eredeti szó nyelvtani jellege és a fogalmi köri hovatartozás szerint felállított típusokat csak vázlatosan, sematikusán mutatja be. Eszerint a népetimológiának az előzményszava

nyelvtani jellege, illetve szerkezete szerint lehet közszó és tulajdonnév, illetve egyszerű, képzett vagy ragozott, ugyanakkor összetett szó, de ritkábban szórövidítés és mozaikszó is. A következményének szófaja pedig leginkább főnév, de ige, melléknév és egyéb szófajú szó is megjelenhet. Azok szerint a „tárgycsoportok” szerint elkülönülő típusai pedig, amelyekben a népetimológia gyakori, előfordulnak tulajdonnevek, anyag-, növény- és állatnevek, szakterminusok és műszavak.

KOVALOVSKY ÚJONNAN feltárt adatanyagon alapuló rendszerezési kísérletével bebizonyította azt, hogy a népetimológia mint eredetileg népnyelvi jelenség a művelődési tényezők hatására valóban visszaszorult a népnyelvben, de a köznyelvben és a csoportnyelvekben nagyon eleven jelenség. Mindez nemcsak belső nyelvváltozatokon belüli mozgását jelzi, hanem szemléleti alapjának módosulását is, hisz a népetimológia ösztönös típusát egyre inkább a tudatos váltja fel. A népetimológia „ma inkább a célzatosság nélküli, »öncélú« humor és tréfa kifejezője, minden bántó él és szándék nélkül. Ez nyilván összefügg társadalmi szemléletünk átalakulásával s a népetimológiának a nyelvvrétegek közti arányeltolódásával” (249).

A népetimológiával kapcsolatosan kifejtett egyéni nyelvművelő nézete szerint „a nyelvi műveltség fejlesztésével és terjesztésével — főként az egyszerű emberek közt — és a nyelvi tudat megalapozásával kell az iskolának és a nyelvművelésnek lehetőleg megakadályozni újabb igazi népetimológiák keletkezését és meggyökerezését” (i. h.). Álláspontját legfeljebb a köznyelvi és a szaknyelvi népetimológia kapcsán fogadhatjuk el, de csak bizonyos fenntartásokkal, hisz a népetimológia nagyon összetett, sajátos univerzális nyelvi jelenség, változási szabály, amelyet kizárólag nyelvművelő szempontok alapján nem lehet önkényesen számítani a nyelvből. Egyébként a NyKk. sem fogalmaz meg értékítéleteket vele kapcsolatban.

KÁLMÁN BÉLA a népetimológiának egy egyszerűbb tipológiáját mutatja be. A főként az idegen szavakat, archaizmusokat és tulajdonneveket érintő bonyolult nyelvjárási, rétegnyelvi és köznyelvi jelenség szóanyaga vizsgálatai nyomán a következő öt típusát állítja fel: 1. alaktani változások (*sármány*), 2. egyetlen szó értelmésítése (*dúskál*), 3. egyszerű szóból összetett szó (*hárfa*), 4. összetett szó egyik tagja módosul, 5. hasonló alakú szavak jelentésének hatására a szó jelentésváltozáson vagy módosuláson megy át (*cinterem*) (1976: 167–9).

PENAVIN OLGA jugoszláviai magyar nyelvjárások népetimológiás szavainak alaktani szempontú rendszerezése során három nagyobb népetimológiás szócsoporthat különböztet meg (1974: 449–50). Egyikük a morfémák mennyiségét nem változtató csoport állandó (*recept* > *recet*) és változó morfológiai tagolású (*fenkő* > *fénykő*) alcsoportjaival, másikuk a morfémák mennyiségét változtató csoport állandó, de agglutinációs bővüléssel (*inspektor* > *kinspektus*), valamint változó morfológiai tagolódású (*rekreacioni centar* > *rekerice*) alcsoportokkal, harmadikuk pedig a morfémahelyettesítéses csoport (*autóbusz* > *ónibusz*).

Az előbbieken bemutatott, hagyományos és újabb szempontokat is érvényesítő tipológiai kísérletek igyekeztek felszínre hozni és rendszerezni a népetimológia sokrétűségének megannyi összetevőjét, illetve ebből adódó megannyi típusát, de egyikük sem tudta végérvényesen megoldani egyértelmű, rendszerszerű tipologizálásának feladatát, így KOVALOVSKY véleménye szerint az továbbra is „egy nagyarányú anyaggyűjtésen alapuló rendszerező és elemző tanulmány feladata” maradt (1967: 249).

A népetimológiának a névtudomány szempontjából is különösen fontos általános sajátosságaként emelhető még ki a szóképzlet szófaji csoportjai közötti megoszlása is. Ezek közül különösen a főnévi csoportra jellemző, és KÁLMÁN BÉLA szerint szabályszerűségei „a tulajdonnevekben ugyanúgy jelentkeznek, mint a köznevekben” (1976: 165). A főnevek mellett azonban természetesen még jelen van szórványosan a melléknév és az ige csoportjában is.

2. A tulajdonnevekre is reflektáló társtudományokhoz hasonlóan az önelvű helynévtant is foglalkoztatja már kezdetei óta a népetimológia jelensége, illetve annak helynévrendszertani megnyilvánulásai, helye és szerepe (lásd ehhez BENKŐ 1947, LŐRINCZE 1947, KÁLMÁN 1976, 1989, RÓNAI 1982, HOFFMANN 1993/2007, 1999, KÁLNÁSI 1996, KISS L. 1995, BIRÓ 2002 stb.). A névélettani vizsgálatok mellett a névváltozás-vizsgálatokat is szorgalmazó LŐRINCZE LAJOS a névváltozások kapcsán utal a népetimológiára (*Pósharaszt* > *Pótharaszt*), körül is írva azt mint olyan sajátos változási módot, „amikor a név bizonyos hangalakai hasonlóság alapján új etimológiai csoportba kerül (...). Oka az, hogy a táj és ember közti egykori kapocs, valamelyiknek a változásával meglazul vagy teljesen megszűnik (...). A nevek így konzerváló erő híján elvesztik eredeti funkciójukat, ekkor érvényesülhet egy másik — névalkotás szempontjából pillanatnyilag virulensebb — név és tárgy hatása, amely a maga körébe vonja a jellegét veszett szót.” (1947: 27).

BENKŐ LORÁND egy erdélyi kistáj, a Nyárádmente népnyelvi mikrotoponímiai anyagában vizsgálta a népetimológia jelenségét a tájegységen feltárt meglepően nagyszámú alakulata alapján, fejlődéstörténeti rendszerezésében másodlagos alakulatú, azaz „születésük óta valamilyen alaki vagy jelentésbeli változáson” átment nevekként kategorizálva őket (1947: 43–7). A helynévi népetimológiás változást tágan értelmezve kétféle típusát is megkülönbözteti: 1. a jelentés- és hangalakváltozást egyaránt magában hordozót (pl. *Bab*-hely > *Pap*-hely), amelynek esetében az előzménynek nincs homonimája és 2. a jelentésváltozást (pl. *Mál*-oldal, ahol folyton *málik* a föld), amelynek esetében az előzménynek van homonimája.

A BENKŐ LORÁND-féle tág értelemben vett helynévi népetimológia is ösztönös vagy tréfás célzatú nyelvi jelenség, amely „az ismeretlen képzettartalmú hangalakot (...) új képzettartalommal igyekszik megtölteni, és ehhez a művelethez a birtokában levő szókinccset hívja segítségül. A számára érthetetlen jelenté-

sű szót olyan etimológiai csoportba sorozza be, mely ahhoz hangalakban legközelebb áll. Az új szóhoz való kapcsolás így megadja az új képzettartalmat is. A népetimológias változáson keresztülment földrajzi név tehát mindig új jelentést és sok esetben új hangalakot kap” (1947: 43).

KÁLMÁN BÉLA egy helynévfajta, a helységnév népetimológias változásait követi nyomon (1967, lásd még 1989: 168–79). Vizsgálatai abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a helynevek külön figyelmet érdemlő népetimológias változásainak száma nagyobb lehet a köznevekéhez viszonyítva, „hiszen sok földrajzi nevünk már a magyarság meglepedése előtt keletkezett, idegen eredetű” (1967: 4). Tanulmányában betűrendben elrendezett településnevek népetimológias változásainak az értelmezésére, leírására vállalkozik, az analízis síkján is azt igazolva, hogy a földrajzi nevekben jelentésük elhomályosodása nyomán „gyakran mennek végbe szabálytalan, kivételes hangváltozások is. Nemesyszer előfordul, hogy a helységnév alapjául szolgáló földrajzi köznévről elavul, az összetétel értelmetlenné válik, és így nagyobb változás is végbemehet a szó hangtétében” (1967: 2): pl. *Berek-aszó* > *Berekszó*.

KISS LAJOS a népetimológiát a földrajzi nevek nyelvi fejlődésének egyik tendenciájaként értelmezi, amely a földrajzi neveket is az etimológiailag elszigetelt, főként idegen eredetű köznevekhez hasonlóan alakítja át érthető szavá vagy érthető szóhoz hasonlóvá: *Hidegséd* > *Hidegség*. Külön hangsúlyozza, hogy a jelenségnek „az analógia a sarkpontja” (1995: 22).

KÁLNÁSI ÁRPÁD szatmári helynévvizsgálatai során sajátos szempontok alapján foglalkozik a népetimológia jelenségével. A dinamikus szinkronia névéletteni típusainak és kronológiai rétegeinek a szembesítése során a népetimológiát mint a szinkron helynévanyag kronológiai rétegződését is jelző jelenséget taglalja. Pontosabban a határrésznevek állományából mutatja ki, és KOVALOVSKY nyomán foglalkozik a szűk és tág értelemben vett népetimológiával, azaz a valódi népetimológiával (*Tarmászó* < *Torma* + *aszó*) és a naív névfajtséggel (a süppedékes talajú *Süllyedés* névadó motívuma: „az úrnapiján itt szántó béres elsüllyedt ökreivel együtt”) egyaránt. Együttes tárgyalásukat azzal indokolja, hogy „mindkét típus végső soron a táj és ember, illetve a névadó és elnevező kapcsolatának meglazulására vezethető vissza” (1996: 89).

A nyelvtudomány, illetve a helynévtan által az eddigiek során több vonatkozásában is feltárt népetimológia a helynévadás HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott modellelméletében is helyet kap mint jellegzetes modellszerkezeti összetevő, pontosabban mint kizárólag a helyneveket érintő keletkezéstörténeti kategória, névközlési szabály (1993/2007: 158–60). Modellszerkezeti összetevőként sajátos modellelméleti szintézisben mutatja fel a népetimológia korábbiakban feltárt alapösszetevőit, sajátosságait. Jelen van a névhasználat síkja szerint elkülöníthető népi, közösségi és a hivatalos nevek körében egyaránt. Az utóbbiak

esetében írnyi etimológiának is nevezhető, mivel a térképek, teleknyilvántartások jellegzetes névhasználatának a változása.

A népetimológia a helynévadási modell keletkezéstörténei kategóriájaként a szerkezeti változások egyike, amelyek során „a tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlansága mellett a helynév alakját érintő változás megy végbe” (HOFFMAN 1993/2007: 137). A helynevek ugyanis „alak és jelentés egységeként funkcionálnak, s ha ezek közül az egyik összetevő (...) változik, akkor ezáltal új helynév keletkezik” (i. h.). Így a jelentésbeli névalkotás fordított folyamatként is értelmezhető, amely denotatív jelentésében alakítja át a helynevet.

A népetimológiás szerkezeti változás elsősorban a J. SOLTÉSZ-i értelemben vett jelneveket és kombinált neveket érinti, azaz a kulturális-társadalmi, illetve nyelvi meghatározottságú helynévrendszer azon helyneveit, amelyek lexikális-morfológiai, illetve funkcionális-szemantikai szerkezete idővel megváltozott. Az előbbi döntő módon különböző nyelvi hatások, az utóbbi pedig elsősorban kulturális-társadalmi változások következtében módosult egészen a deetimologizálódásig, illetve a deszemantizációig (HOFFMANN 1996: 123). E névtípusok lexikális-morfológiai szerkezetének névelemei egyáltalán nem rendelkeznek etimológiai jelentéssel, vagy csak bizonyos névelemekhez fűződik etimológiai jelentés. Következésképpen névelemek mindegyike vagy egy része értelmezhetetlen, illetve többféleképpen értelmezhető, következésképpen a nekik megfelelő névrészfunkciók is, mert az illető helynevek névátvétellel kerültek be a magyar névrendszerbe (*Cserna-lapos* > *Cérna-lapos*), vagy ha magyar eredetűek, akkor névelemek elavultak időközben (*Borsos-vápa* > *Borsospápa*). A nyelvi változások olyan teleologikus okaiból kiindulva, mint a népi humor, tréfa, nyelvi játék, a népetimológia etimológiai jelentéssel rendelkező szóneveket is átalakíthat nemegyszer hangtani, alaktani vagy éppen stilisztikai vetületű változásként, módosítva azok azonosítható névelemszerkezetét is (*Szél-mező* > *Szj-mező*, *Egres-tók* > *Egrestok*, *Tetőfészek* > *Tetőfészek*).

A népetimológiás szerkezeti változás a helynévszerkezet lexikális-morfológiai és funkcionális-szemantikai síkját egyaránt érintő változástípus, amelyet HOFFMANN elsősorban a helynév alakszerkezeti átalakulásaként határoz meg, amely voltaképpen ugyanazon az okrendszeren alapul, mint általában minden népetimológiás változás: „a helynév — elveszítvén etimológiai áttetszőségét, közszói vonatkozhatóságát — motiválatlanná válik, s a beszélők újfajta motívációt kívánnak számára teremteni” (1993/2007: 158–9).

A helynevek népetimológiás szerkezeti változása a lexikális-morfológiai szerkezet azonosíthatatlan névelemeit a nyelvi elemkészlet analóg lexémaival, morfémaival újraértelmező alakszerkezeti rekonstrukció, de az általa létrejött új névelemszerkezet új névelemei etimológiai jelentésüknek köszönhetően új motívációt is teremthetnek a névelemszerkezetükkel párhuzamosan funkcionális-sze-

mantikai szerkezetükben is elhomályosult nevek számára. Ez az új motiváció azonban új névrészfunkcióként rendszerint nem tud beilleszkedni a névrészfunkciók rendszerébe. A népetimológiával tehát „a név közszoói jelentésvonatkozathatósága megteremtődik ugyan, névszerkezetileg azonban általában nem illeszkednek be e nevek a jellegzetes névtípusok közé, azaz e tekintetben valójában többnyire továbbra is motiválatlanok maradnak” (HOFFMANN 1993/2007: 159). Hasonló eredménnyel jár a szónevek népetimológiás szerkezeti változása is, amikor „a viszonylag gyakori névmodellt képviselő név egyre ritkább s természetesen a denotátummal motivációs kapcsolatban nem lévő névtípusba kerülhet át” (i. h.).

Tekintettel arra, hogy a népetimológiás helynevek morfémanyi és nem szabályos, rendszerszerű fonémányi eltéréseket egyaránt felmutató alaki változásai együttjárnak a denotatív jelentést kiegészítő további tulajdonnévi jelentésszerkezeti összetevők, így az etimológiai jelentés, a motiváció, az információtartalom változásával is, a népetimológia jellegzetes köztes helyzetű változás, „névszerkezeti kihatása mind a lexikális, mind a funkcionális-szemantikai szerkezet szintjén jelentkezik” (1993/2007: 139). Következésképpen körülhatárolásában, mint egyébként rendszerint minden szerkezeti változás tipizálásában, a változásnak nemcsak a formális vonatkozásaira kell figyelembe venni, hanem a tartalmi vetületeit, motiváló hatásait is.

A népetimológiás szerkezeti változás szinonim viszonyban levő variánsokat eredményez a szinkroniában. Az így keletkezett szinonimák archaizmus jellegű tagjai a változás előzményei diakrón szempontból, a neologizmus jellegűek pedig a következményei, és a szinkronia dinamizmusát bizonyítják, rávilágítva a helynévrendszer történeti folyamataira is. Idővel a szinonim variánsok egyike háttérbe is szoríthatja a másikat. Ebben az esetben nehézségekbe ütközhet a népetimológiás szerkezeti változás sajátosságainak megállapítása, irányának kijelölése, de a változás folyamatosságát igazoló megfelelő mennyiségű történeti adat segítségével felszámolhatjuk azokat. Egyébként a szinkronia és a dikarónia népetimológiás változásainak vizsgálatát nemegyszer a változások ellentétes hatóerejű tendenciái is megnehezítik, amelyek „egy időben vannak jelen minden helynévrendszerben, egymás kölcsönhatásaitól át- meg átszöve jelentkezik, párhuzamos szerkezeti átalakulások sorát létrehozva” (i. h.).

HOFFMANN ISTVÁN a helynévadás modelljét normaelméleti szempontból tovább részletező újabb tanulmányában a népetimológia szemantikai vetületeit is kiemeli (1999). Modellszerkezeti komponens jellegén túlmenően a helynévadási norma egyik változási szabályaként interpretálja, amelynek a korábban megadott definícióját pontosítja: „A helynevek változásának szabályai (...) a denotatív jelentést változatlanul hagyják, működésük a helynevek alaki szerkezetét és/vagy jelentésének más rétegét érintik” (214). A szerkezeti változások rendszerezése és továbbrészletezése nyomán felállított szintaktikai, morfológiai és szemantikai

változástípusok közül az utóbbiak altípusaként kategorizálja a deszemantizációval és az újabban felvett transzszemantizációval együtt. Hagyományos megnevezése helyett a lényegét pontosabban tükröző *reszemantizáció* terminust ajánlja, és hangsúlyozza, hogy szemantikai szerkezeti változástípusként a helynevek nyelvi szempontból egyik legösszetettebb, legnehezebben elemezhető változástípusa, hisz összetett jelenséggént többféle egymással kölcsönhatásban levő változási folyamatot is magába ötvöz, amelyek kihatnak a helynévi modellszerkezet minden síkjára, szövevényes szemantikai-szintaktikai és/vagy morfológiai változásokat idézve elő. Következésképpen a bemutatása a névelméleti leírás legnehezebb feladatai közé tartozik.

BÍRÓ FERENC Körösladány helynévrendszerének népetimológiás változásait már reszemantizációs módosulásokként veszi számba, amelyek főként elsődleges tulajdonnevet tartalmazó helyneveket érintenek, megvalósulásukban pedig a hangalaki asszociációknak van fontos szerepük, amint azt a *Tütös-ér > Tüdös-ér* helynévváltozás is igazolja (2002: 202).

A népetimológiás változás a helynevek nyelvi elemzésének keletkezéstörténeti síkján tárható fel a funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai síkok meghatározottságában. Mint minden szerkezeti változás elsősorban történeti adatok segítségével követhető nyomon, de a dinamikus szinkronia szinonimái alapján kikövetkeztethető esetei segítségével is feltárható.

3. A szerkezeti változásként értelmezett népetimológia a mai élő csiki helynévállománynak is érdekes, sajátos keletkezéstörténeti kategóriája, névalkotási szabálya, amelyet az alábbiakban öt település mikrotoponímiai anyagában vizsgálók. A települések lefedik a csíki nyelvjárásterület egészét, az alsócsíki tájszólástartípus Csikcsekefalva (Cs) és Csíkszentsimon (S), a felcsíkit pedig Csíkszentmihály (M), Csobotfalva (Cso) és Karcfalva (K) képviseli. 1990 és 2004 között gyűjtöttem össze helynévanyagukat, amelynek egy részét publikáltam is (CSOMORTÁNI 1997: 89–99, 2004, 2005, 2006: 127–30, 2007: 133–4).

Tekintettel arra, hogy „a szerkezeti változással alakult helynevek átalakulásának jellegzetességeit biztonsággal csak történeti adataik nagy előfordulási gyakorisága esetén állapíthatjuk meg” (HOFFMANN 1993/2007: 139), a vizsgált mai élő helynévanyag népetimológiás szerkezeti változásról tanúskodó neveit igyekeztem történeti adatokkal is kiegészíteni, felhasználva SZABÓ T. ATTILA csíki történeti helynévgyűjtésének ide vonatkozó adatait, amelyeket egyrészt adattári (SZABÓ T. 2006), másrészt szótári (SzT.) feldolgozások közlik. Ezek mellett azonban még felhasználtam más források ide vonatkozó névadatait is (PESTY, T., VITOS 2002). Néhány esetben pedig a mai szinkrón névváltozatok is segítettek a népetimológiás szerkezeti változások leírásában.

A vizsgált települések 2 662 névből álló mai élő helynévállományában mindössze 14 név tanúskodik népetimológiás szerkezeti változásról (0,52%). Előfordulási arányuk nemcsak az össznévanyag síkján alacsony, hanem annak telepü-

lésenkénti rétegeiben is. Így Csobotfalva 306 nevet tartalmazó állományában 1,3% (*Bál-mező, Bolondok oldala, Hijászój, Kánásor*), a 446 névből álló csikcsekefalvi anyagban 0,67% (*Orsováj, Szamos, Voltárok*), a 754 nevet számláló csikszentsimoni névrendszerben 0,66% (*Bér-szék, Hidegség, Hosszú-aratás, Kerek-aratás, Köves palack, Ó-fagyár*), ugyanakkor Karcfalva 498, illetve Csíkszentmihály 658 nevéből mindössze 0,2% (*Harcfalva*), illetve 0,15% (*Havas-patak*) a népetimológia gyakorisági mutatója. A számadatok alapján a népetimológias szerkezeti változás egyértelműen ritka jelenség, ritka névalkotási szabály a vizsgált csíki névrendszerekben.

Ami a népetimológiának a névfajták közötti megoszlását illeti, arról elmondható, hogy jelen van majdnem minden névfajtában. Viszonylag nagyobb számban a víz- (S: *Bér-szék, Hidegség*, M: *Havas-patak*, Cs: *Voltárok*) és a domborzati nevek (Cso: *Bolondok oldala, Hijászój, Kánásor*, Cs: *Orsováj*) körében jelentkeznek, míg a lakott területi nevek között ritkább (K: *Harcfalva*, S: *Köves palack*), építménynévként pedig mindössze egyszer fordul elő (S: *Ó-fagyár*).

A mai szinkrón névanyagban a népetimológias változások egy része a diakróniából érkezett következményként azonosítható: *Hidegség, Köves palack* (S), *Hijászój, Kánásor* (Cso), *Orsováj* (Cs), a másik része pedig a mai dinamikus szinkrónia változásait jelző szinonimapárok következmény jellegű tagjaként: *Avas-patak ~ Havas-patak* (M), *Belmező ~ Bélmező ~ Bál-mező* (Cso), *Bészek ~ Bér-szék* (S), *Holtárok ~ Voltárok* (Cs), *Karcfalva ~ Harcfalva* (K).

3.1. A víz nevek népetimológias szerkezeti változásairól az *Avas-patak ~ Havas-patak* (M), *Bészek ~ Bér-szék* (S), *Holtárok ~ Voltárok* (Cs) szinonimapárok és a *Hidegség* (S) név tanúskodnak. Az előbbieknél köszönhetően a dinamikus szinkrónia változásaként érhető tetten a népetimológias szerkezeti változás, az utóbbi név esetében pedig a diakrónia változásaként, amelynek következményeként örökítődött át a szinkróniába.

A szinonimapárok előzményei a helynevek történeti változásainak különböző fokozatait képviselik. Az *Avas-patak ~ Havas-patak* szinonima esetében az *Avas-patak* előzmény jellegű név S+F szemantikai szerkezetűtípust képvisel: F alaprésze vízfajtura utal a *patak* egyszerű vízrajzi köznévvvel, S bővítményrészi *avas* néveleme pedig a patak menti valamikori növényzetre. Az *avas* köznév kiavult szó a régió mai nyelvjárási szókészletében, amely gazdag jelentésszerkezettel adatható a régiségből. A TESz. ugyanis 1. 'erdő', 2. 'tilos erdő', 3. 'korhadó növényzet', 4. 'elvadult nádas', 5. 'kopárosodó erdő', a SzT. 1. 'őserdő, rengeteg', 2. '?tilalmas rét', 3. '?füveskert' jelentésekkel, a FNESz. pedig 'makkoltatásra szolgáló erdő; nagy fákból álló, öreg erdő, rengeteg; tilalmas erdő' jelentésszerkezettel idézi (vö. *Avas*¹). A névelem névadáskori jelentésének azonosítása ma már szinte lehetetlen, a mindennapi névtudat számára a névnek ez a névrésze megnevező funkciójú szemantikai komponens. Következésképpen az M+F szemantikai szerkezetű *Avas/patak* pataknev bővítményrészi *avas* névele-

mét próbálta a népetimológia újraértelmezni a hasonló alakú *havas* 'hóval borított' képzett melléknévvel, amely lexikális-morfológiai síkon valóban rekonstruálja a névelemszerkezetet, de funkcionális-szemantikai síkon már képtelen erre a feladatra, hisz a *havas* melléknév által jelzett pataksajátosság nonszensz való-ságalapjára nézve, ugyanis 'patak (1), amely hóval borított (2)' S+F funkcionális-szemantikai szerkezetű pataknévnek megfelelő patak nem létezik a valóságban.

A *Bészék* ~ *Bér-szék* szinonimapár *Bészék* előzményneve maga is deetimologizálódott név, amely M megnevező funkciójú egyrészes helynévként működik a mai névhasználatban. Lexikális-morfológiai és funkcionális-szemantikai szerkezete egyaránt elhomályosult névalkotási szabályával együtt. Névszerkezeti modellösszetevőire 18. századi adataiból sem tudunk visszakövetkeztetni, mivel azok megegyeznek a mai alakokkal: 1752: *Bészék*, 1755: *Beszék* (SZABÓ T. 2006: 51).

A népetimológiás szerkezeti változás névelemcsere során a hasonló hangalakú *bér* köznévvvel értelmezte újra a deetimologizálódott *Bészék* *Bé-* első szótagját, névelemét, új motivációt is kölcsönözve az egyben kétrészesé is tagolt névnek: *Bészék* > *Bér/szék*, amelynek *szék* alaprészi néveleme transzszemantizáció során a homonim *szék* 'székhely' (TESz.) köznévvvel értelmesítődött. A név adatközlők szerinti szemantikai szerkezete tehát: 'székhely, amelyet valamikor haszonbérbe adtak'. A népi helynévmagyarázat szerint ugyanis az első három székely kapitányság a csíkszentsimoni *Bészék* ~ *Bér-szék*, *Esztergáj-szék* és *Kotormányi-szék* nevű helyeken volt régen.

Amennyiben a név valóban kétrészes előzményre vezethető vissza, feltehető, hogy alaprészi néveleme a *szék* egyszerű földrajzi köznév, amelyet a FNESz. egyrészt m. N. 'időszakos vízállás, esőtlen nyarakon kiszáradó tó', másrészt m. R. 'cserjék, bokrok, fák szövevénye, gyeplő' jelentésű szóként értelmez. Deetimologizálódott bővítményrészi néveleme pedig a *bél* 'belső' képzetlen melléknév lehetett (TESz.), amelynek szóvégi *l* mássalhangzója szóhatáron, zárt szótagi helyzetben kiesett: *Bél-szék* > *Bészék*. Természetesen csak további történeti adatok segítségével igazolhatók megnyugtató módon e feltételezések.

A *Holtárok* ~ *Volt-árok* szinonimapár *Holtárok* előzménye a *holtárok* 'olyan árok, amelyekben nincs víz' összetett földrajzi köznévből (ÚMTsz.) jelentéshasadással alakult helynév, amely értelmezhető helyfajta utaló szemantikai szerkezetű típusú egyrészes névként, de S+F típusú kétrészeseként is: 'árok (1), amelyben nincs víz (2)'. Ezt az egyébként világos modellszerkezetű nevet a játékos, tréfás célzatú népetimológia *Volt-árok* névvé alakította át, *holtárok* néveleme *holt-* előtagját a hasonló hangalakú *volt* lexémával helyettesítve: *Holtárok* > *Volt-árok*. A névelemszerkezetében módosult *Volt-árok* név esetében már nem összetett földrajzi köznév áll a névelemszerkezet alapján, hanem a *volt* múlt idejű melléknévi igenév és az *árok* egyszerű földrajzi köznév: *volt* + *árok*. A név-

elemcsere a név funkcionális-szemantikai szerkezetére annyiban hatott ki, hogy fölerősítette annak kétrészes jellegét.

A csíkszentsimoni mai *Hidegség* határnév a FNESz. homonim településnévi etimológiája alapján ugyancsak reszemantizáció eredménye. Előzménye a kétrészes S+F szemantikai szerkettípusú *Hideg/séd* víznév lehetett, amelynek F alaprészi néveleme a *séd* 'kis patak, ér' (ÚMTsz.) vízfajtára utaló egyszerű vízrajzi köznév, valódi tájszó, S bővítményrészi *hideg* képzetlen mellékneve pedig hőmérsékletet felidéző névelem. Az alaprészi *séd* lexéma idővel kihalt a régió nyelvjárásából. A reszemantizáció pedig megpróbálta újratereíteni az alaprészi névelemében elhomályosult kétrészes névalakulatot, toldalékmorfémával, a *-ság/-ség* tájnévképző palatális változatával cserélve fel *séd* lexikális névelemét: *Hideg/séd* > *Hideg-ség*. A névelemcserével a név kétrészes funkcionális-szemantikai szerkezete is átalakult, egyrészes S szemantikai szerkezettípusú névvé vált, amelynek névelemszerkezete, névalkotásmódja azonban nem illeszkedik be egyértelműen a víznevek modellszerkezeti összetevőinek jól ismert tipológiai rendszerébe.

3.2. A népetimológiás szerkezeti változások **domborzati** nevek nagyrészt mind a diakroniából érkezett következmények a mai névállományokban, mint a csobotfalvi *Híjászój* < 1755: *A Héjaszóban* (SZT. *hév, hé*), 1757: *A Híjaszó Patak mellett ... | A Héjaszóra menőben* (SZT. *aszó*), *Kánásor* < 1894: *Kánásor* (VITOS 2002: 83), 1894: *Kánás orrsarka* (i. h.), 1894: *Kánás orrgödre* (83, 84), a csíkcsekefalvi *Orsováj* < 1641/1768: *az orsovát Gödre mellett* (SZABÓ T. 2006: 10), 1749: *orsovát Godre mellett* (i. h.). A csobotfalvi *Bolondok oldala* ~ *Bolondos*, valamint a csíkcsekefalvi *Szamos* ~ *Szomos* mai szinonim-párok esetében viszont előzményeikkel együtt működnek a szinkroniában.

A népetimológiás domborzati nevek előzményei mind olyan nevek, amelyek már előzetes névváltozásokról tanúskodnak. Így a *Bolondos*, *Orsovát*, *Szomos* egyrészes nevek névelemei archaizálódtak, és a névadási motiváció, a névalkotásmód is feledésbe merült, megfelelő történeti adatok hiányában egyikük kapcsán sem tudjuk azokat ma már egyértelműen azonosítani. A névalakulatok pillanatnyi helyzetükben névalkotásmódjukra nézve kétségtelenül többféleképpen elemezhető egyrészes nevek. Keletkezettek szerkezeti változással, ellipszissel, hisz feltételezhető *Bolondos-oldal*, *Orsovát-völgy*, *Szomos-oldal* előzményeik egyértelműen beilleszkednek az S+F szemantikai szerkezettípusú kétrészes nevek szerkezettípusába, ugyanakkor szerkezeti változásuk is szabályosan levezethető előzményeik alapján: *Bolondos-oldal* > *Bolondos*, *Orsovát-völgy* > *Orsovát*, *Szomos-oldal* > *Szomos*.

Elképzelhető azonban, hogy ezek a többféleképpen is elemezhető helynevek eredetükre nézve eleve egyrészes nevek voltak. Névelemeik ebben az esetben azonban különböző lexikális kategóriákba sorolhatók. A feltűnően meredek domboldalt jelölő *Bolondos* helynév néveleméről a jelölt helyfajta ma is szem-

beötlő tulajdonsága alapján feltehető, hogy a csiki nyelvjárás valamikori *bolondos* 'meredek domboldal' egyszerű földrajzi közneve, jelentés szerinti tájszava lehetett, hisz a középcsiki Csobotfalván kívül homonim *Bolondos* névalakulatai még felbukkannak a felsíki Csíkszentdomokos (CSOMORTÁNI 1997: 129) és az alsíki Csíkszentgyörgy mai helynévállományában is (CSOMORTÁNI 1985: 71).

Az időközben jelentés szerinti archaizmussá vált *bolondos* lexéma földrajzi köznévi jellegét nemcsak névbeli funkciója és névföldrajzi elterjedtsége igazolhatja, hanem morfológiai alkata is, amelynek alapján egyértelműen beilleszke-dik a melléknévi jelzőből tapadással keletkezett -s képzős egyszerű földrajzi köznevek csoportjába (*hátas, nyerges* stb.), azon belül is a képző nélküli földrajzi köznévi párral nem rendelkező *havas, szoros, erős, magas*-félék kisebbik részlegébe, amelyek „olyan jelzős szerkezetekből rövidültek, amelyeknek a jel-zett szava valamilyen térszinforma-név (*havas hegy...*) vagy akár a *hely, vidék* stb. főnév volt” (KÁROLY 1970: 303). Tapadásos földrajzi köznévként jelentésszer-kezete magába sűríti az alapján álló *bolondos* 'meghökkenően v. bosszantóan furcsa, különös, meredek' + *domboldal* jelzős szerkezet mindkét tagjának jelen-tését. Az ÚMTsz. *bolondos* 'nagy méretű, két méternél szélesebb, kocsitakáró-nak, sátorlapnak stb. használt gyékénylap' főnévi adata is igazolója lehet föld-rajzi köznévi használatának.

Az *Orsovát* és a *Szomos* helynevek névelemei személynevekként adatolhatók a régiségből, így egyrészes nevekként azok metonimikus névátvitelével kelet-kezhettek. A székely székek férfilakosairól 1614-ben Bethlen Gábor idejében készített kéziratos lustrák anyaga szerint az *Orsovát* kis megterheltségű család-névként fordul elő a régió korabeli személynévrendszerben (TAKÁCS 1983: 111). Az 1873-as telekkönyvi térkép által dűlőnévként feltüntetett *Szomos* név-eleme szintén családnévi funkcióval adatolható, de csak a RMCsSz. anyagából. Mindkét név kihalt a települések személynévrendszeréből, fogalmi archaizmu-sokká váltak az idők folyamán.

A népetimológiás szerkezeti változás más és más módon alakította át ezeket a névelemeikben, funkciójukban, névalkotásmódjukban egyaránt elhomályosult domborzati neveket. A *Bolondos* egyrészes helynévből kétrészes S+F szeman-tikai szerkezetű kétrészes helynevet alkotott a helynévrendszer többségben levő azonos szerkezetű helynevei analógiájára: *Bolondos* > *Bolondok oldala*, amelynek 'oldal (1), amelynek használói bolondok (2)' funkcionális szerkezetét sajátos motivációt kölcsönző konnotációval is megerősíti: „bolondnak tartották azt, aki ezt a helyet megkaszálta”. Az analitikus irányú változásról, kiegészülés-ről, de névelemcseréről is tanúskodó következmény sem motivációjában, sem névelemszerkezetében nem szakad el teljes mértékben előzményétől, de modell-szerkezetében átvett összetevői sajátos népetimológiás átrendeződést mutatnak.

Sajátos módon értelmesítette a népetimológia az egyrészes M szemantikai szerkezetű típusú egyre ritkább használatú *Szomos* nevet is. A Tisza *Szamos* mellékfolyójának hasonló hangalakú, szlávoktól átvett ősi nevével (FNESz.) helyettesítette fogalmi archaizmus jellegű névelemét: *Szomos* > *Szamos*. Ezzel a névelemcserével azonban csak a név lexikális szerkezete módosult, de funkcionális-szemantikai szerkezete továbbra is azonosíthatatlan maradt, sőt bizonytalanra vált.

A megnevező funkciójú *Orsovát* hegyoldal-, illetve völgynev fogalmi archaizmus jellegű *Orsovát* személynévi névelemének reszemantizációja többféleképpen is értelmezhető. Egyrészt elképzelhető, hogy a toldalékmorfémaként azonosított szóvégi *-át* hangcsoportja névelemcsere során az *-ály* deverbális nomenképzővel értelmeződött újra: *Orsovát* > *Orsovály*, a csíkcsekefalvi helynévrendszer egyrészes *Harukály*, *Szakadály* típusú nevei analógiájára. Az *-ály/-ély* képző a régiségben is igen szűk hatókörű volt, a mai nyelvben pedig már teljesen elavult formáns. Kis számú származékának egy részében 'a cselekvés eszköze' jelentésben szerepel: *akadály*, másik részében pedig 'a cselekvés, történés eredményét' jelöli: *apály*, de néhány régies származékban a cselekvést is kifejezi: *osztály* 'osztózás' (D. BARTHA 1958: 83, MMNyR. I, 379). Legutóbb a MGr. az előbbi jelentéssel idézi (316). Tekintettel arra, hogy az *Orsovát* domborzati név lexikális néveleme személynév, a toldalékcserés reszemantizáció nem tudott számára szabályos egyrészes képzett helynévi névelemszerkezetet teremteni. Az egyrészes *Orsovály* helynév névelemszerkezete továbbra is kérdéses maradt, hisz csak a toldalékmorfémája azonosítható, de az alapneve nem.

Másrészt azonban, tekintettel a jelölt objektum jellegére, az is feltételezhető, hogy a deszemantizálódott *Orsovát* domborzati név reszemantizációja a csíki nyelvjárásban *áj* alakváltozatban élő *aj* 'kisebb völgy, hegyoldalban levő nagyobb teknőszerű bevágódás' egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz. *aj*¹) segítségével történt, amelyet a régiségből 'völgy, szakadék' jelentéssel is idézhetünk (TESz. *aj*¹). A földrajzi köznévi névelemcserével épült be a fogalmi archaizmus jellegű *Orsovát* névelem *-át* álnévelemszerű végződése helyébe: *Orsovát* > *Orsováj*. Ezzel a szemantikai és morfológiai szerkezeti változással azonban, amely kétrészes próbálta alakítani az egyrészes szerkezetű *Orsovát* nevet, csak egy potenciális kétrészes név alaprésze teremtődött meg, de bővítményrésze továbbra is homályban maradt: *Orsov/áj*. A reszemantizáció nem tudott egyértelmű kétrészes névszerkezetet kialakítani.

A *Hijászój* és a *Kánásor* nevek előzményei mindenekelőtt deetimologizálódásról tanúskodnak. Az előbbi a *Héjaszó* kétrészes S+F szemantikai szerkezetű típusú előzményre vezethető vissza, amelynek F alaprészi *aszó* 'völgy; kiszáradt folyómeder' (TESz.) régi nyelvi egyszerű földrajzi közneve helyfajta utal, S bővítményrésze pedig annak éghajlatára *hé* 'forró, meleg' valódi tájszó jellegű képzetlen melléknévi lexémájával (SZT. *hév*, *hé*). A névelemek archaizálódásá-

val, kiavult szavakká válásával a névelemszerkezetben hangváltozás következett be, ugyanis a szóhatárán jelentkező erőteljes nyelvjárási ejtéskönnyítő *j* hatására a *hé* melléknév *é* hangja *i*-vé vált: *Héjaszó* > *Hijaszó*. Mindezt követően a szóhatár is elhomályosult, akárcsak a névszerkezet kétrészes jellege. Az ily módon deetimologizálódott név egyrészes, névelemeiben azonosíthatatlan, megnevező funkciójú helynévvé vált. Így került a népetimológia hatáskörébe, amely utolsó két szótagjában próbálta értelmesíteni a hasonló hangalakú *jászaj* 'jászol' alak szerinti tájszóval, köznévvvel (ÚMTsz.): *Hí-jaszó* > *Hí-jászaj* > *Hijaszoj*. Névelemcserés népetimológiás névalakulata névelemszerkezetében újult meg, de csak részlegesen, és függetlenül modellszerkezetének további összetevőitől.

Az egyrészes megnevező funkciójú mai *Kánásor* név előzménye a kétrészes S+F szemantikai szerkezetű *Kálnás/orr* népi *Kánás-orr* ejtésváltozata lehetett a források *Kánásorr*, *Kánás orrsarka*, *Kánás orrgödre* adatait is figyelembe véve (VITOS 2002: 83, 84). Helyfajtura utaló alaprésze feltehetően az *orr* 'völgy két ága között emelkedő hegyrész' (ÚMTsz.) egyszerű földrajzi köznévv, jelentés szerinti tájszó, amely a mai nyelvjárás jelentésbeli archaizmusa, de amelyet a név által jelölt térszínforma is igazol: egy olyan hegyet jelöl, amely egy kettéágazó völgy között fekszik. Sajátosságjelölő bővítményrésze pedig valószínűleg a helyfajta névadáskori jellegzetes növényzetét idézi fel, amennyiben a *kálnás* képzett melléknévvel azonosítható, amely a keleti, főként az erdélyi helynévanyagban gyakori, szláv eredetű *kálna* népi növénynévv származéka. A többszörös átvételnek köszönhetően a *kálna* ~ *gálna* stb. több alakváltozattal is rendelkező, többjelentésű növénynévv (vö. TESz., SzT.) névbeli pontos jelentése azonban csak nagy körültekintéssel állapítható meg, amint arra SZABÓ T. ATTILA is felhívja a figyelmet: „a helynévmagyarazónak vigyáznia kell egyrészt arra, hogy a helyszíni növényzet ismeretében döntsön abban a kérdésben, hogy melyik *gálna*-faj lehetett annak idején a névadó” (1970: 411). Modellértékűek lehetnek ebben a vonatkozásban a kalotaszegi helynévtani-etnobotanikai interdiszciplináris kutatások, amelyeknek egyértelműen sikerült azonosítaniuk a régió helynevekben is megjelenő több népi növénynevet, közöttük a *gálna* (~ *kálna*) 'bangita' nevet is (PÉNTEK–SZABÓ A. 1980: 146).

A *Kánás/orr* név mindkét néveleme azonban időközben archaizmussá vált a helyi nyelvjárásban, pontosabban kiavult szóvá. Ennek nyomán a név deszematizációja is bekövetkezett a névszerkezet hangtani változásaival együtt. Egyrészt szóvégi helyzetben megrövidült az alaprészi *-orr* hosszú *rr* mássalhangzója, ugyanakkor felszámolódott a névszerkezet összetevőinek szóhatára is: *Kánás/orr* > *Kánásor*. A népetimológia újabb kétrészes névvé tagolta a deetimologizálódott megnevező funkciójú egyrészes nevet a névrendszer kétrészes helynevei hatására: *Kánásor* > *Káná-sor*. Névelemszerkezete tagolása során szóhatártévesztéssel alaprészi névelemcserével kiemelte a 'rendszerint csak az egyik oldalon kiépült utca' (ÚMTsz.), 'házsor, utca' (TESz.) földrajzi köznévi jelenté-

sekkel is adatható *sor* köznevet, bővítményrészként pedig a népetimológiás változásra idegen eredete, szókészletbeli elszigetelt helyzete miatt amúgy is hajlamos növénynévi alapú (BEKE 1960: 265) *Káná-* elemet a hasonló hangzású *Kánaanán* bibliai névvel azonosította, de a névelemcsere még nem történt meg teljes mértékben, hisz a népnyelv hol a *Káná/sor*, hol pedig a *Kánaán/sor* változatot használja. A népetimológiás szerkezeti változás ezúttal megújította a név teljes modellszerkezetét, lexikális-morfológiai, funkcionális-szemantikai összetevői mellett még névalkotásmódját is azonosíthatóvá tette, de azok névbeli összhangját már nem tudta megteremteni, bár a szemantikai szerkezetsíkot kiegészítő „csodálatos fekvésű, Kánaánra emlékeztető hely” konnotációval arra is törekedett.

3.3. A h a t á r n e v e k körében viszonylag kevés népetimológiás változással találkozhatunk, amelyek az előbbi esetekhez hasonlóan a névelemszerkezetek archaizálódására vezethetők vissza. Így a csobotfalvi kétrészes S+F szemantikai szerkezetű *Bél/mező* ~ *Bel/mező* mai határnévi szinonimapár *Bél/mező* újabb, gyakoribb változatának bővítményrészi *bél* 'belső' képzetlen mellékneve (TESz.) archaizálódott, jelentésbeli archaizmussá vált. Ez egyébként SZABÓ T. ATTILA kutatásai szerint az erdélyi helynévadás egyik gyakori lexikális néveleme régies *bel* változatával együtt, amelyet fokozatosan háttérbe szorított (vö. 1981: 97, SzT. *bel, bél*). A népetimológia a hasonló alakú *bál* 'nagyobb szabású táncmulatság' köznévvel értelmezte újra etimológiai jelentését, amely névelemcserevel a név lexikális szerkezetébe is beépült: *Bél/mező* > *Bál/mező*, hangsúlyozva, hogy az új név olyan tágas teret jelöl, ahol bálozni is lehet. A szemantikai szerkezeti változás ebben az esetben a névelemszerkezetre hatott ki, de a funkcionális-szemantikai szerkezettípust érintetlenül hagyta.

A csíkszentsimoni *Hosszú-aratás* és *Kerek-aratás* szántónevek szintén népetimológiás szerkezeti változás eredményei. Történeti adatai szerint az előbbi feltehetően egy kétrészes *Hosszú-orotás* S+F szemantikai szerkezetű előzménynéven alapul: 1720: *Hoszu orotás* (SZABÓ T. 2006: 50), 1804: *Hoszszu Orottás* (SZABÓ T. 2006: 54), 1853: *Hoszszu orottáson* (SZABÓ T. 2006: 55). Ennek helyfajta utaló alaprészi néveleme az *orotás* 'irtás' alak szerinti tájszó (ÚMTsz.) lehetett, amely kiavult szóvá vált a régió nyelvjárásában. A jelölt helyfajta alakját felidéző *Hosszú-* S bővítményrészi néveleme pedig a helyi nyelvjárás köznyelvvel megegyező mellékneve. A népetimológia a mai élő *aratás* 'az a művelet, hogy valamit aratnak' hasonló alakú köznévvel próbálta újraértelmezni alaprészi archaikus *orotás* névelem etimológiai jelentését, illetve annak névrészfunkcióját, de ezzel a névelemcserevel teljes mértékben elbizonytalanította a név kétrészes szemantikai szerkezetét, hisz az *aratás* F alaprészi névelemként képzetlen alaprészi névrészfunkciót ellátni, helyfajta utalni. Feltehetően ugyanez a szerkezeti változás következett be a történeti adatokkal nem rendelkező hasonló funkcionális-szemantikai szerkezettípusú *Kerek-aratás* szántónév esetében is,

amelynek előzménye bizonyára egy kétrészes S+F szerkezetű *Kerek-orotás* név lehetett az azonos *orotás* F alaprészi kiavult névelemmel.

A mai csíkszentsimoni *Köves palack* szántónév is egy valamikori térnév népetimológiás szerkezeti változása nyomán keletkezett, amint arra változó alakjainak küzdelmét bizonyító történeti adatai is utalnak: XVIII. század közepe: *A köles Palaczkba* (SZABÓ T. 2006: 51), 1761: *köles pálacz* [!] *nevű lában* [!], 1766: *Köles Palaczk* (SZABÓ T. 2006: 52), 1816: *Köles Palaczk* (SZABÓ T. 2006: 54). PESTY adatközlője 1864-ben *Köles palatz* és *Köles platz* névváltozatokat tüntet fel azzal a megjegyzéssel, hogy objektumuk „a régi időbe katonai gyakorlólóhely (...) s’ miután felhagyatott kölest kezdettek bele vetni, s nevét vette onnan”.

Az 1761-es *köles pálacz* és az 1864-es *Köles palatz*, *Köles platz* adatok alapján arra következtethetünk, hogy a név előzménye a kétrészes S+F szemantikai szerkezetű *Köles-placc* név lehetett. Ennek alaprészi néveleme a *placc* egyszerű földrajzi köznévi, amely helyfajta utal, bővítményrészi *köles* képzett melléknévi néveleme pedig a hely jellegzetes természetű növényfajtaját idézi fel.

Az F alaprészi *placc* névelem a szinkron helynévállomány jelentésbeli archaizmus jellegű helyi nyelvjárási néveleme, amelynek névadáskori etimológiai jelentése feledésbe merült már. A történeti lexikográfia adatai alapján határnévi földrajzi köznévként feltételezhetően az általános ’hely, tér’ lehetett a jelentése: 1586: ’hely’ (SzT.), 1752-ből ’hely, tér’ (TESz.), ugyanis a mai köznyelvben kerülendő lexémaként a régies ’beépítetlen tér’ és a ritka ’nyilvános tér’ lakott területi földrajzi köznévi jelentéssel rendelkezik (ÉKsz.), míg az ÚMTsz. ’katonai gyakorlólóhely’ jelentéssel is rögzíti, amelyek a PESTY-féle értelmezéssel együtt azonban nem feleltethetők meg névfajta határnévi kategóriájának. Az 1864-es névváltozatok szerint idővel hangalakja is megváltozott, a szókezdő *pl* mássalhangzó-torlódás feloldódott, ugyanakkor a szóvégi hosszú *cc* mássalhangzó megrövidült: *Köles platz* > *Köles palatz*.

A népetimológia az alaprészi deetimologizálódott *palac* névelemet próbálta újraértelmezni a hasonló hangalakú *palack* ’ital tartására való hosszú nyakú üveg’ köznévi, amely újabb etimológiai jelentést kölcsönzött a névelem számára, névelemcserével pedig belépett a név lexikális szerkezetébe is, egyrészesé alakítva át a név eredeti kétrészes szemantikai szerkezetét: 1761: *köles pálacz* > 1766: *Köles Palaczk*.

A kölestermesztés megszűntével a névadáskori motiváció teljesen feledésbe merült, és egy újabb népetimológia a *Köles palack* névváltozat *Köles* névelemének funkcióját a hasonló hangalakú *Köves* képzett melléknévi próbálta felújítani: *Köles palack* > *Köves palack*. De ezzel az újabb névelemcserével sem rekonstruálódhatott egyértelműen a név szemantikai szerkezete, a *Köves palack* névváltozat is csak *Köves* névelemével próbál beilleszkedni a helynévadási modell szerkezeti összetevői rendszerébe, de beilleszkedése mesterkéltséggel.

3.4. A lakott területi nevek körében egyedül a jellegzetes településnévtípust képviselő *Karcfalva* helységnév esetében jelentkezik népetimológiai szerkezeti változás, amelynek *Kercfalva* lehetett az elsődleges alakváltozata a FNESz. 1569-es *Kerczffalwa* adata alapján. A kétrészes S+F szemantikai szerkezetű előzménynév F *falu* alaprészi néveleme helyfajtára utal, az S bővítményrészi pedig, amelyben a német *Kerz* személynév (< *Kerze* 'gyertya') rejlik, valamikori birtokosra. Idővel a bővítményrészi személynévi névelem, amely hangalakai változáson is átment: *Kerc/falva* > *Karc/falva*, fogalmi archaizmussá vált, etimológiai jelentésének elhomályosulásával funkciója is feledésbe merült. Mindennek következményeként a név M+F szemantikai szerkezetűvé alakult át. A népetimológia utólag a szókészlet hasonló alakú *harc* köznévvel próbálta rekonstruálni a név szemantikai szerkezetének etimológiai jelentését, amely névelemcsere által be is épült a név névelemszerkezetébe: *Karc/falva* > *Harc/falva*, és új bővítményrészi funkciót is teremtett annak számára. Ezt a népi helynévmagyarázat is megerősíti, amely szerint „régén harcok dúltak itt ezen a településen, ezért eredetileg a falu neve *Harcfalva* volt”. Az értelmezés konnotatív jelentésszerkezeti összetevőként természetesen a népi történeti tudatban gyökerezik, amely rendszerint a történelem legrégebb eseményeivel magyarázza a településnevek eredetét, mert „rajongva hisz egy letűnt történeti kor varázsában és rajongva emlékszik rá” (NÁDAI 1906: 22).

3.5. A népetimológia nem igazán jellemző a régió viszonylag fiatal építményneveire. Egyedül Csíkszentsimon „rég Magyar időbeli” *Országos Fakitermelési Alegység* nevű fűrésztelepének *OFA* mozaiknév-változata kapcsán figyelhető meg, amely ma már nem is él önállóan, csak az S+F szemantikai szerkezetű kétrészes *Ó-fa/utca* utcanév S bővítményrészi névelemeként, és a kiegészüléssel *Ó-fa/gyár* építménynév előzményneveként (*Ó-fa* > *Ó-fa+gyár*). A második világháború utáni hatalomváltással ugyanis a fűrésztelep román állami tulajdonba került, de a népi névhasználat megőrizte magyar eredetű *OFA* mozaiknevét. A mozaiknév intézménynévi alapja azonban idővel feledésbe merült, fogalmi archaizmussá vált, a mozaiknév pedig megnevező funkciójú egyrészes névvé deszemantizálódott. A népetimológia betűlemeinek nyelvjárási szókészletbeli párhuzamai alapján próbálta újraértelmesíteni. Hangsúlyos szótagbeli szókezdő rövid *O* betűelemét az *ó* 'rég' képzetlen melléknévvel, *FA* elemeit pedig a 'fatelep' denotatív jelentéssel asszociált hasonló hangzású *fa* köznévvel azonosította, amelyek névelemcserével belépve a név szerkezetébe új névelemszerkezetet teremtettek (*Ó + fa*), ugyanakkor etimológiai jelentéssel is felruházták azt. Ezáltal az egyrészes megnevező funkciójú *OFA* építménynév S+F szemantikai szerkezetű kétrészes névvé alakult át: *OFA* > *Ó/fa* 'fűrésztelep, amely régi', és az *Ó-fa/utca* utcanév építményre utaló névadó motívumának a névelemeként él tovább a helyi névrendszerben. Építménynévként egy újabb szerkezeti változás nyomán kiegészült a denotátumfajta jelölő *gyár* köznévvel

is, amely magának a népetimológiás szerkezeti változásnak a szerves folytatásaként is értelmezhető: *Ó-fa + gyár > Ó-fagyár*. Így a kétrészes építménynév bizonytalan jelentésű alaprészi *fa* néveleme egyértelműsödött az újabb *fagyár* 'fűrésztelep' névelemmel, a név kétrészes jellege pedig megszilárdult.

A csiki helynevek népetimológiás változásainak nyelvi elemzése egyértelműen igazolta a helynévtannak azt a már ismert, és az előbbieket során is jelzett állítását, amely szerint a szemantikai szerkezeti változás csak előzményei és következményei alapos ismeretében, megfelelő névtörténeti, szótörténeti adatok segítségével értelmezhető szakszerűen. Egyébként maga a reszemantizáció is a népetimológiás magyarázat síkján marad. A népnyelvi mikrotoponímiai névanyag népetimológiás szerkezeti változásai főként az archaizálódott névelemszerkezetek és az archaizálódás következtében deszemantizálódott helynevek körében jelentkeznek. Népetimológiával, reszemantizációval az archaizálódott névelemszerkezetek és a deetimologizálódott nevek lexikális-morfológiai arculata teljesen vagy részlegesen rekonstruálódik, de az újraértelmesített névelemek, névrészfunkciók, a ritka kivételektől eltekintve, nem feleltethetők meg a helynévszerkezetek természetes modellösszetevőivel. A népetimológiás szerkezeti változások kihatnak a helynevek lexikális-morfológiai és a funkcionális-szemantikai szerkezetére egyaránt, szintaktikai és morfológiai változásokat idézve elő. A morfológiai változások kapcsán kiemelhető, hogy azok névelemei között nemcsak köznevek, hanem helynevek is szerepelnek, hisz a helynévadás lexikális elemkészletében a helynevek is jelen vannak.

Irodalom

- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BEKE ÖDÖN (1960), Népetimológia a magyar növénynevekben. *MNy.* 54: 264–7, 399–406, 477–81.
- BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei*. *MNyTK.* 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- BÍRÓ FERENC (2002), *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1985), Bánkfalva, Csíkszentgyörgy és Menaság helynevei. *NyIrK.* 29: 66–73.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997), *Felcsík helynevei*. *MND.* 149. sz. Bp.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2004), Karcfalva helynevei I. *MNyj.* 42: 180–203.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2005), Karcfalva helynevei II. *MNyj.* 43: 173–212.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2006), A Hargita megyei Csíkszentmihály község helynevei. *NyIrK.* 50: 124–38.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2007), A Hargita megyei Csíksomlyó, Csíktapolca és Csobotfalva helynevei. *NyIrK.* 51: 128–37.

- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GREGOR FERENC (1976), Népetimológia és szófejtés. *NytudÉrt.* 89: 97–101.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1992), *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. 2. kiadás. Bp., 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996), Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. *MNyTK.* 207: 113–23.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), A népetimológia helységneveinkben. *Nyr.* 91: 1–11.
- KÁLMÁN BÉLA (1976), A népetimológia. *NytudÉrt.* 89: 165–9.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. *NytudÉrt.* 139. sz. Bp.
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1967), Újabb népetimológiáinkról. *NytudÉrt.* 58: 244–9.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1974), Az alak, a jelentés és a szövegkörnyezet együttes hatása a népetimológia kialakulásában. *NytudÉrt.* 83: 355–9.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961.
- NÁDAI PÁL (1906), *A magyar népetimológia*. Nyelvészeti Füzetek 27. sz. Bp.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1980–1985.
- PENAVIN OLGA (1974), A jugoszláviai magyar nyelvjárásokban jelentkező népetimológia. *NytudÉrt.* 83: 446–51.
- PÉNTÉK JÁNOS–SZABÓ ATTILA (1980), A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében. In: *Nyelvészeti Tanulmányok*. Szerk. TEISZLER PÁL. Bukarest. 131–72.
- PESTY = PESTY FRIGYES (1864), *Magyarország helységnévtára* [Fol. Hung. 245]. Csíkszék.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század*. Bp., 1993.
- RÓNAI BÉLA (1982), A népetimológia földrajzi neveinkben. *NÉ.* 7: 9–18.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1967), *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1970), *Kálna ~ Gálna*. In: *Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I*. Bukarest. 408–11.
- SZABÓ T. ATTILA (1981), A régi kolozsvári *bel-* előtagú utcanevek. In: *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V*. Bukarest. 96–7.

- SZABÓ T. ATTILA (2006), *Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 8. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék*. SZABÓ T. ATTILA kéziratoss gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, MAKAY EMESE és SLÍZ MARIANN. Bp.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I-*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- T. = 1873: Csekefalva község általánostérképe; Csík Csekefalvaközség Birtokrészlet Lajstroma. Telekkönyvi Hivatal. Csíkszeredai Bíróság, Hargita megye.
- TAKÁCS ÉVA (1983), Csík–Gyergyó–Kászsónszék személynevei a XVII. század elején. In: *Nyelvészeti Tanulmányok*. Szerk. B. GERGELY PIROSKA. Bukarest. 110–77.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I-*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VITOS MÓZES (2002), *Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez I*. Csíkszereda. 1. kiadás: Csíkszereda, 1894.

Bába Barbara

Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában

1. A kognitív szemantika szerint a nyelvi kategorizáció diszkontinuitást visz a környezet egymásba átfolyó kontinuitásába, tehát tagolja az amúgy tagolatlan világot, lehetővé téve ezáltal a világ dolgainak megnevezését. Ilyen módon a nyelvi kategorizáció egy sajátos, áttételes világot teremt, emiatt a nyelvbeli világ struktúrája és az objektív valóság között nem lehet szó egy az egyhez megfelelésről (SZILÁGYI N. 1997: 37, 58–9, BAŃCZEROWSKI 1992: 36, GYÓRI 2005: 184). A kognitív kategóriák tulajdonképpen olyan képét tükrözik a világnak, amilyennek látjuk vagy elképzeljük, tehát valójában az érzékelés és a tudat tagolja a világot. Mivel a nyelvi kategorizáció a környezet elemeinek nyelvi szempontú osztályozása, vagyis egyfajta implicit elmélet a környezetről, a nyelvet a környezet figyelembevétel nélkül nem lehet leírni, de minthogy a nyelvi világmodell kialakulását és fejlődését alapvetően befolyásolják bizonyos kognitív folyamatok (mint pl. az észlelés), a nyelvelírásban ezeknek is döntő jelentőséggel kell bírniuk (BAŃCZEROWSKI 1992: 36, 1996: 67–8, SZILÁGYI N. 1997: 39, 2000: 80). A környezetről szóló implicit elméletet SZILÁGYI N. szerint elemi szinten a szójelentés és a szóhasználat hordozza, melyek a nyelvi világmodellnek kategoriális csomópontjai, rendszerszerű kapcsolataik pedig a nyelvi világ strukturálódását eredményezik (1997: 39). A szójelentés már a kognitív nyelvészet kialakulásának kezdetén is központi jelentőséggel bírt. A ROSCH által megalkotott (és LAKOFF által népszerűsített) prototípus-elmélet leginkább a szójelentéssel kapcsolatos jelenségeken volt alkalmazható, de többek között a LAKOFF által bevezetett idealizált kognitív modell is a szavak használatának és értelmezésének vizsgálatában volt megragadható (PETHŐ 2004: 3). A nyelvi világ strukturálódását tehát a szójelentések rendszerszerű kapcsolatai, a jelentésrelációk eredményezik. A jelentésrelációk közül már a 90-es évekre a poliszémia vált a kognitív szemantika legfontosabb témájává. Ennek oka egyrészt az, hogy a kognitív szemantika holisztikus irányzata által középpontba helyezett metafora és metonímia eredményei poliszém viszonyok; illetve az, hogy a prototipikalitás-fogalom is jól alkalmazható a poliszém jelenségek leírására (PETHŐ 2004: 3–4).

2. A jelentésrelációk, s köztük leginkább a poliszém viszonyok vizsgálatának a jelentőségét mutatja az a tény is, hogy a nyelvi kategorizáció egy igen fontos jellegzetességével vannak összefüggésben, mégpedig annak nyelv- és nyelvjá-

rás-specifikus voltával. A nyelvi közösség a nyelvi kategorizáció által nyelvileg minősíti az őt körülvevő világ dolgait, vagyis azonossági és különbözőségi viszonyt létesít azok között (SZILÁGYI N. 2000: 87). A nyelvi minősítés ily módon rámutat arra, hogy mit tartunk nyelvileg azonosnak és különbözőnek; ezek az azonossági, illetve különbözőségi viszonyok azonban nyelvek közötti eltérést mutatnak. SZILÁGYI N. példájával élve a magyar *fa* szó által jelölt fogalmat a románban a következő lexémák fedik le: *lemn* 'faanyag', *pom* 'kerti gyümölcsfa', *copac* 'többi élőfa', *arbore* 'élőfa általában' (2000: 89). A magyar nyelvben tehát például a faanyag és az élőfa denotátumok között nyelvileg azonossági viszony létesül a nyelvi minősítés során, ennél fogva képesek a magyar *fa* szó poliszém jelentései lefedni ezt a fogalomkört. A nyelvi kategorizáció nyelvspecifikus voltára már SAUSSURE is felhívja a figyelmet. Véleménye szerint minden jelet a rendszerben elfoglalt helye, vagyis az őt körülvevő jelekkel való kölcsönös viszonya határoz meg, tehát a szavak jelentése más szavak jelentésétől függ (1997: 136). Klasszikus példája erre a francia *mouton* 'birka', illetve az angol *sheep* 'élő birka' és *mutton* 'mészárszékekben árult birkahús' szavak összevetése; a francia *mouton* ugyanis önmagában kifejezi azt, amit az angol *sheep* és *mutton* szavak együttesen.¹ SAUSSURE elméletére vezethető vissza tulajdonképpen JOST TRIER mezőelmélete is, mely szerint a nyelv szókincsének szócsoportjai (szómezői) vannak, melyek egy-egy fogalomkör valamely részletét fejezik ki, és a szómezőt alkotó szavak jelentését az egész mező határozza meg (1931: 1–26). TRIERT követően a nyelvészek egész sora foglalkozott a szavak rendszerszerű szemantikai összefüggéseivel, így a szakirodalom bőven szolgáltat példákat a mezőépítkezésre és annak nyelvek közötti eltérő módjára;² KÁROLY SÁNDOR felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a szélsőséges mezőelmélet hívei gyakran olyan területeken vizsgálódnak (pl. színnevek, testrésznevek, rokonsági viszonyokra utaló lexémák), ahol a szavak fogalmi kapcsolatai és szembenállásai rendszerszerűbbek, mint más fogalomkörökben (1970: 62).

¹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy SAUSSURE az érték és a jelentés fogalmát elkülönítve azt mondja, hogy a francia *mouton*-nak és az angol *sheep*-nek lehet ugyanaz a jelentése, de nem lehet ugyanaz az értéke (1997: 136).

² KIVINIEMI említi például, hogy a finnben más nyelvekkel szemben közel 120 szó van a mocsarak és 50 a vízesések elnevezésére, ugyanakkor megjegyzi, hogy egy adott területen mindig csak kis számú földrajzi köznevet használnak (KIVINIEMI 1990: 72–3, 80). Szintén ezt a jelenséget példázza BAŃCZEROWSKINAK a *köd* szó angol jelölőivel kapcsolatos megjegyzése, mely szerint az angolban a ködnek három megfelelője van: *fog* 'az átlagosnál sűrűbb köd', *mist* 'átlagos sűrű köd' és *haze* 'az átlagosnál ritkább köd' (1996: 66). Egy adott jelentésmező eltérő tagolását WEISGERBER a színek elnevezési rendszerében, illetve a rokonsági kapcsolatok terén vizsgálta (1962: 170); HJELMSLEV pedig a 'tűzifa', 'élőfa', 'erdő' fogalmakat jelölő szavak körében fedezett fel nyelvek közötti eltérő tagolást (1953: 54).

3. A környezet eltérő tagolása azonban nemcsak nyelvspecifikus, hanem voltaképpen nyelvjárás-specifikus tulajdonság is (vö. MURÁDIN 1969: 301–4). Mindez részben annak a következménye, hogy a nyelv és a dialektus valójában bizonytalan fogalmak, amelyeket hétköznapi helyzetekben gond nélkül használunk, a kutatók számára azonban gyakran problémát okoz ezeknek a kifejezéseknek az elkülönítése, illetve meghatározása. HAUGEN szerint ezek a terminusok „egyszerű dichotómiát állítanak elénk egy szinte végtelenül bonyolult helyzetben” (idézi WARDAUGH 1995: 27).

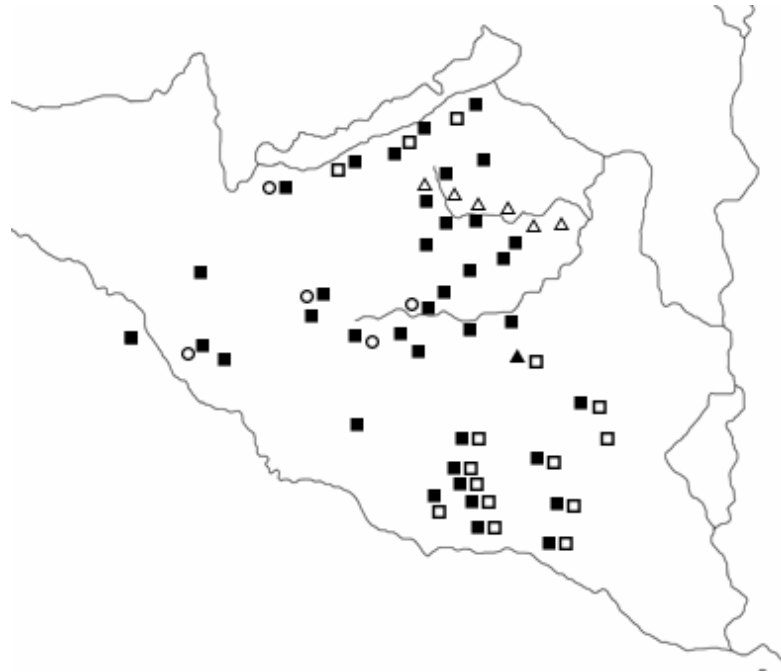
A jelentésmező nyelvjárások közötti eltérő tagolását az 'erdő' jelentésű földrajzi köznevek csoportján belül a 'fiatal erdő' jelentésű lexémacsoport jelentés-földrajzi vizsgálatával illusztrálom.³ Választásomat az indokolja, hogy e szócsoporthoz belül a lexémák jelentését tekintve igen gyakoriak nemcsak a mellé-, hanem az alárendelő viszonyok is. Így amit az egyik nyelvjárásban több specifikus jelentésű szóval neveznek meg, tehát több alárendelt fogalmat jelölő lexémával (hiponimával), az egy másik nyelvjárásban nyelvileg kevésbé tagoltan jelenik meg, vagyis az összefoglaló megnevezés (hiperonima) fedi le az egész fogalmat. Somogy megye északkeleti részén például a 'fiatal erdő, cserjés' jelentésű *csebere* lexéma adatolható (ÚMTsz. 1: 773), míg többek között Lesenceistvánd környékén ez a jelentéskategória jóval tagoltabb, megtaláljuk itt a 'fiatal, 5-10 éves erdő' jelentésű *fiatalos*-t (VeMFN. I, 18), a 'vadon nőtt, fiatal erdő' jelentésű *csalít*-ot (VeMFN. I, 17), a 'lapos, vadon nőtt, fiatal, bozótos erdő' jelentésű *szittyócsér*-t (VeMFN. I, 24) és a 'fiatal bozótos, még műveletlen erdő' jelentésű *sűrű*-t (VeMFN. I, 23). A szómező jelentésstruktúrájának bonyolultságát mutatják a mellérendelő fogalmakat megnevező szavak (kohiponimák) kapcsolatai is, a jelentések ugyanis sok esetben átfedik egymást, mint ahogyan ezt az elő-

³ Jelentésföldrajzi vizsgálaton a szóföldrajzi vizsgálat azon típusát értem, amelynek során elsősorban a szóföldrajzi megoszlás szemantikai aspektusait veszem figyelembe. A *jelentésföldrajzi vizsgálat* kifejezést egyébként Cs. NAGY LAJOS (2002: 63) nyomán használom. A jelenkori szóanyag összegyűjtéséhez NEMES MAGDOLNA földrajziköznév-szótára (2005) szolgált forrásul, melynek szerkesztésén jelenleg én magam is dolgozom. A munka során gyakorlati, szótárszerkesztési problémák is felszínre kerültek: a poliszém tájszavak vizsgálata közben például arra a PÉNTEK JÁNOS által említett jelenségre lettem figyelmes, hogy az egyes szócikkekben felvett különböző jelentések gyakran egymástól eltérő nyelvjárásokban alakultak ki, s így a valóságos nyelvhasználatban nincs közük egymáshoz (1972: 235). Korpuszomban ezt a jelenséget példázák a *vágás* szó következő jelentései s azok területi elterjedése: 'hosszú, keskeny mélyedés; árok, csatorna' (Kör. 101), 'olyan szántóterület, amelyet a kivágott erdő helyén létesítettek' (VeMFN. III, 26, CsJFN. 544), 'folyókanyar átvágása' (TMFN. 46), 'sűrű, bokros, kb. 1 m széles gyeplő a szőlőhegy körül' (BTsz. 235), 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek' (VeMFN. I, 25, VMFN. 37). Jelen vizsgálatom ugyanakkor arra is ráirányította a figyelmemet, hogy a szóföldrajzi vizsgálatok szükségessé tehetik a szótárhoz felhasznált forrásanyag bővítését, hiszen az eddig feldolgozott adatállomány bizonyos mértékben egyenetlen, így némely területek szókincsanyagának bevonása saját gyűjtést is igényel.

ző példában a *szittyócsér* 'lápos, vadon nőtt, fiatal, bozótos erdő' (VeMFN. I, 24) és a *sűrű* 'fiatal bozótos, még műveletlen erdő' (VeMFN. I, 23) szavak jelentései mutatják. Ez az oka annak, hogy a különböző területeken szinte alig találunk minden szemantikai jegyében megegyező jelentésű szavakat, s így módon a tautonimák⁴ szóföldrajzi vizsgálata nem nyújt valódi kutatási lehetőséget. Az egyes nyelvjárások közötti jelentésmezőn belüli eltolódásokat azonban az árnyalatnyi jelentéskülönbségek révén igen sok példán keresztül vizsgálhatjuk.

A jelentésmező eltérő tagolásának elemzését a dél-dunántúli régióra és Somogy megye Balaton-vidéki területére szűkítettem, mivel ezeknek a területeknek a forrásanyaga egyenletesnek mondható, szemben például az alföldi területekkel. Az általam vizsgált anyagban igen ritka az az eset, amikor egymás mellett fekvő nyelvterületeken a jelek száma és a tagolás helye is megegyezik, s csupán az adott fogalmat kifejező jelek különböznek, tehát a jelentésmező tagolása már igen kis területeken belül is nagy változatosságot mutat. Zala megye keleti területein a jelentésmezőt mindössze a 'ritkítatlan, sűrű, fiatal erdő, cserjés' jelentésű *rezula* fedi le (ÚMTsz. 4: 731), kelet felé haladva Közép-Somogy területén a tagolás kettőssé válik: a *rezula* mellett megjelenik a 'fiatal, még nem ritkított erdő' jelentésű *remisz* (SMFN. 41). Ez a kettős tagolás a Koppány menti területeken is megmarad, de a *remisz* szót a vele azonos jelentésű *zselic* váltja fel (KmTsz. 245). Ezen a területen tehát az a ritka eset áll fenn, amikor az egymás melletti területek a jelentésmezőt azonos módon tagolják, csak a fogalmat kifejező jelek eltérőek. A Balaton-vidéki területeken szintén kettős tagolást találunk, a jelek azonban nem minden esetben ezeket a fogalmakat nevezik meg, a *rezula* mellett ugyanis a 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek' jelentésű *vágás* lexéma használatos (MTsz. 893). Somogy megye keleti területén és Tolna megye délkeleti részén ismét csak a *rezula* szót adathozhatjuk igen nagy területen (ÚMTsz. 4: 731). A dél-baranyai vidékeken a jelentésmező a Balaton-vidéki csoporthoz hasonlóan a *rezula* és a *vágás* kettősségében jelenik meg (ÚMTsz. 4: 731, MTsz. 893). Észak-Baranyában a *vágás* szó mellett a 'fiatal erdőtelepítés' jelentésű *eresztvény*-t találjuk (BMFN. 953), ám mindössze egyetlen kutatóponton adatolva (lásd mindehhez az 1. ábrát).

⁴ Azoknak a szavaknak a megjelölésére, melyek azonos jelentésűek, de különböző területi elterjedtséget mutatnak, IMRE SAMU nyomán (1981: 13) a *tautonima* terminust használom. A fogalmat korábban — mint azt IMRE SAMU is megemlíti — a *heteronima* kifejezéssel jelölték. A *varionima* kifejezést, melyet ő maga ajánlott korábban a fogalom megnevezésére, fent említett írásában és a későbbiekben is (1987: 10) elveti.

■ rezula ○ remis □ vágás ▲ eresztvény △ zselic

1. ábra. A 'fiatal erdő' jelentésmezőhöz tartozó lexémák előfordulása a déldunántúli területeken.

Az egy-egy területen előforduló azonos jelentésmezőbe tartozó szavak együttes vizsgálatával, úgy vélem, jóval pontosabb képet kaphatunk az egyes nyelvjárási egységek szókészletéről, mint akár a poliszémák, akár a tautonimák elterjedésének összevetése által. Egy-egy szócsoport ilyen jellegű vizsgálatával ugyanis egyrészt a nyelvjárási izoglosszáknak a jelentés oldaláról nézve egy sajátos változatát mutathatjuk be (vö. MURÁDIN 1969: 304); hiszen az egyes nyelvjárási mikrorendszerek sokkal plasztikusabb képet mutatnak az elhatárolódás tekintetében, mintha csupán egy-egy lexéma elterjedését vetítenénk térképre. Noha egy-egy lexéma szóföldrajzi vizsgálata a történetiség szempontjából sem elhanyagolható — hiszen a jövevényelemek esetében például az átadó nyelv vonatkozásában mérvadó lehet —, mégis úgy gondolom, hogy a jelentésfejlődés feltérképezésében inkább az egyes területi részrendszerek elemzése, illetve ezek egymással való összevetése szolgáltathat számunkra információkat (vö. JUHÁSZ 2000: 135). Egy ilyen irányú kutatás a későbbiekben arra is választ adhat, hogy érvényesül-e az erdőt megjelölő közszavak esetében az az általánosan elfogadott nézet, miszerint egy jelentésbeli kategória adott területhez kötött lexikális és ezzel együtt szemantikai sokszínűsége a szóban forgó terület földrajzi környezetével magyarázható. A jelentésmező tagoltságának vizsgálata a különböző terüle-

teken végzett gyűjtések alapján azonban nagy óvatosságot is igényel, hiszen a tájszótárak általában nem szisztematikus gyűjtéseket rögzítenek. JUHÁSZ DEZSŐ szerint „a szavak, szócsoportok jelentésstruktúrájának (...) feltárása (...) önmagában is igen bonyolult”, a nyelvjárásonként eltérő fogalmi tagolódás pedig — egyéb gyűjtésmódszertani és interpretációs nehézségekkel együtt — tovább nehezíti a kérdéskörrel való behatóbb nyelvészeti, nyelvöldrajzi foglalkozást (2000: 134–5).

4. Az egyes területi részrendszerek összehasonlító vizsgálata továbbá információkat szolgáltathat a megnevezések kognitív háttéréről is. Az adatok térképre vetítése például többek között azt is elárulja, hogy az erdő alapfogalmat jelölő nyelvjárási lexémákkal csak néhány esetben találkozunk, a legtöbb részrendszerben inkább ennek aljelentéseivel kell számolnunk: az 'erdő' jelentésű *pagony*, *kerek* és *berek* szavak mindössze egy-egy kutatóponton jelentkeznek (VeMFN. IV, 28, HSz. 125, CsJFN. 539). Az erdő alapfogalmat tehát leggyakrabban a köznyelvi *erdő* lexéma fejezi ki, s ráadásul a ritkán adatolható nyelvjárási *pagony*, *kerek* és *berek* megnevezések esetében azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az általános 'erdő' jelentés nem feltétlenül a szavak egzakt jelentése, lehet pusztán az elnagyolt jelentésmegadás következménye.

Ez a jelenség azt a vélekedést támaszthatja alá, mely szerint a mezőösszefüggésen belül a hierarchia magasabb fokán álló, a mindennapi életünkben alapvetően szerepet játszó fogalmak általában tagolatlanok.⁵ Az emberhez fizikailag is közelebb álló denotátumok megnevezései tehát kis területi megoszlást mutatnak szemben a kevésbé fontos, ritkábban használt fogalmakkal, melyekre jóval esetlegesebb a szóhasználat (vö. IMRE 1987: 7, HEGEDŰS 2001: 380, TERBE 2003: 192–3, JUHÁSZ 2006: 172). IMRE SAMU szerint ugyanakkor az olyan fogalmak, melyeknek megnevezési rendszere tagolatlan, gyakran már a honfoglalást követő egy-két évszázadban — sőt akár már korábban is — ismertek voltak, ezáltal megnevezésük is igen korán kialakult és elterjedt a nyelvterület egészén (1987: 52). Az erdő fogalom esetében ezt az elképzelést a történeti adatok is igazolják, hiszen az *erdő* lexéma igen korán adatolható: 1150/13–14. sz.: *Erdeuelu* 'Wald' (TESz.), ezáltal valószínűsíthető korai, illetve a fogalom szinte kizárólagos megnevezéseként való elterjedése.

5. Mivel a nyelvi jelentés a valóság kategorizálásának módjait tükrözi, és egyúttal bizonyos tulajdonságok kiemelését jelenti más tulajdonságokkal szemben, a szóban forgó jelentésmező különböző jelentésbeli árnyalatainak vizsgálata által azt is megtudhatjuk, melyek azok a tulajdonságok, amelyek a nyelvhasz-

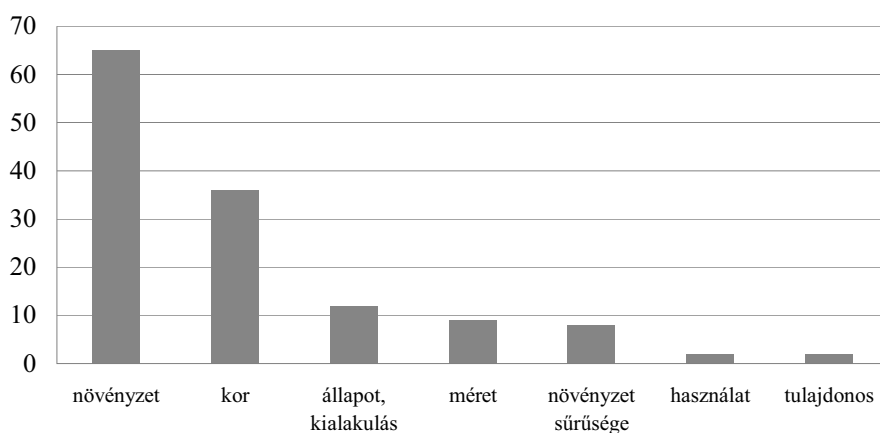
⁵ Tagoltságon itt az egyes fogalmak megnevezési rendszerében mutatkozó különbségeket értem, vagyis azt, hogy az egyes denotátumok területi megoszlása milyen mértékű, mennyire gazdag a tautonimák állománya az egész nyelvterület szókincsanyagát figyelembe véve (vö. IMRE 1987: 6, HEGEDŰS 2001: 380).

nálók számára annyira fontosnak tűnnek, hogy emiatt külön szóval illessenek egy-egy denotátumtípust. Adott fogalmakat megnevező szavak hiánya ugyanis gyakran azt jelenti, hogy a fogalmakat lexikológiai kapcsolattal, például jelzős főnévvel nevezik meg: pl. ném. *älterer Bruder* 'bátya'. A két- vagy többszavas lexikológiai egységek megléte az egyszavas egységekkel szemben a használat kevésbé gyakori voltára utalhat (KÁROLY S. 1970: 337–8). HEGEDŰS ATTILA szerint a beszélőközösség azt, ami fontos a számára, általában önálló szóval nevezi meg, ami viszont kevésbé fontos az elnevezés idején, azt gyakran szó szerkezettel adja vissza (2001: 380). Azok a kifejezések ugyanakkor, amelyeket gyakran használunk, az idők folyamán egyszavasokká válhatnak, mivel az egyszavas kifejezések a kommunikáció során könnyebben „kezelhetőek”: pl. *tokaji bor* > *tokaji*. A valóság kategorizálását tehát nemcsak a leírt objektumok tulajdonságai határozzák meg, hanem az ember belső pszichikai tényezői is, azaz szubjektív viszonyulása a valóság elemeihez. Egy adott lexikális csoport szemantikája lényegében a *genus proximum* és a *differentia specifica* elvére épül. A *genus proximum* az egész csoportra jellemző információ, amely lehetővé teszi, hogy egy közös kategóriába soroljunk bizonyos szempontból különböző objektumokat, a *differentia specifica* pedig „belsőleg differenciálja a lexikális csoportot” (BÁNCZEROWSKI 1996: 67–8). A *genus proximum* ebben az esetben az általános 'erdő' jelentéssel azonosítható. A továbbiakban azt igyekszem bemutatni, hogy melyek azok a speciális jegyek, amelyek ezen a jelentésmezőn belül *differentia specificaként* tűnnek fel.

A legjellemzőbb szemantikai jegy természetesen az adott helyen élő n ő v é n y z e t , pl. *bükk* 'bükkerdő' (HSz. 45, KMFN. 23, ÚMTsz. 1: 655), *nyíres* 'nyírerdő, nyírfákkal benőtt terület' (FJFN. 499), *nyárfaerdő* 'nyárfákból álló erdő' (BFNA. 235). Fontos szerephez jut továbbá az erdő k o r a , pl. *csalít* (ÚMTsz. 1: 746), *rezula* (SMFN. 41), *cseplye* (ÚMTsz. 1: 791) 'fiatal erdő', *avas* (ÚMTsz. 1: 277), *csonka* (VMFN. 33, SHH. 258) 'öreg erdő'; vagy az e r d ő m é r e t e , pl. *erdőség* 'nagy összefüggő erdőterület' (VeMFN. IV, 23, SHH. 259), *pagony* (VMFN. 36, VeMFN. II, 21), *stuffer* (NyJFN. 426) 'kisebb erdő'; de bőven adathozható az erdő állapota, kialakulására utaló lexéma is, pl. *cserjés* 'kivágott erdőréssz, vágás' (ÚMTsz. 1: 803), *rezula* 'ültetett erdő' (ÚMTsz. 4: 731), *lesztár* 'kivágott erdőréssz' (ÚMTsz. 3: 836). Előfordul az erdő sűrű, ill. ritka voltára való utalás, pl. *bakony* 'sűrű erdő' (ÚMTsz. 1: 320), *gyéres* 'ritka növésű erdő' (FTsz. 80); illetve az erdő használatával kapcsolatos jelentés is, pl. *bér* 'makkoltásra kibérelt erdőréssz' (HHn. 303). Ugyanakkor annak is jelentősége lehet, hogy az adott erdő kinek a tulajdonát képezi, erre utalnak a következő szavak: *fáraerdő* 'a templommal nem rendelkező faluban levő egyházi erdő' (VMFN. 33), *rezula* 'az egykori telkes gazdák erdeje' (TMFN. 45). A vizsgálat során 161 'valamiféle erdő' jelentésű lexémát vizsgáltam meg, melyek a differenciált spe-

ciális jegyek alapján a fent említett hét csoportba sorolhatók a 2. ábrán bemutatott megoszlásban.

A vizsgált lexémák gyakorisági megoszlása viszonylag nagyarányú különbségeket mutat: a növényzet és a kor speciális jegyek jóval gyakrabban jelennek meg, mint az egyéb szemantikai jegyek. Mindez véleményem szerint azt példázza, hogy a nyelvhasználók számára magával az erdő fájával kapcsolatos tényezők a legfontosabbak.

2. ábra. Szemantikai jegyek gyakorisági megoszlása az 'erdő'-t jelentő földrajzi köznevek körében.

A jelenkori szókincsanyag, mint láthatjuk, kitűnő alapot szolgáltat a jelentésbeli árnyalatok, s ezzel együtt a mögöttük álló kognitív tényezők vizsgálatára; a jelentésstruktúra fejlődése szempontjából azonban igen hasznos lehetne a történeti anyag ilyen irányú feldolgozása is, ez a vizsgálat ugyanakkor korántsem problémamentes. A földrajzi köznevek ugyanis legkorábbi nyelvemlékeinkben részben mint fajtajelölő elemek fordulnak elő, részben pedig (az esetek túlnyomó többségében) helynevek alkotóelemeiként. Az oklevelek szövegében fajtajelölő szerepben álló földrajzi köznevek jelentésével kapcsolatos problémák abból fakadnak, hogy épp ezek magyarázzák valamely helynév adott helyfajta tartozását. A helynevekként vagy azok részeként előforduló földrajzi köznevek jelentéséhez pedig közelebb kerülhetünk ugyan a helynevet magyarázó latin fajtajelölő lexémák által, ezek azonban a közsói elem pontos, árnyalt jelentését a legkritikábban tudják visszaadni; és ráadásul ilyen funkcióban igen gyakori az általános jelentésű *locus* megjelölés használata, pl. 1297: *locum Ereztewyn* ('Sánkfalva határában említett hely'; Gy. 2: 544). Az egyes földrajzi közneveket tartalmazó helynevek jelentése másrészt az adott földrajzi köznévi közsói használatától akár nagymértékben el is távolodhatott, pl. 1268/1347: *ad villam Horozth* ('település Komárom vármegyében'; Gy. 3: 420, MonStrig. I, 557).

6. A jelentés alapja a világról alkotott konceptualizáció, mely a valóság sajátos emberi megértését tükrözi. A kognitív mechanizmusok ezért igen nagy szerepet játszanak a jelentések létrejöttében. Ez a jelentésfelfogás a jelentésváltozások kognitív szemantikai keretben történő magyarázatának is az alapja lehet, mivel a jelentésváltozások lényeges sajátossága az, hogy „olyan mentális tartalmakat tükrözzenek naprakész formában, a környezet és az arról alkotott perspektívák változásának függvényében, amelyek az adott környezetben adaptívak, vagyis segítik a beszélőknek a környezetükkel kapcsolatos kommunikációját és kognícióját” (GYÖRI 2005: 188). Mivel tehát a jelentésmódosulások alapját leggyakrabban valamilyen kognitív motiváció (például analógia, asszociáció stb.) képezi, a kognitív szemantika alkalmasabb keretet nyújthat a jelentésváltozások leírására és magyarázatára, mint a hagyományos formális szemantikák. És minthogy azok a kognitív folyamatok, amelyek a szinkrón nyelvallapotban bekövetkező jelentésváltozásokat irányítják, a diakronia tényeire is rávilágíthatnak, a kognitív szemantika a jelenkori anyag vizsgálata által történeti folyamatokat is képes majd magyarázni (vö. GYÖRI 2005: 184–8), ha erre kialakítja saját módszertanát, és képes lesz azt összhangba hozni a konkrét nyelvtörténeti anyagok elemzésével.

Irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUS (1992), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *MNy.* 96: 35–47.
- BAŃCZEROWSKI JANUS (1996), A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Nyr.* 120: 64–70.
- BeFNA. = PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS, *Becse és környéke földrajzi neveinek adattára.* Újvidék, 1983.
- BFNA. = PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS–MIRNICS JÚLIA, *Bácztopolya és környéke földrajzi neveinek adattára.* Újvidék, 1975.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BTsz. = VÁRKONYI IMRE, *Büssüi tájszótár.* Bp., 1988.
- CsJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A csengeri járás földrajzi nevei.* Debrecen, 1993.
- FJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A fehérgyarmati járás földrajzi nevei.* Debrecen, 1984.
- FTSZ. = RÁCZ SÁNDOR (1984), *Földeák és környéke tájszótára.* *MNyTK.* 168. sz. Bp.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRI GÁBOR (2005), Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás. *ÁNyT.* 21: 183–206.
- HEGEDŰS ATTILA (2001), A nyelvjárási lexikológia. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 375–96.

- HHn. = KOVÁTS DÁNIEL, *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely, 2000.
- HJELMSLEV, LOUIS (1953), *Prolegomena to a Theory of Language*. Baltimore.
- HSz. = DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS, *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, 1999.
- IMRE SAMU (1981), Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai. *MNy.* 77: 1–20.
- IMRE SAMU (1987), *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján*. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2000), Szójelentés és nyelvföldrajz. In: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp. 131–41.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2006), Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. VASS LÁSZLÓ. Szeged. 164–72.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KIVINIEMI, EERO (1990), *Perustietoa paikannimistä*. Helsinki.
- KMFN. = Komárom megye földrajzi nevei. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1985.
- KmTsz. = SZABÓ JÓZSEF–SZ. BOZÓKI MARGIT, *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, 2000.
- Kör. = BÍRÓ FERENC, Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34 (1997): 93–114.
- MJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A mátészalkai járás földrajzi nevei*. Debrecen, 1989.
- MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz*. I. Strigonii.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1969), A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *NyIrK.* 13: 301–4.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (2002), Az összefoglaló fogalmak megnevezéseinek hiánya a moldvai csángó nyelvjárásban. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 199–200.
- CS. NAGY LAJOS (2002), Jelentésföldrajzi vizsgálatok a nagyatlasz, az Új magyar tájszótár és a medvesalji gyűjtés alapján. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 63–8.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- NyJFN. = JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A nyírbátori járás földrajzi nevei*. Nyírbátor, 1987.
- PÉNTEK JÁNOS (1972), A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *NyIrK.* 16: 231–40.
- PETHŐ GERGELY (2004), *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi polyszémia típusok a magyarban*. Doktori értekezés. Kézirat. Bp.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1997), *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. TULLIO DE MAURO kritikai kiadása HERMAN JÓZSEF utószavával. Bp.

- SHH. = BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, *Sárospatak határának helynevei*. Sárospatak, 1997.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF Bp., 1974.
- SZFNA. = PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS, *Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára*. Újvidék, 1976.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997), *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2000), *Világunk, a nyelv*. Bp.
- TERBE ERIKA (2003), Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 191–6.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TRIER, JOST (1931), *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VeMFN. = *Veszprém megye földrajzi nevei I–IV*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982–2000.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- WARDHAUGH, RONALD (1995), *Szociolingvisztika*. Bp.
- WEISGERBER, LEO (1962), *Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik*. Düsseldorf.

Bényei Ágnes

Még egyszer a *-d* helynévképzőről

1. Míg a helynevekben szereplő *-i*, *-s* képzők esetében a szerzők legtöbbször nem használják a funkció megjelölésére a helynévképző kifejezést, hanem valamilyen egyéb, nem helynévi elemek esetében megszokott jelentést tulajdonítanak nekik, a *-d*-ről szólva már a legkorábbi elemzések is felismerik (a korabeli poliszémiát is figyelembe véve) annak alapvetően helynévalkotó funkcióját, és elemzéseikben így utalnak rá. Magával a helynévképző terminussal is több esetben találkozunk (PAIS 1913: 33, 1918: 21, SZABÓ T. A. 1938: 255, KERTÉSZ M. 1939: 76, BENKŐ 1949: 319, BÁRCZI 1951: 148, KÁLMÁN B. 1974: 205, BÉNYEI 2003: 45). Az egyik legelső dolgozat, ami a témával foglalkozik, VÖRÖSMARTY véleményét foglalja össze a helynevek etimologizálásának néhány részletkérdésében. Ő a *Füred*, *Ugod*, *Acsád* stb. nevekről megállapítja, hogy bennük a *-d* (*-od*, *-ed* stb.) feltehetőleg 'hely' jelentésű (idézi VISZOTA 1912: 218), és így az alapszó jelentését figyelembe véve az *Abád* 'az a hely, ahol fehér posztót készítenek', az *Acsád* pedig 'hely, ahol sok szitakötő van'. Hasonló véleménnyel találkozunk SZILÁDY ÁRONnál (1873: 104), vagyis hogy a *Várad*, *Szalmad*, *Bogárd* stb. nevekben előforduló *-d* képzőben „valami helyet jelentő értelem lappang” (pl. *Szalmad*: 'szalmalerakó hely'). SZARVAS GÁBOR a fenti megállapítást, vagyis azt, hogy a *-d* értéke egyenlő a *hely* szóval, köznévi példákkal is kiegészíti: pl. *méhesd* (Vas m.) 'a méhkasok elhelyezésére szolgáló, fából készített melléképület'. SZARVAS szerint itt „a helyiséget a *-d* képzővel látjuk kifejezve”. Továbbá az előzőekhez hozzáteszi, hogy némely tövek többféle képzővel is előfordulnak, ez esetben ezeket értelmileg egyenértékűnek veszi, jelentésükben nem lát különbséget: *Komlós* ~ *Komlód*, *Telekes* ~ *Telegd* (~ *Telekfalva*), *Galambos* ~ *Galambod*, *Kékes* ~ *Kéked* ~ *Kékesd* stb. (1873: 343–5). A helynév-etimológiákkal foglalkozó cikkek között ritka kivételeknek számítanak azok, amelyekben névelméleti kérdésekről is szó esik: ilyen említésre méltó dolgozat BENKŐ LORÁNDnak a *Gerezd* név kapcsán írt elemzése (1949: 318–9), ahol a szerző (az eredetinek tekintett kicsinyítő szerep mellett) egyértelműen a *-d* földrajzinév-képző funkciója mellett érvel. A településneveinkben előforduló *-d* képző ugyanis gyakran nem a keletkezéskor járult a névhez, hanem utólag kapcsolódott a már létező helynévhez analógiás úton. Az indoklásban külön kitér a magyar eredetű nevek mellett a szláv eredetű helynevek *-d*-vel való utólagos kiegészülésére is.

Hasonló érveléssel találkozunk KÁLMÁN BÉLA *Sismánd*-ról írt névfejtésében is (1974: 205). A *-d* véleménye szerint az alapul szolgáló személynévhez is járulhatott volna, mint kicsinyítő képző, de a korábbi adatok képzőtlen volta miatt inkább helynévképzői funkcióban szerepel (1700, 1731: pr. *Sismány*, 1808: *Sismánd*). Hasonlóképpen jár el SZABÓ T. ATTILA is a Szolnok-Doboka megyei *Kapus* ~ *KapUSD* név magyarázatakor, ahol szintén a korábbi helynév megtoldásaként a névbe kerülő helynévképző szerepű *-d*-t említ (1938: 255).

A *-d* képző helynevekbeli előfordulását feltáró tanulmányok között is voltak természetesen olyanok, amelyek nem ismerik fel a *-d* helynévképző szerepét, és valamilyen más jelentés, funkció alkalmazásával próbálkoznak e speciális szócsoporthoz. Így tehet pl. BADICS FERENC (1879: 400) olyan megállapítást (a *Bükkösd*, *Hidasd*, *Disznósd*-féle nevek magyarázata kapcsán), hogy a magyarban az *-s* ellátottságot jelentő képző sokszor hoz létre helynevet, s ehhez aztán utóbb nemritkán még diminutív (kicsinyítő) *-d* képző is hozzákapcsolódik. Nyilván egy általánosabb „helynévképző” funkció felismerésével ez a szemantikai furcsaság elkerülhető lett volna (hiszen a képzés végeredményeként létrejövő származékokról azt állapítja meg, hogy azok „helyet jelentő tulajdonnevek”). Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások oka az lehet, hogy mivel a *-d* képző az ómagyar korban eléggé polyszém volt (vagyis több összefüggő jelentéssel bírt), a *-d*-t ezekben az esetekben valamely egyéb, más szócsoporthoz szokásos jelentésével azonosítják. (A *-d* képző az ómagyar korban közismert volt mindenekelőtt kicsinyítő-becéző funkcióban, és gyakori volt személynevek képzőjeként is. Ezenkívül használatos volt sorszámnevképző, valamint gyakorító és mozzanatos igeképzőként is, de ez utóbbi jelentései a helynévképző funkció magyarázatakor nyilvánvalóan nem jöhetnek számításba.)

2. A helynévképző funkció kialakulását az elemzők viszonylagos egyetértésben a személynevekben való gyakori előfordulásra vezetik vissza (PAIS 1913: 33, KERTÉSZ M. 1939: 76, BÁRCZI 1951: 149, D. BARTHA 1958: 103). A személynevek ugyanis nagyon gyakran fordulnak elő hely megnevezőjeként, hiszen az egyik leggyakrabban megfigyelhető motiváció a helynévadásban a tulajdonlás kifejezése, ezért — mivel az ómagyar korban a *-d* jellegzetes személynévi végződés volt — a pusztai személynevek helynévvé alakulásával ugyanez a formáns jellegzetes helynévi végződéssé válhatott (és akár képző nélküli személynevekkel összekapcsolódva is alkotott helyneveket). BÁRCZI szerint annak magyarázata, hogy a földrajzi nevekben még talán gyakoribbak a *-d* képzős „becenevek”, mint a tulajdonképpeni személynévi használatban, az lehet, hogy a nép, amely a nevet adta, a birtokos jóindulatát igyekezett volna ily módon megnyerni. Így minthogy sok olyan név keletkezett, amely a birtokosnak a valóban használt, hivatalos nevével a *-d* képzőben különbözött, a képző lassanként helynévképző funkciót vett fel (1958: 159). Ezt D. BARTHA KATALIN azzal egészíti ki, hogy a kicsinyítő-becéző jelentéstartalomból, amely a legősibb jelentésválto-

zatok közé tartozott, előbb a -d személynévképző funkciója fejlődött ki, majd ebből a helynevekben való gyakori előfordulás során a helynévképző szerepe (1958: 103). Eszerint a -d a személynévekben nem kicsinyítő-becéző funkciójú, azt a köztes lépcsőfokot tehát, amit BÁRCZI lehetőségként felvet, nem is muszáj feltételeznünk. A TNyt. is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyelemű (személyné)nevadás idején a formánsoknak elsődlegesen a közsavak tulajdonnévvé változtatása volt a szerepük, s legfeljebb ehhez társulhatott a becézés árnyalata. Tehát a korábbi felfogással szemben, amely valamilyen meghatározott — kicsinyítő, becéző — funkcióban gondolkodott, a tulajdonnevesítő (azonosító) funkciót helyezi előtérbe. SZEGFŰ MÁRIA a fentieket kiterjeszti a jellegzetes személynévképzőket felvett jövevénynevekre is: mivel ezen képzett nevek nyelvi szerepe az adatok tanúsága szerint teljesen megegyezett a magyar nevekével, esetükben a képzők szerepe szintén nem a becézés vagy kicsinyítés, hanem a magyar névrendszerbe való beillesztés volt (1991: 250).

A -d másik feltételezett korabeli jelentésével kapcsolatban, amelyből helyneveink egy másik csoportját magyarázzák, korántsem ilyen egyértelmű a helyzet. A személynévképző szerep mellett szokás ellátottságot kifejező funkcióról is beszélni a nem személynévi eredetű földrajzi nevek kapcsán, az ún. természeti nevekkel összefüggésben (*Somod, Csókád, Komlód*). Ezekben az esetekben felmerül a kérdés, hogy valóban volt-e a -d-nek az -s képzőéhez hasonló ellátottságot kifejező szerepe, ami aztán a helynevekben való gyakori előfordulás során megint csak a -d helynévképző funkcióját erősítette. (Ezt a lehetőséget lásd D. BARTHA 1958: 103.) Valószínűbb azonban, hogy mivel legrégebbi forrásainkban a -d inkább személynévekből alakult földrajzi nevekben található, ezek analógiájára járult néhány növény, majd egyéb természetes és mesterséges tárgy nevéhez mint helynévképző, és az alapszó besugárzásából kapta a valamiben bővelkedő hely, vidék stb. jelentést (BÁRCZI 1958: 155). Valójában itt már az alapszó jellege önmagában ezt a szemantikai motivációt teszi kikövetkeztethetővé, nem szükséges tehát a képzőnek tulajdonítani ezt a szerepet. Olyan közsói példa, ahol egyértelmű lenne a -d ellátottságot kifejező funkciója, nem maradt fenn, amire persze magyarázat lehet az ómagyar kori nyelvemlékek szófaji jellegzetessége (az tudniillik, hogy főleg tulajdonneveket tartalmaznak). De más érvek is amellet szólnak, hogy a -d nem vehető az -s-sel megegyező értékűnek. BÁRCZI hívja fel a figyelmet arra, hogy a -d képzős alakok melléknévi használatban nem szoktak előfordulni, és a földrajzi nevekben egyébként oly gyakori jelzős szerkezetek előtagjaként sem igen szerepelnek (1958: 155). (Az általa említett OklSz.-beli *Heulgedhegy*-féle alakulatokat ő birtokviszonyos összetételnek fogja fel, főnévi előtaggal.) Ezután ebből azt a következtetést vonja le, hogy (szemben az -s-sel) „az ómagyar -d-ben tehát közvetlen földrajzinev-képzőt láthatunk”. Megtévesztő lehet tehát az a sokszor azonos alapszón megfigyelhető váltakozás, amit a -d és az -s képzők mutatnak (és amit a -d funkciójával kapcsol-

latban bizonyítékként szoktak az elemzők felemlíteni), de ez valójában nem bizonyíték a *-d* ellátottságot kifejező jelentése mellett. Az az indoklás ugyanis — amit ilyen esetekben legtöbbször olvashatunk —, hogy a két képző nyilván azonos funkciójú, és azért válthatják egymást, másképpen is áthidalható. Ha mindkét képző esetében a helynévképző szerepet feltételezzük, vagyis azt, hogy a funkciójuk egyszerűen a helynéviség jelölése, akkor ez szintén magyarázatot adhat a váltakozásra. Az adatok vizsgálatából jól látható továbbá, hogy korántsem csak ez a két képző válthatja egymást egy-egy név története folyamán, hanem az *-i*, *-sd* képzők megjelenésére, sőt a *-falva*, *-telke* utótagnak a korábbi képző helyén való előfordulására is szép számmal van példánk: *Almád ~ Almás*, *Komlód ~ Komlós*; de: *Martond ~ Martoni*, *Miháld ~ Mihályi*, *Kékes ~ Kéked ~ Kékesd*, *Erdej ~ Erded ~ Erdőfalva*, *Jánosi ~ Jánostelke ~ Jánosd*, *Peterd ~ Péterfalva*. „A magyar nyelv történeti nyelvtana” az *-sd* képzőbokrót tartalmazó helynevek elemzése kapcsán egyébként éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a képzőbokorban a *-d* szerepe nyilván nem az ellátottság kifejezése lehetett, hiszen annak már volt egy kifejezőeszköze a szóalakban (az *-s*), a *-d* tehát itt biztosan helynévképzőként csatlakozik az említett alapszavakhoz (SZEGFŰ 1991: 254).

Másik hasonlóan téves feltevés a *-d* funkcióját vizsgálva — ezúttal a személynévi eredetű alapszavakon — a birtoklást kifejező funkció feltételezése. Az *-i* és *-d* képzők váltakozását mutató helynevek kapcsán KERTÉSZ MANÓ hasonlítja össze a két képző funkcióját, és állapítja meg, hogy mindkettő eredetileg kicsinyítő (személynév- ?) képző volt, és a helynevekül alkalmazott személynévek végén a 'valakinek a földje, birtoka' jelentést vették fel (1939: 69). Valójában míg az *-i*-nek ténylegesen volt birtoklást kifejező funkciója (bár az nem a kicsinyítő szerepből származtatható), addig a *-d* esetében nem mutatható ki ilyen funkció. Az, hogy a *-d*-t személynévi alapszóval helynevek létrehozására használták, még nem jelenti azt, hogy ott a képző fejezte volna ki a tulajdonlást, birtoklást. A személynévi alapú helynevek névadási motivációja ugyanis többnyire eleve ez a szemantikai tartalom volt, akár pusztán személynévi formában is. Már önmagában az alapszóból adódóan hasonló szemantikai motivációra gondolhatunk tehát, nem kell feltételeznünk, hogy az ilyen 'személynév + képző' konstrukciókban éppen a képző hordozná ezt a jelentést.

A *-d* képző helynevekbeli funkciójáról szólva viszont mindenképpen említést kell tenni a korai ómagyar korban még világosan érezhető kicsinyítő szerepéről. Bár a *-d* az említett korszakban személy- és helynévképzői funkcióban volt a legelevenebb, mégis (elsősorban közszavakból) egyértelműen kimutatható a kicsinyítő jelentése is: ÓMS: *urodum*, *fyodum*, TA. *holmodi*.¹ A képzők poliszé-

¹ SZAMOTA még tulajdonnévként értelmezi a TA. *holmodi* adatát, rajta a *-d*-t ennek megfelelően helynévképzőnek veszi (1895: 136), de itt a szöveggörnyezetből kiindulva inkább köznévről van szó (pl. *gnir uege holmodia rea*). Ehhez vö. még HOFFMANN 2006: 47–9.

miája nem ismeretlen ma sem, és ez a korábbi nyelvtörténeti korszakokban is így volt, ez viszont adott esetben azzal a következménnyel járhat, hogy egy-egy származékszó esetében az aktuális, konkrét képzőjelentést nem tudjuk meghatározni, tehát egy-egy név esetében az egyes képzőfunkciók nem különíthetők el határozottan egymástól (ilyen a helynévképzők közül még az -s helyzete is). A szakirodalom az alábbi helyneveket említi mint esetlegesen kicsinyítő funkciójú -d-t tartalmazó adatokat: *Érd*, *Falud*, *Iregd*, *Jód*, *Várad*, *Varasd*. Az *Érd* helynévvel kapcsolatban ZOLNAI GYULA hívja fel a figyelmet arra, hogy Arany János szerint van ilyen hangalakú tájszó 'erecske, folyócska' jelentésben, bár ez a tájszótárakban nem szerepel (1924: 179). A FNESz. szerint *Érd* esetleg lehet személynévi eredetű is. Hasonló értelmű alapszava alapján a *Jód* (< jó 'folyó'), bár a FNESz. a mai *Jódipuszta* előzményeként szereplő *Jód* helynévhez szintén személynévi etimont ad meg, a Máramaros megyei *Jód* helységet köznévi eredetűnek mondja. MELICH szerint is a *Jód* helynév a hasonló alakú 'folyócska' köznévből való (1924: 33). Az *Ürög*d (< *üreg*) helynév több megyében előfordult a régiségben: Arad (1484: *Iregd*), Bihar (1273: *Irugd*), Temes (1421: *Iregd*).² PAIS kicsinyítő vagy helynévképző -d-t feltételez az alapszó után, amelynek jelentése 'gödör', R. 'barlang' (1925: 266). A *Várad* (szintén több névben előforduló) névelemet tartalmazó helynevek a FNESz. szerint a *várad* 'kis erőd, udvarhely' köznévből keletkeztek. Ilyen értelemben a *Nagyvárad* helynév előtagja ellentmondásban állna a képző feltételezett jelentésével, de KISS LAJOS a FNESz. megfelelő szócikkében megemlíti, hogy a *Nagy*- előtag a korábban *Kisvárad*-nak is hívott *Kisvárdá*-tól való megkülönböztetést szolgálja. Ezenkívül a *Varasd* név kapcsán merült még fel a -d kicsinyítő jelentése (m. R. *váras* 'város' szóból, vö. MELICH 1910b: 297). Ezekben az esetekben, ha nem helynévképzőnek fogjuk fel a névvégződést, akkor egyszersmind feltételezzük, hogy az alapszónak kicsinyítő képzővel is léteznie kellett közszóként (ezt a nyelvtörténeti szótárak adatai egyébként többnyire nem támasztják alá). A *Falud* név (ami sok esetben utótagként is szerepel) elemzése kapcsán KÁZMÉR MIKLÓS is kereste az esetleges köznévi alapszót, és vizsgálta a -d funkcióját. Bár a *falud* 'falucska' köznév egykori meglétére elég bizonytalan példákat hoz (1970: 50), és megállapítja, hogy ha létezett is ilyen közszó, az csak egy-két, igen kis területen élhetett, mégis valószínűsíti a -d kicsinyítő funkcióját az általa felsorolt több -*falud* utótagú helynév esetében. Ennek bizonyítéka, hogy az egyetlen Zala megyei *Falud* adattal szemben számtalan *Kisfalud* nevünk van, míg **Nagyfalud*, **Újfalud* stb. nevek nem mutathatók ki (illetve egy példa van *Nagyfalud* előfordulására jóval későbbi bővülés eredményeképpen, a szomszédos *Kisfalud* analógiás hatására, vö. KÁZMÉR i. h.). Még ha fel is tesszük, hogy a *Kisfalud* nevek egy töredéke szintén lehet analógiás keletkezésű (utólagosan a névhez kapcsolódó képzővel), elképzelhe-

² A PAISTÓL idézett adatok mellett lásd még KMHsz. *Ürög*d.

tetlennek látszik, hogy az analógia annyira egyoldalúan működött volna, hogy majdnem kizárólag a *Kisfalu*-kat érintette (*Újfalu*-kat pedig például egyáltalán nem). Így összegzésként KÁZMÉR azt állapítja meg, hogy a *-d* mindenképpen eleven képző volt az esetek nagy többségében, és funkciója minden bizonnyal a helynévképzés mellett a kicsinyítés fokozása lehetett, hiszen a *Kisfalu* előtagja ezt a funkciót már önmagában is betölti (a *-falud* típusú nevek adattárát lásd KÁZMÉR 1970: 156–9).

A korabeli településnevek és mikronevek körében nem egy hasonló szerkezetű névvel találkozhatunk: a mikronevek között ilyen *Kisköved*, *Kismeződ*, *Kisvárad* (vö. HA. 1., HA. 2.), aqua *Kysdunad*, loc. *Kyswelgyed* (SZAMOTA 1895: 136); esetleg ide vonható egyik értelmezése szerint *Küsmöd* is (vö. BENKŐ 1998: 136, 145). A településnevek közül *Kisaranyos* és *Kisgyőr -d* képzővel való bővülése kapcsán merült fel hasonló lehetőség (vö. PÓCZOS 2001: 46), bár itt az említett kicsinyítő funkció megjelenése kevésbé valószínű, mivel a nevek másodlagos alakulások (ennek ellenére érdekes lehet *Kisgyőröd Nagygyőr*-rel való szembenállása).

A *Falud*-féle nevek kapcsán itt kell megemlíteni az Erdélyi Fehér megyei *Faludi* nevet (1296: villa *Foludy*, 1298: villa *Foludi*, Gy. 2: 142). Az *-i*-ről ilyen helyzetben (*-d* képző után) felmerülhetne, hogy tövégi magánhangzó (lásd pl. hasonló esetre *Lázd* első adatait, 1213/1550: *Lazdi*, 1217/1550: *Lazdu*, Gy. 1: 639), de az adat viszonylag késői előfordulása 1296-ból ezt nem teszi valószínűvé. Így ebben az esetben inkább *-i* helynévképzős adatról lehet szó (a *-d* pedig bizonyára kicsinyítő vagy helynévképző lehet, bár az adatok között nem látjuk az utólagos kiegészülés bizonyítékát). Van egyébként a későbbiekben egy különleges *-di* végződést tartalmazó névcsoport, ami máig ilyen végződéssel adatolható, és ahol az *-i* biztosan nem tövéghangzó (lásd még MELICH 1910a: 156). Néhány példa a FNESz. alapján: *Almádi*, *Alsónémedi*, *Csabdi*, *Cserdi*, *Istvándi*, *Komádi*, *Nyírmihálydi*, *Polgárdi*, *Szunyogdi*, *Tabdi*, *Zamárdi*. Ezek többnyire kimutathatóan másodlagosan jöttek létre vagy az *-i*-vel való kiegészülés eredményeként, vagy sajátos módon a *-d* képző betoldódásával az eredetileg *-i*-vel álló névalakba (*Jánosi* > *Jánosdi*, *Mihályi* > *Mihálydi*, *Polgári* > *Polgárdi*, vö. KRISTÓ 1976: 87). Néhány esetben pedig analogikus névalakulással számolhatunk, pl. *Alsónémedi*, valamint *Csabdi* esetében (etimológiájukat lásd FNESz.).

Tudománytörténeti szempontból is érdekes a *-d* képző kicsinyítő értékéhez az a vita, amiről ZOLNAI GYULA cikkében olvashatunk (1928: 114), és ami az Anonymusnál szereplő *Borsod* helynév képzőjének státusáról szól. Már PAIS DEZSŐ is megállapítja, hogy Anonymus mint „első nyelvészünk” a *Borsod*-ot a *Bors* személynév *-d* képzős származékának mondja (1928: 114). PAIS szerint a *-d* funkciója itt kicsinyítő képző, és mindezt az Anonymusnál található népetimológias magyarázatra alapozza, ami úgy hangzik, hogy „Bors pedig (...) várat építtetett, ezt a nép *Borsod*-nak hívta, mert kicsiny volt”. Vagyis PAIS szerint

Anonymus azt gondolta, hogy Borsod vára kicsinysége miatt nyerte építetője nevének kicsinyített formáját. ZOLNAI szerint pedig, amikor Anonymus a vár elnevezésének alapjául a vár kicsinységét hozza fel, egyszerűen a borsra gondolt, hiszen a bors eleve kicsi, és nem valószínű hogy a *Borsod* névnek éppen a kicsinyítő képzős alakjánál fogva gondolta volna a vár elnevezését olyan találónak. Felmerülhetne egyébként emellett a pusztaszemélyneves alakulás is, mivel a *Bors* és a *Borsod* is adathozható személynévként a korból, mégis valószínűbb a helynévképzővel való keletkezés: az ÁSz. tanúsága szerint a *Bors* személynév jóval gyakoribb, mintegy 60 adattal szerepel, míg a *Borsod* személynév mindössze kétszer. Legutóbb BENKŐ LORÁND írt (más megközelítésben) a témáról egyértelművé téve, hogy Anonymus hőse nem történelmi személy, P. mester e személynevet a hasonló alakú helynevek alapján alkotta. Mindezzel együtt abban az időben a *Bors* valóban létező személynév volt, és Anonymus, mint oly sokszor (a magyar nyelvben jellegzetes személynév > helynév alakulási módot ismervé) a helynév alapján alkotta meg az állítólagos névadó személy (tulajdonos) nevét. Itt ráadásul nem is pusztaszemélyneves névadásról van szó, hanem képzővel történő helynévalakulásról, így kerülhet a történetbe a -d képző akkoriban meglévő kicsinyítő funkciójából kiindulva a vár kicsinységére utaló mozzanat (1998: 16).

A -d képző helynevekbeli funkciójáról szólva a teljesség kedvéért említést kell tenni HAJDÚ MIHÁLY „Helyneveink -d-féle képzőinek funkciójáról” című tanulmányáról, ahol ő a FNEŠz. első kiadása alapján egybegyűjti és funkció szempontjából kommentálja a -d képzős helynévi adatokat. Mivel KISS LAJOS nem dolgozott a helynévképző fogalmával, így meglehetősen nagyszámú helynév van, ahol egyáltalán nem találunk a képző funkciójára utaló megjegyzést. Ennek alapján HAJDÚ néha talán kissé erőltetett módon igyekszik minél több esetben valamilyen funkciót (kicsinyítő vagy ellátottságot jelentőt) tulajdonítani a -d-nek, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ez az általa kizárólagosnak tartott két funkciót KISS LAJOS mindössze kettő, illetve hat névelem magyarázatokor említi. A nagy mennyiségű képzőcsere vagy utólagos kiegészülés során -d képzőssé vált nevek esetében pedig szintén a fenti módszert alkalmazza: vagy kicsinyítő vagy ellátottságot kifejező -d-ről beszél, bővülés esetén tulajdonneveknél kicsinyítő, köznévi alapszónál ellátottságot kifejező funkciót feltételez. A szakirodalom álláspontja ezzel szemben — mint azt korábban láttuk — ennél a jelentős számú névcsoportnál egyértelműen az, hogy az utólagos bővülés esetén a funkció a helynévi státusz megerősítése lehetett. HAJDÚ az analógia működését (értve ezen a képző eddig említett két funkciójának hiányát) nagyon korlátozott számú név esetében fogadja csak el, illetve tartja elképzelhetőnek. Képzőcsere esetén hasonlóan: az -s, -n képzővel való váltakozás (egy-egy név esetében, tulajdonnévi alapszón) szerinte a -d kicsinyítő funkciójára utalhat, míg az -s, -sd képzőkkel való váltakozás (köznévi alapszón) a -d ellátottságot kifejező funkció-

ját bizonyítja. (Persze mindez nem szolgáltat magyarázatot azokra az esetekre, ahol többféle képző váltakozik egymással, és esetleg földrajzi köznévi utótaggal is, a példákat lásd fentebb. Ilyenkor ugyanis a váltakozás nyilván csak hasonló funkciójú elemek esetében képzelhető el, különben a változás a lexéma funkcionálását akadályozná, mivel jelentésváltozáshoz vezetne.)

3. A következőkben arra keresem a választ, hogy a *-d* képző milyen típusú alapszavakhoz kapcsolódva fordul elő helyneveinkben. Mint a fentiekből láttuk, az egyik leggyakoribb eset, hogy a képző személynévi alapszóval áll: ilyenkor a *-d* szerepe attól függően lehet személynév- vagy helynévképzői, hogy a képző már eredetileg is a tőhöz tartozott, vagy csak később, a helynévalkotás során került a névbe. Ennek megállapítása utólag többnyire nem lehetséges, kivéve azon ritka eseteket, amikor a forrásként szereplő oklevél tartalmazza a névadás alapjául szolgáló személynévet is. Ha az Árpád-kori személynévtár alapján próbálunk következtetni a helynév alapjául szolgáló személynév hangalakjára, ez részben támpontot jelenthet. Így, ha az ÁSz. szerint a személynév nem adatolható *-d* nélküli formában, a helynevet nagy valószínűséggel pusztai személynévi keletkezésűnek kell tekintenünk: *Arad, Béld, Ebed, Férged, Gyomord, Negyed, Ózd*. Hasonlóképpen, ha az ÁSz. szerint csak a *-d* nélküli forma létezett személynévként, akkor a *-d*-t inkább helynévképzőnek tekinthetjük: *Álmosd, Atád, Bagd, Bárd, Báránd, Bélád, Bozsód, Csegőd, Endréd,³ Élesd, Fejérd, Győröd, Jánosd, Kajánd, Karácsond, Királd, Kokad,⁴ Leánd, Libád, Petercsed, Szamárd, Szanád, Tabajd, Tard, Teked, Tild, Tokod, Törösd*. Nyilván nem egy eset van, amikor a személynév képzővel és képző nélkül is létezik, ilyenkor azonos eséllyel számolhatunk a pusztai személynévből való származás és a *-d* helynévképzővel való keletkezés lehetőségével is: *Abád, (Al)szend, Balogd, Bánd, Borsod, Bőd, Buzád, Búd, Büked, Csobád, Erded, Füged, Gáld, Gyüd, Kéked, Komád, Mikod, Nagyod, Peted, Peterd, Szerénd, Tömörd*. Az ide tartozó helynév-etimológiákat tartalmazó írások ilyenkor ugyancsak a vagylagos minősítés egyenlő lehetőségét vetik fel: így tett például *Homoród* kapcsán PAIS (1918: 21), *Sonkád* nevének elemzésekor MEZŐ–NÉMETH (1972: 110), *Ravazd* esetében SZABÓ DÉNES (1954: 18). Néhány esetben — annak ellenére, hogy a személynévnek adatolható képzős és képző nélküli változata is — a helynévképzővel való alakulás mégis valószínűbb: az ÁSz. például száznál több *Peter, Petur*

³ KERTÉSZ MANÓ hozza az alábbi példát (1939: 67): 1086-ban a Veszprém megyei *Endröd* még *villa Andree episcopi* és *villa Endree Pyspuky* néven szerepelt, 1230-ban pedig *Endred* néven fordul elő (Cs. 3: 229), vagyis az oklevél szövege szerint a névadó püspököt Endrének hívták, a helynévalkotás pedig a *-d* képző hozzákapcsolásával történt. Az első adat latin genitívusi szerkezetének azonban többféle magyar névalak is megfelelhet (vö. HOFFMANN 2004: 31).

⁴ Ha a FNEsz. által említett szláv személynévből származik, akkor természetesen nem képzős. Ha viszont egy *Kóka* típusú személynév az alapja, akkor ide sorolható.

leírású névadatot hoz, *Peterd* ezzel szemben mindössze egy alkalommal fordul elő. Az *Ivánd* helynevet a FNESz. hasonlóképpen puszta személynévből keletkezettnek tartja, noha száznál több *Ivan* adat mellett mindössze egy *Iuandi* (1138) személynévet találhatunk az ÁSz.-ban. Máskor a helynevet tartalmazó oklevél szövege segíthet a képző funkciójának eldöntésében: bár van *Ravasz* és *Ravaszd* személynév is, a helynév Győr megyei első adatát tartalmazó oklevélben hasonló alakú (képzős) személynév szerepel (1093: *Ruoxti*), ezért itt inkább a közvetlen személynévi alakulás a valószínű. Ugyanezt látjuk a Bihar megyei *Görbed* esetében is: bár van *Gurbe* személynév, az oklevél szövege szerint a *Gurbeth* nevet viselte egy 1300-ban itt birtokos nemes apja, így a helynév ez alapján inkább puszta személynévi alakulása lehet. Máskor az ÁSz. adatai viszont megtévesztőek lehetnek: *Dögösd*, *Germánd*, *Iklód*, *Kacsád* esetében például a személynévtár -d képzős adatai *terra*, *possessio*, *villa* minősítésűek, vagyis valójában helynévi adatok. Köznévi és személynévi eredetű is lehetne alapszava alapján az Abauj megyei *Erded* (1221/1550), de itt az *erdő* köznév kizárható alapszóként, mivel a későbbi névvariánsok között megtalálható *Erdőfalva* (1272>1344) összetett alak a személynévi előtagot valószínűsíti (vö. TÓTH V. 2001: 48).

Ahogy a képző funkcióját tárgyaló részben láttuk, a -d képző gyakran fordul elő a hely jellegzetes növény- vagy állatvilágára utaló alapszóval (e nevek alapján következtek többek között a -d ellátottságot kifejező funkciójára). Ebben a szemantikai csoportban a -d képzővel való alakulás persze korántsem kizárólagos: növény- és állatnevek más képzővel és összetételben is szerepelhetnek névrészként. A leggyakoribb az -s képző, ami időnként a -d-vel váltakozva is előfordul. Növénynévi elemet tartalmaz: *Harangod*, *Komlód*, *Lapád* (< *lapu*), *Mogyoród* (*Mogyorós* néven is), *Nyárad*, *Szóled*. Érdekes a Bodrog megyei *Borsód* (1341: *Borsod*, 1342: *Borsood*) esete, amelyet annak ellenére, hogy *Borsós* (1333: *Boursous*) névalakban is előfordul, vagyis a tipikusan növénynevek körében szokásos képzőváltást mutatja, a FNESz. szerint inkább a *Borsod* személynévből alakult népetimológiával (vagyis eszerint a növénynév csak utólagos beleértés lenne, vö. PÓCZOS 2001: 91). Állatnév szerepel az *Ártánd*, *Disznód* (< 'vaddisznó'), *Fúd* (< 'vadkacsa'), *Hollód*, *Kacsád*, *Tinód*, *Tulogd* nevekben. Ilyenkor a névadás motivációja (mint az oklevélből kiderül) a Bihar megyei *Ártánd*, *Tinód* és *Tulogd* esetében is az volt, hogy a falu lakossága miféle állattal adózott a falu birtokosának (RÁCZ A. 2007a: 33, 283, 291). Archaikus szavak is fennmaradtak e névtípusban: PAIS DEZSŐ állapította meg a *Cegléd* névről, hogy benne egy R. N. *cigle* ~ *cegle* fűzfánév őrződött meg -d helynévképzővel ellátva (1914a: 68). Az *Ivád* helynév elemzése során merült még fel hasonló lehetőség: a szintén szóba jöhető személynévi származtatás mellett PAIS itt is egy R. *iva* fa-nevet (tiszafa?, a FNESz.-ben közelebről meg nem határozható fafajta) említ alapszóként (uo.).

Nyilván teljesen más a névadás motivációja, ha a helynév a kikövetkeztethető alapszó értelmezésétől függően személynévi vagy köznévi alapú is lehet: *Árpád* (*árpa* vagy *Árpád* személynév), *Agárd* (*agár* 'kutyafajta', esetleg *ágár* 'füzcserjékkel benőtt zátony' vagy *Agard* szn.), *Büked* (fanév, vagy *Buc*, *Bucud* szn.), *Buzd* (*boz* 'bodza' vagy *Buzd* szn.), *Csombord* (*csombor* növénynev vagy *Chumbur* szn.), *Fenyérd* (*fenyér* 'vizes-füves földterület' vagy *Fener* szn.), *Fülesd* (*Files* szn., vagy esetleg m. R. *files* 'nyúl', ekkor nyúlban gazdag területre utal, vö. SZABÓ T. A. 1941: 198), *Füred* (R. N. *für* 'fürj' szóból, esetleg személynévi áttétellel: *Fuurh*), *Lugasd* (*lugas* 'felfutó növényzet' vagy *Lugas* szn.), *Ölyved*, *Szunyogd*.

A helynév-tipológiákban külön csoportot alkotnak a törzsnévből létrejött helynevek. BENKŐ hangsúlyozza a *-d* képzővel kapcsolatosan, hogy az semmiféle funkcióban nem kapcsolódik sem törzsnevekhez, sem népszevekhez (1998: 150). A korábban törzsnévi származékként elemzett nevek vagy személynévi áttétellel, vagy más módon alakultak (BENKŐ konkrétan a *Kézd* helynév *Keszi* törzsnévből való származtatását cáfolja említett cikkében). KISS LAJOS több kivételt említ a fenti tendencia alól: a Nyitra megyei *Megyered*⁵ és a Hont megyei *Kérd* helyneveket elemzi törzsnévből keletkezettként (1995: 40), valamint e csoportba sorolja továbbá a Szerém megyei *Jenőd*-öt (1990: 169). KNIEZSÁNÁL a *tárkány* és a *varsány* névrészt tartalmazó nevekkel kapcsolatban is felmerült a törzsnévi származás lehetősége, ez esetben *Varsánd* (Gyulavarsánd, Óvarsánd) és a Bihar megyei *Tárkánd* tartozhatna ide, amelynek viszont a FNESz. szerint a személynévi származtatása a legvalószínűbb. MELICH pedig a *Berény* és a *Ság* név etimológiája kapcsán jegyzi meg, hogy azok törzsi nevek lehetnek, a *Berend* és a *Ságod* viszont a FNESz. szerint szintén egyértelműen személynévi eredetű. Az elemzők közül ezen kívül GYÖRFFY felveti az *Őrs*-féle helynevek törzsnévi eredetét, és minősíti például a Nyitra megyei *Őrsed* nevű lakatlan földet törzsnévi eredetű helynévnek (Gy. 4: 441). Ez BENKŐ szerint lehetséges ugyan, bár nem bizonyítható (1998: 53). A FNESz. adatai között szereplő *Őrsöd* viszont jóval későbbi keletkezésű, 1847-ben szerepel először, és a közeli Budaörs nevének felhasználásával alkották tudatosan. (Az ún. pseudo-törzsnévi eredetű helynevekhez részletesebben lásd RÁCZ A. 2007b.) Megjegyzendő, hogy KRISTÓ szerint ezek a vélt törzsnevek „mindmáig csak erősen feltevés jellegű”-ek (1976: 44). A népszevi eredetű nevek csoportjáról BENKŐ szintén kategorikusan megállapítja, hogy népszevvel jellemzően nem fordul elő a *-d* képző (ld. fent). Ennek ellenére itt is találhatunk egy-egy (többnyire bizonytalanul idesorolható, vagy utólagos kiegészülés eredményeként létrejött) ellenpéldát, mint a Szabolcs me-

⁵ Bár Gy. 4: 422 tanúsága szerint (ha helyesen azonosítja a későbbi *Megyered*-del) az első 1156-os adat *Mogorod* formájú. Legújabbán RÁCZ ANITA utal rá, hogy több ilyen *Magyarad* > *Megyered* névváltozásra van példa, többek között Heves megyében is (2008: 238).

gyei *Besenyőd* esetét, ahol a szintén felmerülő személynévi eredet helyett (1138/1329: *Besenudi*) a szakirodalom helyenként a népnévi eredet mellett foglalt állást, és a honfoglalás után a gyepük közelébe telepített besenyő lakosságra utaló névként értelmezik (vö. TÓTH V. 2008: 122). Az más kérdés, hogy a FNESz. megfogalmazásából viszont az derül ki, hogy épp a település nevéből lehet következtetni egykori besenyő szálláshelyre (vagyis más forrás ezt nem támasztja alá, vö. KRISTÓ 2003: 71). A Nyitra, Trencsény és Sopron vármegyei *Pecsenyed* az elsődleges *Besenyő* névváltozatból jött létre (KRISTÓ i. h., FNESz.). KÁLMÁN BÉLA az *Ózd* nevet szintén népnévi eredetűnek említi (az *úz* népnév ez esetben csak -d képzős formában alkot helynevet, névtipológiailag egyedülálló módon,⁶ a FNESz. szerint a településnév inkább személynévi eredetű). A Nyitra megyei *Kálózd* pedig minden bizonnyal a kálizok nevét őrizte meg (KÁLMÁN 1989: 148). A FNESz. etimológiái közül a *nándor* alapszót tartalmazó nevek vonhatók ide, ahol a megfogalmazás arra utal, hogy itt is feltételezhetünk népnévi eredetet (ilyen pl. a Csongrád megyei *Nándord*, neve dunai bolgárookra utal: Gy. 1: 898). A FNESz. ide sorolja továbbá a *Kozárd* helynevet, amit a *kazár* népnév -d képzős származékának tart (esetleges személynévi áttételen keresztül). KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ (1973: 23) szintén a népnévi csoportban említi a *Várkond* nevet (1419: *Warkond*, amely a többi adat alapján utólagos kiegészülés eredménye). Legutóbb pedig RÁCZ ANITA (2008: 235) készített összefoglaló tanulmányt a népnévi eredetű településnevek szerkezeti sajátosságairól, innen további adatokkal egészíthetők ki az eddigiek: *Lengyeld* (Heves m.), *Oroszd* (Nógrád m.: 1219: *Orsci* > 1346: *Wruzd*), a Borsod megyei *Százd* (ha a *szász* népnevet tartalmazza), *Zsidód* (ha nem személynévi eredetű). A -d képzős nevek viszonylag ritka előfordulását ebben (és a foglalkozásnévi) csoportban TÓTH VALÉRIA azzal indokolja, hogy ezekben a csoportokban a helynévképzők közül az -i használata az általános, ezekben a szemantikai kategóriákban más formánsokkal csak kivételesen találkozunk (2008: 121), mindazonáltal egy-két szórványos előfordulás nem ingatja meg a -d hiányára vonatkozó korábbi megállapítást, hiszen ilyen névalakok egyéb földrajzi nevek „szokásos névszerkezetének analógiájára” is kialakulhattak (2008: 122).

Bár ahogy említettük, a foglalkozásnévből alakult helynevek között ritka a -d képzős, minden bizonnyal foglalkozásnévi alapszót tartalmaz *Bocsárd* (*bocsár* 'pohárnok'), valamint *Fonyód* (< *fonó*) neve (ez utóbbiról a FNESz. HECKENAST véleményét idézve megállapítja, hogy a település első lakói királyi fonónepek lehettek). PAIS a foglalkozásnévi csoportba sorolja még a *Lőd* (< *Lövöld*) településnevet is (1927: 54).

⁶ Más népnevek helynevekben többnyire képzőtlen vagy -i képzős formában is fennmaradtak, valamint összetételekben elő- vagy utótagként.

Egyéb, a fent említett csoportokba nem sorolható köznévből alakult nevek az alábbiak: *Itód*, *Kapud*, *Kéménd*, *Köved* (*Keve* szn. vagy *kő* fn.), *Küllőd* (*küllő* 'madárfajta' vagy *kölyű* 'szárazmalom'), *Lázd*⁷ ('tisztás, rét, irtvány'), *Sárd*, *Sarkad* ('vízfolyás, mocsár kiszögellése'), *Segéd* (*Segi* néven is, *ség* 'domb'), *Szeged* (*szeg* 'ék, sarok, kiszögellés' vagy *Zeged* szn.), *Szekcsőd* ('gázló'), *Telegd* (*telek* 'szántásra alkalmas föld'), *Told* (R. N. *tól* 'tó'), *Tövised*, *Udvard* ('királyi udvarház, kúria'), *Ürögd* (< *üreg*), *Várad* ('kis erőd, udvarhely' vagy *Varad* szn.).

Bár a patrocíniumi településnevek körében a névképzés mint helynév-alakulási mód nem jellemző, mégis idesorolható a FNESz. etimológiája alapján a Somogy megyei *Kisasszond*, ami a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomáról kapta nevét. A Gömör megyei (Sajó)Szentkirály (amely Szent István tiszteletére emelt templomáról kapta nevét) 1343-ban egy alkalommal *-d* képzővel, *Szentkirályd* formában szerepel (*Scent Kirald*), bár TÓTH VALÉRIA szerint éppen egyedi előfordulása miatt talán nem is volt valós névforma, csak alkalmi, egyszeri bővülés eredménye (2008: 115). Az *Endréd* névből szintén utólagos bővüléssel létrejött *Szentendréd* is átmeneti formának bizonyult (i. h.), itt a többi adat alapján egyébként is inkább a személynévi eredet a feltételezhető (MEZŐ 1996: 56). A Somogy megyei *Marjád* helynévvel kapcsolatban is megfogalmazódott az a gyanú, hogy temploma titulusáról kaphatta nevét. A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelében feltűnő *Mariad* (ma *Marjád* a Somogy megyei Ságvár határában) helynévről MIKOS JÓZSEF így vélekedett: „Talán arról kapta nevét, hogy Mária tiszteletére szentelt egyház vagy kápolna volt ott.” (1935: 288). MEZŐ ANDRÁS azonban pseudo-patrocíniumi névnek tartja, mondván, hogy a templom tényleges középkori címére nem ismer adatot (1996: 223).

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen szófajú alapszavakhoz járul a *-d* mint helynévképző, azt találjuk, hogy a leggyakrabban főnévhez és melléknévhez, de időnként igenévhez kapcsolhatónak is mondják egyes szerzők. A szakirodalomban néhány esetben külön csoportként szerepelnek a folyamatos melléknévi igenévi alapszót tartalmazó helynevek. JUHÁSZ JENŐ például melléknévi igenév és *-d* képző kapcsolataként elemzi a következő helyneveket: *Aszód*, *Erdőd*, *Fonyód*, *Szántód* (1939: 117), bár ezek az alapszavak valójában itt már sokkal inkább főnévnek tekinthetők. Ezzel együtt a FNESz. etimológiai között is találkozhatunk olyanokkal — pl. *Fonyód* és *Siklód* esetében — ahol a helynév létrejöttét KISS LAJOS egy melléknévi igenév képzővel való bővülésével magyarázza.

⁷ Korábban a *láz* névrészt tartalmazó helynevek esetében felmerült a szláv köznévből való származtatás lehetősége is. Ezt épp a többféle magyar képzővel való helynévi előfordulások teszik többek között kétségesse (a témához vö. még Póczos 2007: 23).

A szakirodalom általában külön csoportként utal azokra a nevekre, melyek idegen eredetű nevekből jöttek létre utólagos -d-vel való kiegészüléssel. Idegen (szláv) eredetű alapszóból keletkeztek a FNESz. etimológiai alapján az alábbiak: *Kamond* (< *kamen* 'kő'); ide tartozhat még *Kéménd* 1183-as *camend*, továbbá *Kálmánd* az 1335-ös *Keethkamand* adata alapján (így ez utóbbi csak később került a *Kálmán* szn. alaki hatása alá), *Kulcsod* a *kljuc* 'folyókanyar' jelentésű közszóból keletkezett, *Kusald* a *Kusal* szláv helynévből, *Polyánd* kiegészüléssel a *Poljani* szláv helynévből, melynek tulajdonképpeni értelme 'mezőlakók', vagy személynévből, *Vezend* a szláv *Vezen* helynévből, másik magyarázat szerint a szláv eredetű m. R. *venez* 'fafajta' szóból. Ezen kívül korábban szláv alapszó utólagos kiegészülésével magyarázták a *Debrend*, *Kercsed*, *Lozsád*, *Szalárd*, *Vecsérd* neveket is (vö. BENKŐ 1949: 318). Ma ezeket inkább személynévből származónak tartja a FNESz.

Ha idegen eredetű alapszóhoz járul a képző, akkor alapvetően két lehetőség van a folyamat magyarázatára. Az egyik, hogy adott egy szláv eredetű helynév, és a későbbiekben ez bővül -d képzővel (*Gerezd*, *Polyánd* esetében). A másik lehetőséget köznévi alapszó esetében vethetjük fel, olyankor, amikor nem tulajdonnévi áttétellel magyarázható a képzés. Ez esetben azt kell feltételeznünk — mivel a -d helynévképző egyértelműen magyar névadásra utal —, hogy a névadó magyarság ismerhette a megfelelő szláv alapszót, s így felhasználhatta új helynév létrehozására. PÓCZOS RITA a *Lázd*, *Mocsolád*-féle helynevek kapcsán veti fel a kétféle etimológizálási lehetőséget: szerinte szláv helynévi, illetve közszói előzménnyel is magyarázhatók az említett nevek, ráadásul semmi közelebbi támpontunk sincs annak eldöntésére, hogy az egyes nevek esetében melyik megfejtési lehetőség a valószínűbb (2007: 23).

Külön érdekes csoportot alkotnak azok a helynevek, melyek nem csak egy névfajta megjelölésére használatosak. Ilyenek például a víznévből alakult településnevek: (*Bolgár*)*csergőd*, *Harangod*, *Kisaranyosd*, *Nyárad*, *Vajasd*. Ezek a településnevek a közelükben levő víz megnevezéséből származtathatók metonimikus átvitelrel. Ez a folyamat nem szokatlan a helynévadásban, és arra is rámutat, hogy a -d képző víznevek alkotásában is szerepet kapott.⁸ Néhány ide tartozó víznév GYÖRFFY ERZSÉBET gyűjtése alapján, földrajzi köznévből: *Aszód*, *Horhod*, *Sárd*, igenévi alapszóval, jellemző tulajdonság megnevezőjeként: *Homoród*, *Forród*, *Csergőd*, növénynévből: *Bord*, *Csombord*, *Harangod*, *Nyárad*, állatvilágra utalva: *Disznód*, *Tinód*, egyéb alapszó: *Köved*, *Kereked*, -s képző után, nemegyszer kiegészülés eredményeként: *Füzesd*, *Hodosd*, *Kövesd*, *Nádasd*, *Vajasd*.

⁸ GYÖRFFY ERZSÉBET összegzése szerint (2008) az Árpád-kori víznevek 9,5%-a morfológiai szerkesztéssel jött létre. A -d képző mellett a másik leggyakoribb az -s volt.

Amint a fentiekben láttuk, a *-d* képző korántsem csak településnevek képzésében szerepelt aktívan. Legutóbb a helynevek egy másik csoportjával, a hegynevekkel foglalkozott összegzően RESZEGI KATALIN. Az ő munkája alapján néhány hegynévi példa: *Halmod* (földrajzi köznévből), *Magasd* (tulajdonság alapján), *Mogyoród*, *Szilad* (jellemző növényzet), *Kövesd*, *Hegyesd* (2008: 88).

Monográfiájában szintén egy speciális helynévtípust tárgyalt JUHÁSZ DEZSŐ. A tájnevekről írva megállapítja, hogy bár a képzett tájnevek zömét a *-ság/-ség* képzősök alkotják, néhány, egyéb földrajzi nevekre jellemző képző is megtalálható ebben a helynévtípusban: például a *-d* a *Bolhád*, *Harangod*, *Sosald* nevekben (1988: 32).

4. Az alapszó jellege szerinti elemzésben már kitértem arra, hogy bár a *-d* produktívnak tűnik a legtöbb helynévi típusban, néhány esetben (népnévi, törzsnévi, foglalkozásnévi lexémán) nem jellemző. Ha nem szemantikai szempontból közelítünk a kérdéshez, azt láthatjuk, hogy egyéb (hangtani) kötöttségei is lehetnek a *-d* képző kapcsolódásának. KISS LAJOS megállapítja, hogy nem minden képző kapcsolható össze tetszőlegesen bármely tövel (1995: 22). A *-d* esetében az alábbi példákat említi: bár a *-d* (~ *-gy*) gyakran fordul elő növényzetre utaló alapszón, mégis például **Meggyed*, **Tölgyed*⁹ (ezek megfelelői *-s* képzővel viszont megtalálhatók, bár más esetekben ez nem szokott kizáró tényező lenni, lásd a képzőváltakozásnál hozott példákat). Ennek a jelenségnek esetleg hangtani magyarázatát lehet elképzelni: bizonyos hangokra végződő tövek után a *-d* képző tipikusan nem szokott előfordulni. TÓTH VALÉRIA pedig ellentétes irányú gyakorisági körülményre utal a *-d* képzővel való utólagos bővülést vizsgálva megállapítván, hogy a *-d* képzőt a leginkább *-s*-re és *-ny*-re végződő elsődleges településnevekhez kapcsolódva találjuk meg. (Ez részben elvezet az *-sd*, *-nd* képzőbokok kérdéséhez is: mint gyakori névvégződést, nem véletlen említi ezeket például BENKŐ a helynévképzők között külön felsorolva, 2004: 416.)

A *-d* képző kapcsolódásának alaki vonatkozásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a *-d*, mint egyéb egy mássalhangzóból álló öröklött képzőink általában, a teljes tőhöz kapcsolódik. Már a TNyt. is felhívja a figyelmet arra, hogy ez a szabályszerűség csak a köznevek esetében általános, a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak tótani viselkedésükben számottevő eltéréseket mutatnak a hasonló felépítésű köznevekkel szemben (SZEGFŰ 1991: 222). A tulajdonnevek (mind a személy-, mind a helynevek) között általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó formáns, s ebben ott sem látszik különbség, hogy magyar vagy idegen eredetű-e az alapszó. Kronológiai közelítéssel próbálkozik KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA a képző csonka, illetve teljes tőhöz való kapcsolódási szabálysze-

⁹ Bár megjegyzendő, hogy a *Tölgyed* létező helynév Szlovákiában, de ez újabb névadás eredménye (vö. MEZŐ 1982: 195).

rűséget kutatva, és megállapítja, hogy a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak körében általánosan elterjedt csonka tőhöz kapcsolódó formáns a 13. század végétől egyeduralmukodóvá válik a korábbi magánhangzós tövel szemben (2007: 80).¹⁰ Ez viszont túlságos leegyszerűsítésnek tűnik. A TNyt. megfogalmazása szerint a tóalak megjelenési formáját (hogy csonka vagy teljes tő) döntően két tényező befolyásolja: fonetikai szempontok és a származékszó terjedelme. E két szempont együttes érvényesítése, valamint egyéb, „sokszor megragadhatatlan módosító körülmény” (esztétikai, ritmikai törekvések) magyarázza, hogy adott képző előtt mindkét tőváltozat előfordul. Egyébként inkább csak tendenciákat lehet megállapítani, mint szabályszerűségeket: kétszótagos szavak után a -d csonka tőhöz kapcsolódik, pl. *Agárd, Csombord, Szamárd, Tömörd*, de néha nem: *Tövised*. Ha kétszótagos az alapszó, de mássalhangzó-torlódásra végződik, akkor a -d előtt megmarad a tövégi magánhangzó: *Harangod*. Az utólagos kiegészülés többnyire a csonka tőhöz történik: *Dorogd, Balogd*, de kivétel: *Für > Füred*. Egy szótagos alapszó esetében inkább várnánk a véghangzó megjelenését, pl. *Ebed, Györöd, Ónod, Orod*, de ellenpélda is van: *Bánd, Gáld, Lázd, Ózd, Sárd*. Igazán a tövégi mássalhangzó sem segít a szabályszerűség pontosításában: *Bárd*, de: *Várad*. Természetesen ha mássalhangzó-torlódás található a szó végén, a véghangzó megjelenésére biztosan számíthatunk: *Borsod, Kulcsod, Ölved*. (Egyes ilyen esetekben nyilván szó sincs az egykori tövégi magánhangzó meglétéről vagy hiányáról, idegen eredetű elemeknél ez a magánhangzó biztosan másodlagos.) Néhány példa található arra az esetre is, hogy ugyanannak a szónak a magánhangzós és mássalhangzós tövéből is képez a -d tulajdonnevet: pl. 1249: *Fyld* (Gy. 1: 618) és *Filedí* (1138/1329, személynév). Máskor ugyanannak a településnévnek a hangalakjában történik változás: a kezdeti teljes tövet a későbbiekben a csonka tövet tartalmazó forma váltja fel: 1219/1550: *Belud*, 1295/1392: *Beld* (Gy. 2: 132). Hasonlót láthatunk a Bihar megyei *Bagd* esetében: 1290: *Bwgod*, 1435: *Bagd* (RÁCZ A. 2007: 35).

5. A -d a korai ómagyar korban személy- és helynévképző funkcióban volt a legelevenebb, bár ekkor kicsinyítő jelentése is még világosan érzékelhető lehetett. (Mivel adataink többsége személy- vagy helynév, szórványaink természetéből következik a közszók ritka jelentkezése.)

A TNyt. megfogalmazása szerint a -d helynévképzőként a 13–14. században volt ereje teljében, ezidőben számos helynév vette fel a képzőt. A képző nagyfokú produktivitására utal az is, hogy nemcsak a belső keletkezésű nevek körében

¹⁰ D. BARTHA hívta fel a figyelmet arra, hogy a -d kódexeink nyelvében közszavakban már csak egészen szórványosan bukkan fel, akkor is csak néhány azonos származékban ismétlődik, vagyis ott már nem tűnik eleven képzőnek (1958: 103).

figyelhető meg ez a fajta bővülés, hanem jövevényelemek esetében is¹¹ (ezek általában szláv eredetű nevek, lásd fentebb).

A képző ómagyar kori produktivitására utalnak azok az esetek is, amikor egy (az eredeti nyelvben nem képzett) jövevénytől a *-d* végződést magyar képzőnek tekintik, elvonják és csak az „alapszó” honosodik meg. A TNYt. a *medve* és a *jegenye* szavakat említi ide vonatkozó példaként (SZEGFŰ 1991: 254). A TESz. is a kicsinyítő képzőnek felfogott szóvégi *-d* elvonásával magyarázza a magyar alakok kialakulását. (Ahhoz, hogy pontosan milyen funkciójának érzékelhették a *-d*-t az említett ide sorolható jövevénytörzsekben, lásd még PAIS 1914b: 268.) PAIS a képző elvonását személynevek körében is alkalmazza bizonyos névalakok létrejöttének magyarázataként: a *Tobol*-féle névalakokat a *Teobald* keresztnév *Tobald* ~ *Tobold* stb. változataiból származtatja a *-d* személynévképző elvonásával (1913: 32).

A helynév keletkezési idejére is nemegyszer a képzője alapján vonnak le következtetést: BENKŐ például a *Lokod* helynév keletkezéséről állapítja meg, hogy — a képzője, de egyéb okok miatt is — a 13. század elejére tehető (1948: 52–3). BENKŐ e megállapításában nyilván a KNIEZSA–BÁRCZI-féle tipológia azon álláspontjára támaszkodik, amely szerint a *-d* a 14. században már kiavul a nyelvből,¹² vagyis az ilyen alkotású nevek a 14. századnál régebbiek (BÁRCZI 1958: 155). A képzővel kapcsolatos kronológiai kérdésekről egyébként KRISTÓ GYULA írt részletes összefoglalót, ahol összegezte a *-d* képző datálására, kormeghatározó értékére vonatkozó megállapításokat, helyenként módosítva is azokat, felhívta a figyelmet a későbbi, 15–16., vagy akár 18–19. századi utólagos kiegészülés lehetőségére is (1976: 85–8). KÁLMÁN BÉLA is megemlíti, hogy a *-d* analogikusan is hozzájárult többször helynevekhez még az újabb időkben is (az 1818-as *Kabosd* adatot hozza példának, 1974: 206). Későbbi tanulmányában BENKŐ is átértékeli a korábbi helynév-tipológiák megállapításait, és világossá teszi, hogy a KNIEZSÁTÓL kiválasztott egyes helynévtípusoknak sem az indulása, sem a lezáródása nem kronologizálható. Ennek oka, hogy a legkorábbi időkből adatolható helynevek hiánya nem ad kellő fogódzót, a típusok keletkezésének végső szakaszát pedig az analógiás újrateremtés folytonosan adott lehetősége teszi meghatározhatatlanná. Amellett, hogy a képzők másodlagos megjelenése zavaró tényezőnek bizonyul, nem elhanyagolható a másik szempont sem, amit említ: a *-d* képző csatlakozásának lexikai, tótani, hangtani függőségei is nemegyszer keresztelhetik a kronológiai szempontokat (1998: 119).

¹¹ A személynévképzői használat kapcsán hasonló példát említ D. BARTHA KATALIN (1958: 103), aki a nagyfokú produktivitásra szintén többek között a jövevénytörzsekkel való összekapcsolásból következtet: pl. *zumboddi*.

¹² Itt BÁRCZI azt is fontosnak tartja hozzáfűzni, hogy „kicsinyítő és becéző funkcióban is”, vagyis a képző teljesen különböző, csak eredetükben egyező funkcióit kronológiailag együtt tárgyalja (1958: 155).

6. A *-d* a legtipikusabb és legszélesebb körben használt helynévképzőnk, előfordul nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, hegynevekben és egyéb mikrotoponimákban is. Azt, hogy minden bizonnyal a legjellegzetesebb helynévképző formánsról van szó, jelzi az is, hogy e funkcióját általában a legkorábbi munkáktól kezdve felismerik, annak ellenére, hogy az egyes nevek esetében a képző funkciói időnként összerosódnak, vagyis nem mindig különíthetők el egyértelműen. Egykori széles körű produktivitását jelzi, hogy idegen eredetű nevek formánsaként is megtalálható. Produktivitása a legaktívabbnak tekinthető korai ómagyar kor után is megmarad, ezután is előfordul már meglévő helynevek kiegészítőjeként mint a helynéviség markáns jelölője, illetve néhány esetben újonnan létrejövő helynevek végződésekként is, annak ellenére, hogy az új helynevek között már inkább az összetett nevek voltak túlsúlyban. Azt, hogy a nyelvtudatban ma is a „helynéviség” jelölője, mutatja, hogy fiktív nevek létrehozására ma is használható (vö. BÉNYEI 2007: 58–60).

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- BADICS FERENC (1879), A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajátosságai. *NyK.* 15: 389–406.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1949), *Gerezd*. *MNy.* 45: 317–8.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2004), Az ómagyar kori *-j, -aj/-ej* helységnevképző. *MNy.* 100: 406–19.
- BÉNYEI ÁGNES (2003), A *-d* képző a helynevekben. *MNyj.* 41: 45–50.
- BÉNYEI ÁGNES (2007), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29: 57–63.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.

- HAJDÚ MIHÁLY (1981), Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkcióiról. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 161–72.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ JENŐ (1939), Föld. *MNy.* 35: 115–7.
- KÁLMÁN BÉLA (1974), *Kabosd, Lomb, Sismánd*. *MNy.* 70: 205–6.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 67–77.
- KISS LAJOS (1990), Középkori földrajzi nevek magyarázata. *MNy.* 86: 161–72.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abauj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I.* Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA (2007), Rövid labiális palatálisok a Várad Regestrum néhány helynévében. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 79–87.
- MELICH JÁNOS (1910a), A tővégi magánhangzókról. *MNy.* 6: 150–8.
- MELICH JÁNOS (1910b), A magyar nyelv szláv jövevényei. *MNy.* 6: 289–99.
- MELICH JÁNOS (1924), Jó. *MNy.* 20: 32–3.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnevadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára*. Nyíregyháza.
- MIKOS JÓZSEF (1935), *A székesfehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*. *MNy.* 31: 152–67, 243–58, 288–308.
- PAIS DEZSŐ (1913), Névmagyarázatok. A *Teobald* keresztnévből származó személy- és helyneveink. *MNy.* 9: 31–3.
- PAIS DEZSŐ (1914a), Egy fűzfa-név. *MNy.* 10: 68–72.
- PAIS DEZSŐ (1914b), Medve és jegenye. *MNy.* 10: 268–70.
- PAIS DEZSŐ (1918), *Sukoró és Homorog*. *MNy.* 14: 20–2.
- PAIS DEZSŐ (1925), *Irig-től üreg-ig*. *MNy.* 21: 263–7.
- PAIS DEZSŐ (1927), *Lövél és Lód*. *MNy.* 23: 53–4.

- PAIS DEZSŐ (1928), Anonymus nem az első magyar grammatikus? *MNy.* 24: 114–5.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2007), Jövevénynév, jövevényszó. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 21–8.
- RÁCZ ANITA (2007a), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007b), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- RÁCZ ANITA (2008), Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alakváltozásairól. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 230–40.
- RESZEGI KATALIN (2008), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- SZABÓ T. ATTILA (1938), Malunfekw. *MNy.* 34: 254–6.
- SZABÓ T. ATTILA (1941), Füleisd. *MNy.* 37: 198–9.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* MNyTK. 85. sz. Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67. (Különnyomat: 1896.)
- SZARVAS GÁBOR (1873), Az új szók kérdése. *Helynevek. Nyr.* 2: 337–45.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.
- SZILÁDY ÁRON (1873), A nevekről. *Nyr.* 2: 104–10.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.
- VISZOTA GYULA (1912), Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai. *MNy.* 8: 214–20.
- ZOLNAI GYULA (1924), Érd. *MNy.* 20: 178–9.
- ZOLNAI GYULA (1928), A -d képző kicsinyítő értékéhez. *MNy.* 24: 113–4.

Győrffy Erzsébet

A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében

1. A „Magyar Nyelvjárások” hasábjain korábban megjelent tanulmányomban a (történeti) helynevek hagyományos jelentéstani vizsgálatát végeztem el, így a homonim, poliszém, szinonim és polinim nevek kérdéskörével foglalkoztam (GYÖRFFY 2005). E munka közben szembesültem azzal, hogy a folyók, patakok stb. szakaszneveinek megítélése, illetve a többnevűség kérdése a hagyományos nyelvészeti keretben nem vizsgálható eredményesen, így jelen dolgozatomban a kognitív tudomány és a szociolingvisztika ismereteit felhasználva kívánok megjegyzéseket fűzni a témához.

Szakasznévnek tekintem azokat a neveket, amelyek ugyanannak a folyónak, pataknak más-más településen használt elnevezései; az Által-ér egyes szakaszaira vonatkozó *Kühtreiber-patak*, *Tatai-folyó*, *Totoja-ér*, *Szent János-patak*, *Tatai-patak*, *Tatai-víz* (vö. Fnt. 13) nevek például ide tartoznak. Így nem foglalkozom a *Duna – Kis-Duna – Nagy-Duna*, *Szamos – Hideg-Szamos – Meleg-Szamos* stb. típusú ágnevekkel. Az ilyen nevek ugyanis egy névközösség¹ helynévrendszeréhez tartoznak, a nevek egymáshoz való viszonyának megítélése így nem okoz gondot sem a névhasználó, sem pedig a kutató számára. A csoportba tartozó nevek keletkezése kapcsán érdemes azonban megjegyeznünk, hogy a többnyire ellentétes irányból folyó ágak ilyen típusú megnevezése minden bizonnyal összefolyásuk tájékán történt (lásd ehhez BENKŐ 1998: 152).

Nem érintem továbbá a *Cseh-patak ~ Cseh pataka*, *Füzes ~ Füzesd ~ Füzest*, *Hangony ~ Hangos* típusú alakváltozatok kérdését sem, e névpárok, névcsoportok keletkezése mögött ugyanis általában nyelvi indítékok húzódnak meg. E polinim nevek kapcsán a szakemberek egy része egyetért abban, hogy a jelöletlen alakok lehettek az elsődleges névformák, a jelöltség kialakulását B. LŐRINCZY ÉVA a tulajdonnévvé válás nyomatékosításával magyarázza (1962: 91), míg mások az analógia érvényesülését látják a jelenség mögött.

Dolgozatomban így csupán azt vizsgálom, hogy például hogyan viszonyulnak egymáshoz annak az Árpád-korban említett Abaúj vármegyei pataknak az elnevezései, mely felső szakaszán a *Bölzse-patak* (1317: *Belsepatak*, Gy. 1: 39, 72,

¹ A *névközösség* fogalmán olyan virtuális csoportot értek, amelynek tagjai többé-kevésbé ugyanazzal a helynévkinccsel rendelkeznek, s ezekhez a helynevekhez hasonló mentális leképződések, valamint névhasználati szabályok kapcsolódnak.

148), míg alsó folyásánál a *Küsmőd* (1267/1272: *Cusmeud*, Gy. 1: 39, 78) nevet viselte. Azt kutatom tehát, hogy a folyók, patakok különböző elnevezései egyazon helynévrendszerhez tartozó szinonim neveknek tekintendők-e, vagy pedig egymástól független, más-más helynévrendszerbe tartozónak. Egy-egy vízi objektum szinonim neveinek azokat a névvariánsokat minősítem, amelyek ugyanazon névközösség helynévrendszerének az elemei.

2. A magyar helynévkutatásban a társadalmi beágyazottság vizsgálata mint elemzési szempont — különösen történeti vonatkozásban — csak a legutóbbi időkben vetődött fel, s a fontosságát legátfogóbban HOFFMANN ISTVÁN mutatta be (2005). Munkájában körüljárja a történeti névszociológia alapkérdéseit (az oklevélírók névalakító szerepét, az oklevelekben megjelenő nyelvi presztízsvi-szonyokat, valamint a névrekonstruáció helynév-szociológiai vonatkozásait), illetve vizsgálja a helynévadás névszociológiai háttérét és a helynevek névszociológiai értékét.

Névszociológiai szempontból HOFFMANN különbséget tesz a természeti és a műveltségi nevek között, s kiemeli, hogy a természeti nevek körében jóval nagyobb a jövevénynevek aránya. Ezt azzal magyarázza, hogy a természeti nevek körében a tudatos névadásnak lényegesen kisebb szerepe van, mint a másik névcsoportban, itt ugyanis „a névhasználó közösség a kommunikációs szükségleteit egyszerű használatbavétel útján is ki tudja elégíteni” (i. m. 121).

Vizsgálatai során a szerző további alcsoportokat is érdemesnek tart bevezetni, így például a mikro- és a makrotoponimák eltérő névszociológiai helyzetéről is beszél. Míg az előzőek egy-egy település etnikai, népességi viszonyainak jellemzésére alkalmasak, az utóbbiak ilyen szempontú felhasználhatósága igen csekély.

3. A folyóvíznevek vizsgálatakor indokoltnak tartom, hogy különbséget tegyünk a különböző méretű folyóvizek elnevezései között. Az osztályozás két szempont érvényesítésével történhet meg a legeredményesebben: egyrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vizek földrajzi jellegét,² emellett azonban szocionomasztikai megfontolásokat is figyelembe kell vennünk. Így a n a g y v i - z e k elnevezései terminust használhatjuk a több száz kilométer hosszan folyó, számos névközösség s gyakran több nyelv helynévrendszerébe tartozó folyóvíznevek esetében (pl. *Duna*, *Tisza*, *Dráva*, *Száva* stb.); a *Garam*, *Hernád*, *Ipoly*, *Sajó* nevek olyan k ö z é p v i z e k e t jelölnek, melyek legfeljebb néhány száz kilométeresek, azonban így is több tucat településen (s ebből adódóan név-

² A természetföldrajz a folyóvizek osztályozásánál két fő típust különít el: az állandó vízfolyások (permanens vízfolyások) kategóriájával az időszakos folyóvizekét állítja szembe. Ez utóbbinál külön alcsoportot képviselnek a több-kevesebb rendszerességgel (periodikus vízfolyás), illetve ritkán, alkalomszerűen (epizodikus vízfolyás) megjelenő folyóvizek (vö. TermFöldr. 161). További típusokat a vízállás, vízhozam, vízjárás alapján szokás meghatározni.

közösség területén) folynak keresztül. A kisebb vizek nevei körében érdemes különbséget tenni a rövidebb, két-három (k i s v i z e k), illetve a csupán egyetlen helysége (át)folyó vizek (m i k r o v i z e k) megnevezései között. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy akár mikrovizek elnevezései is tartozhatnak több nyelvhez, s így névközösséghez.

A nagy- és a középvizeket napjainkban az egynevűség jellemzi, s legtöbbször kapcsolatban máig felderítetlen az évezredekkel ezelőtti névadási szituáció. Rekonstruálhatatlan ugyanis, hogy e vizek esetében mely szakaszára vonatkozóan nevezték el a folyót. Ráadásul a legősibb, indoeurópai eredetű nevek a víz legáltalánosabb megnevezéseiből váltak tulajdonnévvé: pl. *Duna* < ie. **danu-* 'folyó', *Maros* < ie. **mori* 'állóvíz, tenger, tó', *Száva* < ie. **soyos* 'az, ami nedves; folyadék'; s így alapvetően nem látják el a denotátumot olyan „megkülönböztető” névvel, mely esetlegesen a névadás helyének azonosításában segíthetne (vö. FNESz.). HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi továbbá azt is, hogy a nyelvünkbe többnyire szláv közvetítéssel bekerült nevek átvételének lokális körülményeiről ugyancsak vajmi keveset tud(hat)unk (2007: 104). A nagy- és a középvizek nevei között etimológiai szempontból megemlíthető az a különbség, hogy a magyar nyelvből származó neveket csak az utóbbi kategóriába tartozó vizek megnevezései között találunk.

A néhány — ritkább esetben csupán egyetlen — település határát érintő kis- és mikrovizek nevei teljesen más problémákat hoznak a kutató elé. Az egyik ilyen kérdés a puszta földrajzi köznévi alakú nevéké.

HOFFMANN ISTVÁN a névadói tudatosság gyengébb megnyilvánulását látja a természeti nevek körében nagy számban megjelenő jelentéshasadással kezelt nevekben (2005: 121). KÁLMÁN BÉLA pedig azt emeli ki a fajtajelölő nevek kapcsán, hogy a „folyó vagy patak mellett lakóknak ez az egyetlen folyóvízük, és így nem érzik szükségét annak, hogy közelebbről megnevezzék, körülírják” (1989: 111). Ez a megállapítás alapvetően elfogadhatónak tűnik, a mai névrendszer tüzetesebb vizsgálata azonban árnyalhatja a képet.

Egy a Baranya megyei Bakonyán folyó kisvíz például csupán *Gát*, *Árok* és *Patak* neveken szerepel az adattárban, azaz ezek azonos folyónak a szinonim nevei (BMFN. I, 650). Ez azonban nem az egyetlen folyóvíz a településen, hanem egy nagyobb víznek, a Petrőci-árokknak a mellékvíze, a Petrőci-árkot azonban a forrás szerint soha nem említik pusztán vízrajzi köznévből származó névvel. Ez a példa rávilágíthat arra, hogy a puszta földrajzi köznévi alakú névvel bíró víz olyan jelentéktelen folyócska, amely esetleg időszakosan kiszárad és el is tűnik. Fenntartásokkal talán azt is mondhatjuk, hogy a *gát*, *árok*, *patak* lexémák ilyenkor nem is feltétlenül tulajdonnévi státuszban szerepelnek. A köznévi és a tulajdonnévi említés határa számos esetben elmosódik, így a határvonal megvonása nagyon nehéz. (Meg kell továbbá említenünk azt is, hogy a puszta földrajzi köznévvvel azonos alakú nevek esetében — még erre vonatkozó kétré-

szes helynévi adatok hiányában is — számolnunk kell az ellipszis lehetőségével.)

A több településen átfolyó vizek elnevezéseit vizsgálva szembesülhetünk azal a jelenséggel, hogy egy denotátumnak helységenként akár más-más neve is lehet(ett). A korai ómagyar korban a Heves megyei Szikszó patakot alsó folyásán *Bába eré*-nek (1327, 1346: *Babaere*, Gy. 3: 39, 68, 101), közepén *Szalók*-nak (1323/1446: *Zalouk* [ɔ: *Zalowk*], Gy. 3: 39, 133), míg felső szakaszán *Bátor pataka* (1295: *Bathurpataka*, Gy. 3: 39, 70) néven említették. Példaként hozhatjuk továbbá a régiségből a Győr, Pozsony és Komárom megyék határán folyó *Agyagos* (1272: *Agagus*, Gy. 2: 565, 615) víznevet, melyet *Csiliz*-nek (1332/1378: *Cheliz*, Gy. 3: 385, 412) is neveznek, a gömöri Kesző település határában folyó vizet pedig a településnévvel azonos módon említik (1232>1347: *Kezew*, Gy. 2: 515), felső részén azonban *Herepány* elnevezéssel (1323: *Harypan*, Gy. 2: 509) szerepel az oklevelekben stb.

4. Az itt bemutatott jelenséget a kognitív pszichológia *mentális* vagy *kognitív térkép* fogalmával világíthatjuk meg, ami az ember térbeli, földrajzi és környezeti tudását fejezi ki. A *kognitív térkép* (cognitive map) terminus azonban akár félrevezető is lehet, hiszen azt sugallja, hogy a térrel kapcsolatos tudásunk teljes mértékben térképszerű, ezért például a *mentális térbeli reprezentáció* (mental spatial representation) kifejezést is javasolták helyette, mégis az EDWARD TOLMAN által létrehozott fogalommal vált ismertté a kognitív pszichológiában. (A témához lásd bővebben UNGAR 2005.)

Az egyéni mentális térkép feltételezését érdemes összekapcsolni a névközösség fogalmával. Az egyéni mentális térképhez kötődő helynevek a kommunikáció során rögzülnek, s így összevethetővé válnak másokéval. Ez az összevetés pedig egyfajta „közösségi” mentális térképet eredményez. Ezen nem valamiféle virtuálisan, az egyedek fölött létező hálózatot kell érteni, hanem leginkább azt, hogy egy névközösségen belül az egyéni mentális térképeket közel hasonló mintázatúnak kell elképzelnünk. A névközösségeken belül egyesek mentális térképei jobban, másokéi kevésbé hasonlítanak egymáshoz: így még akár egyetlen kisebb falu helynevei között is találkozhatunk a többnevűség különböző jelenségeivel.

A mentális térkép itt bemutatott fogalmát használva azt mondhatjuk, hogy a névadás pillanatában a névadó — legyen az egyén vagy közösség — egy új földrajzi objektum percepció és konceptualizációs folyamatai után a verbális elnevezési aktus során igyekezni fog olyan nevet találni, amely teljes mértékben szolgálja az elkülönítést, tehát olyan nevet ad, amely nem szerepel még a mentális térképén.³ Így a névadás pillanatában a névadó szemszögéből homonim ne-

³ Ezért fordulhat elő, hogy vannak pusztai vízrajzi köznévi eredetű folyóvízneveink is (például *Ér*, *Patak*, *Sár*). Ebben az esetben a mentális térkép nem tartalmaz más ugyanilyen nevű vizet, így a

vekről értelem szerűen nem beszélhetünk, hiszen nincs olyan fix pont a mentális térképen, amelyhez ugyanaz a verbális elem kapcsolódna. A névhasználat oldaláról nézve ugyanezt a jelenséget azt gondolhatjuk, hogy homonim nevek esetében a mentális térképen az azonos nevet viselő denotátumok közül mindegyik kijelölődik, a kommunikációs helyzet pedig egyértelművé teszi, hogy közülük melyik denotátum az aktuális. (Természetesen ez csupán elméleti szempontból választható így szét, a valós beszédhelyzetben ugyanis a másodperc töredék része alatt komplex módon zajlik le a folyamat.)

A más helyfajták megnevezéseivel (például a település- vagy hegynevekkel) azonos alakú víznevek közötti viszony az előzőektől eltérően értelmezhető. Azokban az esetekben, amikor a vizet valamely más helyről nevezik el, illetve ha a vízről kap egy földrajzi entitás nevet — s ezt külön nyelvi elem (földrajzi köznévi) nem fejezi ki, azaz metonimikus megnevezésről van szó —, akkor a megnevezendő objektum prototipikus jegyei között kiemelt szerepű kell, hogy legyen a másik hellyel való lokális kapcsolata, s ez indukálja a róla történő elnevezést. Eltérő helyfajták esetében azonban ez nem okozhat anomáliát a mentális térképen, a kommunikációs szituációból ugyanis jól kikövetkeztethető, hogy az azonos nevet viselő, de különböző fajtájú denotátumok közül az elnevezés melyikre utal.

A mentális térkép működése révén a szakasznevek problematikája is magyarázatot kaphat. Mára szinte közhellyé vált az a tétel, hogy a régiségben lezajlott nyelvi változások hasonlóan mentek végbe, mint ahogy ma történnek. Ugyanezt a névalkotásra is igaznak tarthatjuk, azzal a megszorítással, hogy például a korai ómagyar kori névadást vizsgálva számításba kell vennünk a korabeli emberek földrajzi ismereteinek a mainál jóval szűkebb hatókörét, ebből fakadóan a mentális térkép kicsiny voltát, emellett pedig a kiterjedt írásbeliség hiányát. E két tényezőnek a későbbi megváltozása ugyanis — véleményem szerint — erősen módosította a víznevek körében érvényesülő névadást és névhasználatot.

A régiségben a folyók, hosszabb patakok ún. szakasznevei (a névhasználó közösség számára legtöbbször azonban a folyók „egészének” a nevei) tulajdonképpen egy-egy zárt közösség mentális térképéhez tartoztak, azaz e nevek sem álltak egymással semmiféle kapcsolatban, hiszen a névhasználók vélhetően nem is voltak tudatában annak, hogy máshol ugyanazt a denotátumot másként nevezik. Ez azonban érthető is, hiszen a népesség helyrajzi és ezzel összefüggésben helynévi ismeretei alig mentek túl a saját településük határain. E nevek tehát valószínűleg ugyanannak a denotátumnak a más-más helynévi rendszerben, más-más névadói-névhasználói körtől származó elnevezései, így önálló, egymással nem szinonim viszonyban álló megjelölések. Ebből pedig az következik, hogy a víz-névrendszer vizsgálata során más-más objektumnak kell tekintenünk őket.

nemfogalommal való megnevezés elégséges a kommunikációs igények kielégítéséhez, s nem szükséges a vizet egyedi alakú, felépítésű elnevezéssel illetni.

5. A fentiekből adódik az a kérdés, hogy a szakasznevek közül hogyan válhat végső soron az egyik név az egész vízfolyás elnevezésévé.

A „belső” indítékok kapcsán azt emelhetjük ki, hogy a vízi objektum tudati leképezésének kell megváltoznia ahhoz, hogy egy másik helyen szakasznévként használt név az egész vízfolyás megnevezésévé váljon. Ennek kiváltó oka vélhetően a mentális térkép megváltozása lehet. A közvetlen környezet túl táj megismerésével kitágul ugyanis a térkép, a névhasználó tudatában megjelenik az, hogy a folyó más szakaszait máshogyan nevezik. Arra, hogy két (esetleg több) név közül végül is melyik választódik ki, több magyarázatot hozhatunk.

Mindenféleképpen abból kell kiindulnunk, hogy — ha a névadás maga nem is minden esetben, de — a névhasználat közösségi jellegű. Amíg az ember csak a saját szűk közösségét ismeri, addig nem vetődik fel a többnevűség problémája; egy nagyobb (helynév)közösség tagjaként azonban ez zavaróvá is válhat. A kommunikációs igény pedig célszerűségi szempontból megköveteli, hogy e nagyobb közösségben pusztán egy név maradjon használatban.

Ezen a ponton — HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan (2008: 28) — a névhasználati viszonyok jellemzésében is érdemes bevezetni a szociolingvisztikában használt *presztízs* fogalmát, a nevek közül ugyanis többnyire vélhetően a nagyobb presztízzsel rendelkező nyelvközösség elnevezése válik az egész vízfolyás nevévé. Ez történhetett például a *Duna* név esetében is: az ókorban ugyanis csupán a folyó felső szakaszát nevezték így (gör. *Δαυοῖβιος* ~ lat. *Danuvius*), alsó folyásán az **Ιστρος* ~ *Hister* néven említették. KISS LAJOS véleménye szerint egy kelta expanzió során vonódott át a *Duna* név a folyó alsó szakaszára is (vö. FNESz.).

Számolnunk kell továbbá az írásbeli kultúra elterjedésének hatásával is, illetve azzal, hogy a hivatalos szervek által használt név az, amely a nevek harcában gyakran felülkerekedik. A „hivatalos” név terminus a folyóvíznevek esetében természetesen tágabban értelmezendő, hiszen a hivatalos névadás sokáig nem hatolt be a folyóvíznévrendszer alakításába, azonban a térképnevek hatását nyilván efféle jelenségnek tarthatjuk, amelyben ugyancsak a presztízs befolyásával kell számolnunk.⁴

A víznévrendszer alakulásában feltehető az is, hogy a településszerkezet kiépülése is előidézhetette az egyik szakasznév győzelmét a többi felett. Az ősi, természethez közeli létformákban a vizek elnevezései vagy egyszerű vízrajzi köznevekből alakultak, vagy a víznek magának, esetleg környezetének valamely érzékszerveinkkel felfogható tulajdonsága szolgált a víznév motivációjául. A

⁴ A hivatalos szervek szabályozó magatartása jól megfigyelhető a mai térképészeti kiadványokban is; ezt olvashatjuk például az Fnt. bevezetőjében: „[a] csak egy szakaszra érvényes névváltozatok (szakasznevek) használatát nem javasoljuk, feltüntetésük csak a jobb tájékoztatást és az összevetési lehetőséget szolgálja” (5).

megváltozott életmód és a megszilárdult településrendszer hatással volt a víznévadásra is, a vizek elnevezésekor ugyanis immár igen gyakran a települések szolgálták a biztos azonosítás pontjaiként, azaz az újabban keletkezett folyóvíznevek leggyakrabban külső lokális viszonyt kifejező előtag és vízrajzi köznévi utótag kapcsolatából alakulnak.

BENKŐ LORÁND a Nyárárdmente helyneveit bemutató írásában a szakasznevek bonyolult rendszerét így jellemzi: „A patak eredeténél legtöbbször annak a határrésznek a nevét viseli, ahol ered. Több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már megváltozik, növénynév, személynév stb. ragad rá. A patak alsó folyásánál az elnevezés újra változik. Itt már arról a községről kapja nevét, amely felelő folyik.” (1947: 14). Mindehhez hozzátehetjük, hogy a mai nevek körében igen gyakran ez utóbbi név választódik ki a többi közül.

Az itt elmondottakhoz példaképpen érdemes követni az egykor *Füze*-nek, ma hivatalos néven *Koppány*-nak nevezett folyó településenként változó elnevezéseit. Kisbárapátiban például *Nagy-árok*-nak és *Sörökai-árok*-nak nevezik, míg Fiadon *Nagy-árok* ~ *Borsi-patak*, Bonnyán *Nagy-kanális* ~ *Malomi-nagy-árok*, Szorosadon *Kanális*, Törökkoppányon *Malomárok* ~ *Öreg-árok*, Somogydöröcskén pedig *Koppány-patak* és *Milgróve* neveken említik (SMFN. 241, 245, 248, 254, 256, 258). A vizet a Tolna megyei folyásán Tamásiban és Értényben *Kanális*-nak mondják, Koppányszántón *Némét-árok* ~ *Koppány*, Nagykönyiban *Kanális* ~ *Koppány*, Páriban *Koppány* ~ német *Kánál*, Regölyön *Kis-kalányis* ~ *Majsai-kalányis* ~ *Koppány* névváltozatok élnek (TMFN. 104, 111, 117, 122, 127, 131). A *Koppány* elnevezés hivatalossá válását minden bizonnyal az segítette, hogy a víz melletti legnagyobb települést *Törökkoppány*-nak nevezik⁵ (érdemes megjegyezni, hogy ezen a helyen viszont nem adatolták a *Koppány* folyóvíznév használatát). A *Koppány* — mint láthattuk — nem vált a folyó kizárólagos nevévé, a folyó mellett fekvő településeken ugyanis használatban vannak más névváltozatok is, s csupán az esetek kis százalékában ismerik, használják a hivatalos nevet vagy annak változatát (*Koppány-patak*). E nevek láttán elmondhatjuk, hogy azokon a helyeken, ahol a hivatalos *Koppány* név és egy (esetleg több) másik „népi” név is létezik egyazon közösség helynévrendszerében, az egyes névváltozatokat különböző kommunikációs szituációkban használják.

A szociolingvisztika *diglosszia* fogalmát⁶ használva tovább tudjuk árnyalni a névváltozatok kérdését. A diglossza egyik legfontosabb jellemzője, hogy a nyelvváltozatok funkcionálisan elkülönülnek egymástól. A gondolatot tovább

⁵ A település korábban a *Koppány* nevet viselte (1138/1329: *Cuppan*, vö. FNESz.), s nem hivatalosan ma is így nevezik (SMFN. 256).

⁶ „Diglossziáról akkor beszélünk, ha egy társadalomban két különböző, funkcionálisan jól elkülöníthető kódot használnak: az egyik kódot a helyzetek egyik osztályában, a másikat a helyzeteknek egy egészen más osztályában” (WARDHAUGH 2002: 79).

szöve pedig azt mondhatjuk, hogy az egyes nyelvváltozatokban ugyanahhoz a denotátumhoz más-más név kapcsolódhat, tehát a névváltozatok funkcionálisan különböznek egymástól.

Egy nyelvváltozat választását többféle tényező befolyásolja: a beszélgetés résztvevői, a szituáció, a beszélgetés tartalma, a beszélgetés szociális funkciója (GROSJEANT idézi V. BORBÉLY 1993: 73). Az adatgyűjtés során létrejövő beszédhelyzet a „hivatalos személy” jelenléte miatt egy másik (esetleg „tanult”) nyelvváltozatot hívhat elő, s csak hosszas beszélgetés során kerülhetnek felszínre a mindennapi nyelvhasználat során alkalmazott elnevezések.⁷

Feltételezhetjük tehát, hogy az adatközlő a „megfelelő” választ, azaz azt a nevet akarja megadni a gyűjtőnek, amelyet ő a hivatalos nyelvhasználathoz köt, s így nem minden esetben sikerül lejegyezni a saját, szűkebb közösségükben gyakrabban használt névformákat. S ha a különböző nyelvváltozatokban használt neveket le is jegyezték a gyűjtők, nem rögzítették a hozzájuk tartozó névhasználati szokásokat. Ez a nagyobb adattáraktól azonban nem is várható el, hiszen az azonos denotátumhoz tartozó nevek egymáshoz való viszonya és a valós nyelvhasználatban betöltött szerepe csak hosszas és rendszeres megfigyeléssel tárható fel. Azt azonban ettől függetlenül is megállapíthatjuk, hogy a hivatalos szervek egységesítő törekvései ellenére⁸ a szakasznevek és a névváltozatok használata nem látszik csökkenni.

Érdekes azonban megjegyeznünk azt is, hogy a nyelvi kódváltáshoz kapcsolt névhasználati eltéréseket, azaz az ún. hivatalos és népi nevek használatát nem biztos, hogy külön kell választanunk egy-egy helynévtípus elemzése kapcsán, hiszen a hivatalos névadáshoz többnyire a népi névadási modellek szolgálnak alapul, sőt — a víznevek esetében például — az egyik szakasznevet (tehát népi nevet) emelik általában az egész folyó nevévé. Ennélfogva az egyes névtípusok arányában mutatkozhatnak inkább eltérések, mintsem azok jellegében. A régiségből adatolható folyóvíznevekre vonatkozóan pedig amúgy is szinte lehetetlen megvalósítani ezt az elhatárolást.

6. Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a szakasznevek megléte, s ezzel összefüggésben a szinonimitás és a polinímia a történeti, valamint a mai magyar folyóvíznév-rendszer jellemző tulajdonsága. E jelenségek alaposabb feltárását további, elsősorban élőnyelvi kutatások szolgálhatják.

⁷ W. LABOV a *megfigyelő paradoxona* fogalommal írja le ezt a helyzetet: azaz azt a jelenséget, hogy a megfigyelés során azt akarjuk feltárni, hogyan beszélnek az emberek akkor, amikor nem figyelik őket (1979: 384).

⁸ Ennek megnyilvánulását láthatjuk az Fnt.-ben is: „Az azonosítás alapelve, hogy egy név csak egy tárgynak feleljen meg, sajnos nem mindig valósul meg a gyakorlatban. Ugyanazon tárgyat különféle névvel illelhetnek kisebb-nagyobb közösségek, illetve egy-egy név több tárgyra is vonatkozhat. Az egyértelmű azonosítás érdekében már régi törekvés a földrajzi nevek egységesítése és névtárba foglalása a későbbi, egyértelmű használat érdekében.” (3).

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998), A Kisszamos völgyének név- és településtörténetéhez. *Vízszamos és Szamosfalva*. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 151–6.
- V. BORBÉLY ANNA (1993), Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvválasztására. *Hungarológia* 3: 73–85.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Fnt. = *Magyarország fontosabb domborzati, táj- és víznevei. Földrajzinév-tár 1*. Szerk. FÖLDI ERVIN. Bp., 1984.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2005), A helynevek jelentéstani kategóriáiról. *MNyj.* 43: 95–102.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A név mint történeti forrás. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 20–9.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- LABOV, WILLIAM (1979), A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: *Beszéd-aktus, kommunikáció, interakció*. Szerk. PLÉH CSABA–TERESTYÉNI TAMÁS. Bp. 365–98.
- B. LÖRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyar korban*. NytudÉrt. 33. sz. Bp.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- TermFöldr. = *Általános természetföldrajz*. Szerk. BORSY ZOLTÁN. Bp., 1998.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- UNGAR, SIMON (2005), Cognitive maps. In: *Encyclopedia of the City*. Szerk. CAVES, ROGER W. London. 79–80.
- WARDHAUGH, RONALD (2002), *Szociolingvisztika*. Bp.

Kocán Béla

A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori névanyagában

1. Írásomban Ugocsa vármegye névkincsének egy jól körülhatárolható rétegével, a folyóvíznevekkel foglalkozom. Témaválasztásom azért esett e helynévfajtára, mert már a megye történeti névanyagán végzett más irányú vizsgálataim során is kiemelkedett e névtípus meghatározó jellege (KOCÁN 2008). Az elvégzett elemzésekből jól látható a víznevek domináns szerepe az újabb helynevek létrehozásában: a megye névrendszerének legkorábbi szakaszától kezdődően kimutatható, hogy e névréteg biztos alapul szolgált más helyek megjelöléséhez, azaz a víznevek a névrendszer belső szerveződésében meghatározó réteggé funkcionálnak. Úgy vélem, az ugoicsai folyóvíznevek több szempontú vizsgálata a megye névrendszere belső fejlődésének felderítésében is gazdagíthatja az eddigi eredményeket, s emellett esetleg a folyóvíznévadás általános jegyeinek jobb megismeréséhez is hozzájárulhat. Munkám elméleti-módszertani alapját HOFFMANN ISTVÁN többszintű elemzési modellje képezi (1993).

2. Először tekintsük át a megye korai természeti viszonyait vízrajzi szempontból (lásd ehhez a KOCÁN 2007: 109 térképét)! Ugocsa domborzatilag két részre tagolódik: a megye kisebbik, keleti része erdős kiemelkedésekkel övezett terület; a nagyobbik, nyugati fele lapályos, mocsaras síkfölde, amely az Alföld keleti pereméhez tartozik (vö. SZABÓ 1937: 29–30). A nyugati terület jellemző vonását „a hegyekből leszaladó patakoktól, ezeknek kötetlen árterületeitől, a talajvízből és áradásokból táplálkozó mocsármedencéktől, elsősorban pedig magától a Tiszától nyeri” (i. m. 30). A keleti területeket a mocsaras síkból kiemelkedő hegyvidék uralja, melyet a Tisza völgye szel ketté, ezzel két vonulatra tagolja a hegységet: a Tisza jobb partján lévő északi rész a Nagyszőlősi-hegység, a bal parti, déli rész az Avas. Ugocsát a többi részén is kettészeli a Tisza, amely gyors folyásának mentén szintén két tájegységet hoz létre: az északi és a déli mocsármedencét. Az északi mocsárvidéken a Borzsova, a Szalva, a Beberke, a délin a Batár, a Batarcs, a Hódos, a Túr és a Turc patakok folynak keresztül számos kisebb-nagyobb mellékvízeikkel együtt. Mindkét térség földrajzi jellegét e vízfolyások határozzák meg, így a települések kialakulását, elhelyezkedését is befolyásolták áradásaikkal. SZABÓ ISTVÁN szerint a 18. sz. második felében az ugoicsai síknak a képe „a megtelepülés idejétől kezdve sem volt más, csupán az erdő s a vadvíz volt több” (1937: 32).

3. A magyar névtudományban a víznevek történeti rétegződésével számos szakmunka foglalkozik. Az ilyen jellegű vizsgálatok egy-egy terület, általában valamely nagyobb folyó vízgyűjtő területének neveit tárgyalják különféle szempontokból (KNIEZSA 1942, KISS L. 1999, TÓTH V. 2003, PÓCZOS 2003, 2004, GYÖRFFY 2004 stb.). A megyék alapján való tárgyalás e névtípus esetében kevésbé szokásos, de találunk olyan feldolgozásokat is, amelyek egy-egy megye történeti vízrajzával foglalkoznak (lásd MIKESY 1940, KOVÁCS É. 2008).

Dolgozatomban Ugocsa megye folyóvízneveinek ó- és középmagyar kori anyagával, azaz a természetes erek, patakok, folyók, árkok megnevezéseivel foglalkozom. A névanyag egységessége miatt nem vontam vizsgálat alá az állóvizek neveit, az álló- és folyóvizek részeinek neveit, a források, kutak, valamint a vízparti helyek (pl. mocsarak, lápok stb.) neveit sem. A vizsgálatok alapját egy szó-tári formában összeállított folyóvíznévanyag képezi, amely tartalmazza a vizsgált korszakból a forrásokban fellelhető folyóvíznevek adatait és névmagyarazatukat. Az így összeállított adattár (1772-ig) összesen 207 denotátumra vonatkozó nevet tartalmaz, amely 258 alak- és írásváltozatban jelentkezik. E névállomány jellegének jobb megismerése érdekében célszerű volt felvenni a más nevekből kikövetkeztethető folyóvízneveket is. Az így megállapítható további 36 alapnévből huszat határrésznévből, tizenegyet másik víznévből, ötöt pedig településnévből rekonstruáltam. Korábbi vizsgálataimban, a megye ó- és középmagyar kori névállománya kialakulásának és gyarapodásának a bemutatásánál már részletesen szóltam a kikövetkeztetett nevek szerepéről és létjogosultságáról a vizsgálatokban (lásd KOCÁN 2008). A vízneveknél sem volt megkerülhető e módszer, az ún. alapnevek felvételére számos korábbi, víznevekkel foglalkozó szakmunkában is találunk utalásokat. KNIEZSA ISTVÁN az erdélyi Sztrigy baloldali mellékvizével kapcsolatban állapítja meg, „hogyan ennek a középkorban *Sebes* volt a neve, mert ahol a patak a hegységből kilép, a középkorban *Sebestorok* (ma Gureni) nevű helység feküdt” (1942: 5). PÓCZOS RITA a Garam és az Ipoly víznévrendszereit bemutató írásában pedig a következőket emeli ki: „A korpusz elsősorban folyóvizek neveiből áll, de felvettem azokat a *-tő* és *-fő* utótagú neveket is, melyek folyóvíznév előtt tagot tartalmaznak, az elemzésbe viszont ezeket az utótag nélkül, tehát lényegében kikövetkeztetett víznévként vontam be” (2004: 106; a kiemelés tőlem: K. B.).

A kikövetkeztetett nevek nem elhanyagolható aránya a vizsgálatok egésze szempontjából is fontossá teszi az itt alkalmazott eljárások megbízhatóságát. Mivel e névrekonstrukció többféle úton végezhető el, az alábbiakban néhány, módszertani szempontból fontos esetet kívánok bemutatni. A megye délnyugati részén található a *Palád vize* (1319: *Paladvize*, lac., AOklt. 5: 201, SZABÓ 1937: 351) és a *Palád-fő* (1490: *Paladfeo*, lac., SZABÓ 1937: 351) víznév. A *Palád-fő* tanúsága alapján a *Palád vize* helynév egy **Palád* vízrajzi alapnévnek és a birto- kos személyjeles *víz* földrajzi köznévnek a szerkezete lehet. Ezt a következtetést

megerősítik a pataknev fellelhető történeti és mai névszerkezeti formái is: a szomszédos Nagypaládon *Palád-ér* víznevet adathatunk a 19. és a 20. század fordulóján: vö. 1896 (K50), 1908 (K51): *Palád ér*. Továbbá ma Nagypaládon megtaláljuk *Palád ~ Palád-víz ~ Palád fojón* alakváltozatban, emellett ez a víznev leheto fel a *Palád-hid* névben is (élőnyelvi gyűjtés, 2007).

Az adatok kronológiai viszonya ellenére feltehetőleg a pusztai víznev lehetett az elsődleges, s a *Palád vize* másodlagosan egészülhetett ki fajtajelölő névrészszel. Ezt a névfejlődési tendenciát mutatja több ugocsi víznev is: *Borzsova > Borzsova vize, Hódos > Hódos vize*, s mint a példák is jelzik, a jelenség jövevénynevek és belső keletkezésű nevek esetében egyaránt megfigyelhető. Az Ugocsával szomszédos *Nagypalád* (Szatmár vm.) település Árpád-kori névalakja ugyan megegyezik a víznev előtagjával (vö. FNESz. *Botpalád, Kispalád*), viszont névrendszertanilag kevésbé valószínű, hogy a *Palád* településnévvel szerkeszthették volna a víznevet, településnev + *vize* szerkezetű víznev ugyanis nincs a területen.

A *Palád* településnev KISS LAJOS szerint a magyar *Pala* (< *Pál*) személynevnek a *-d* kicsinyítő képzős származéka (FNESz. *Botpalád*). Az Árpád-korban azonban sem *Pala*, sem pedig *Palád* személynévről nincs tudomásom. A településnev eredetével kapcsolatban felvetődött a népnyelvi *palaj* 'iszapos hely, homokzátony' jelentésű főnévből való származtatás is, de ezt a feltevést KISS LAJOS nem tartja meggyőzőnek (i. h.). Ugocsa megye történeti helynévkincsében a nyugati területről a *palaj* köznévi egy egyrészes helynévben ([1550–1650]: *Palaj*, SZABÓ 1937: 330), valamint több kétrészes helynev utótagjában adatható: *Fürdő-palaj* (1698: *Fürdő palaj*, SZABÓ 1937: 517), *Mély ?-palaj* (1669: *Me palaj*, SZABÓ 1937: 511), *Kis-Darnó palaja* (1669: *Kis Darno palaja*, SZABÓ 1937: 511), *Kis-Halvány palaja* (1669, 1671: *Kis halvan palaja*, SZABÓ 1937: 508), *Szilas-palaj* (1622: *Zilas palay*, SZABÓ 1937: 304), *Tölgyes-palaj* (1669: *Tügyes palaj*, SZABÓ 1937: 511). A *palaj* emellett nyelvjárási szóként a szomszédos Bereg és Szatmár megye területén is többször előfordul (lásd ÚMTsz., SzamSz.).

A *Palád* víznev szemantikai tekintetben minden nehézség nélkül visszavezethető a *palaj* vízrajzi köznévre, amelyből a víznevekben egyáltalán nem ritka *-d* helynévképzővel jöhetett létre: **Palaj + -d*, s ebből hangtanilag szabályosan lett *Palád* alakú. A mellette fekvő településre másodlagosan, metonimikusan vonódhatott át a víz neve, amely ugyancsak jellegzetes helynévtörténeti folyamat.

A fent kikövetkeztetett **Palád* alapnev meglétét a *Palád-fő* szintagmatikus szerkesztettségű vízrajzi név szerkezete szintén alátámasztja, amely a **Palád* pataknevből és a *fő* 'forrás' (TESz. *fej*²) földrajzi köznévből keletkezhetett. Funkcionális-szemantikai tartalma bizonyosan a *Palád* folyóvíz forrásvidékére utal, mivel víznevek esetében a *-fő* utótagú helynevek többnyire ilyen értelműek. Ugocsa korai víznevrendszerében számos *-fő* (és ehhez hasonlóan *-tó*) utótagú

név előtagja egy korábról vagy későbből adatolt víznévre utal: *Szalva-fő* (1657: *Szalva fő*, SZABÓ 1937: 456) > *Szalva* (1295: *Zalua*, fl., ÁÚO. 5: 136), *Székes-Batarcs-fő* (1319: *Zekesbatharchfeu*, Z. 1: 164) > *Székes-Batarcs* (1319: *Zekesbatharch*, Z. 1: 164), *Lekence-fő* (1319: *Lekenchefeu*, Z. 1: 164) > *Lekence* (1341: *Lekenche*, fl., DL 70998) stb. Több esetben — nyilván a feljegyzés és a fennmaradás esetleges volta miatt — nem találjuk meg a történeti forrásokban a másodlagos nevek alapját képező alapnevet: pl. *Garbóc-fő*, *Vojna-fő* stb.; ezek esetében is felvettem azonban a megfelelő kikövetkeztetett nevet.

Az alapnevek rekonstruálása nem mindig egyszerű, egyes esetekben többféle alapnevet is feltételezhetünk a másodlagos név szerkezete alapján (ehhez lásd még GYÖRFFY 2002: 44). Az alapnevek pontosabb kikövetkeztetésénél legfeljebb névrendszertani fogódzókat vehetünk figyelembe: az ugocsai *Őz-fő* (1476: *Imylamochar*, *vallis suo nomine Ewzfeo*, SZABÓ 1937: 311) helynév esetében ilyen alapon valószínűleg egy primer **Őz(-patak[a] ~ viz[e])* alakú név tétélezhető fel. A kikövetkeztetett alapnév létezését erősíti a régiségben a nyelvterület más részein megtalálható hasonló szerkezetű víznevek előfordulása is, így pl. lásd az *Őz vize* (1330: *wzwyze*, OklSz. 735) és az *Őz-patak* (1358: *Ewzpatak*, OklSz. 735) neveket. Az alapnévi előtag az *őz* állatnévnek és a denotátum fajtáját jelölő, közelebbről meg nem határozható vízrajzi köznévnél a jelölt és jelölletlen összetétele egyaránt lehet, s a név olyan vízfolyásra utalhatott, amelyet őzek gyakran látogattak (vö. FNESz. *Őzgödör*).

A kikövetkeztetett nevek között előfordulnak olyanok is, amelyek esetleg csak jóval az általam itt vizsgált korszak, azaz 1772 után jelennek meg a megye helynévkincsében, s a másodlagos névvel azonos vagy szomszédos területen lokalizálhatók. Ilyenkor a másodlagos nevek első előfordulásához kötöttem az alapnevek első említését is, pl. **Régi-Tisza* (1865: *Regi Tisza*, L13) > *Régi-Tisza-járás* (1580–90 k.: *Regi Tiza Jaras*, SZABÓ 1937: 509).

A kikövetkeztetett alapnevek az ugocsai folyóvízvezetékben jellemzően a két-részes másodlagos nevek előtagjában szerepelnek, s lehetnek egy- és kétrészes nevek egyaránt (pl. **Hordozló* > *Hordozló-hát*, **Kis-Konyha* > *Kis-Konyha köze*). Másodlagos név utótagjaként ritkábban fordul elő alapnév (**Mély-ér* > *Sásas-Mély-ér*). Vannak olyan esetek is, amikor a feltételezett alapnév másodlagosan maga is alapnévi szerepet tölt be, pl. **Konyha* > **Kis-Konyha* > *Kis-Konyha köze*, **Csorgó* > **Kis-Csorgó* > *Kis-Csorgó-szőlőcske*. Ezek másodlagos alapneveknek is tarthatók.

Más helynévfajták szemantikai tartalma is utalhat elsődleges víznévre, mint például a *Görgő* (1422: *Görgő*, vall., SZABÓ 1937: 302) völgynév, amely névrendszertani jegyekből következtethetően metonimikus névadással kaphatta nevét egy korábról nem adatolt egyrészes **Görgő(-patak)* vízfolyásnévből. Közvetlenül is megőrződhetett más névfajtában egy-egy víznév: a *Köves-patak* (1690: *Kövespatak*, prat., SZABÓ 1937: 274) rétnév például nyilvánvalóan egy

elsődleges kétrészes *Köves-patak víznevet őriz. További példák is idézhetők e jelenségre a megye makro- és mikroneveinek köréből, ahogyan más területen is találunk hasonló neveket (vö. TÓTH V. 2003: 90).

4. A továbbiakban Ugocsa vármegye folyóvízneveinek több szempontú elemzését végzem el. A vizsgálat során megkíséreltem bemutatni a névanyagra jellemző szerkezeti és szemantikai típusokat, és igyekszem felvázolni a történeti, változási folyamatokat. Elsőként a megye folyóvízneveinek szerkezeti elemzését adom, azaz a vizsgált időszak egy- és kétrészes nevei arányának az alakulását mutatom be.

Ugocsa megye ó- és középmagyar kori névanyagában összességében az egyrészes folyóvíznevek aránya 36% (94), míg a kétrészes neveké ennek közel kétszerese, 64% (164). A névanyagot a továbbiakban a legkorábbi időszaktól kezdődően egy-egy évszázadnyi szakaszokra tagolva mutatom be — annak megfelelően, hogy az egyes nevek adatai mikor tűnnek fel először —, azzal a céllal, hogy a névszerkezetekben megmutatkozó elmozdulásokat jobban megfigyelhesük. A századonkénti szerkezeti megoszlást szemlélteti az 1. ábra.

idő	egyrészes név	kétrészes név	összesen 100%
–1200	2 2%	—	100% : 0%
1200–1300	19 20%	5 3%	79% : 21%
1300–1400	26 27%	49 30%	35% : 65%
1400–1500	12 13%	32 20%	27% : 73%
1500–1600	7 7%	20 12%	26% : 74%
1600–1700	23 24%	47 29%	33% : 67%
1700–1772	5 5%	11 7%	31% : 69%
összesen	94 36%	164 64%	36% : 64%

1. ábra. Ugocsa vármegye folyóvízneveinek szerkezeti megoszlása az ó- és a középmagyar korban.

A korai ómagyar kor szűkebb határáig (1300-ig) a fellelhető folyóvíznevek között az egyrészes nevek megterheltsége dominál 81 : 19% arányban. Az ezt követő évszázad névanyagában viszont a kétrészes nevek aránya kétszerese az egyrészeseknek, majd két évszázadon át csaknem háromszoros a különbség. A 17–18. században kisebb arányban, de ugyancsak többségben vannak a kétrészes nevek.

Az egyrészes folyóvíznevek korai dominanciája a 14. század végére szűnik meg, ekkor a két névszerkezeti típus nagyjából fele-fele arányban van képviselve, s mivel a folyóvíznevek kihalása igen csekély mértékű, a középmagyar kor végére csaknem ugyanaz az egyharmad : kétharmad arány jellemző, ami az addig adatolható nevek összességét is jellemzi. Ez a folyamat más helynévfajták (pl. a településnevek) szerkezeti változásával azonos tendenciákat mutat (vö. KOCÁN 2006: 74–5). A korai ómagyar kor után tehát főleg kétrészes víznevek

kerültek be a névrendszerbe, továbbá az egyrészes folyóvíznevek fokozatosan kiegészültek valamilyen előtaggal. E másodlagos nevek denotatív jelentésük módosulásával a részletezőbb lokalizálást szolgálják (pl. *Székes-Batarcs*). Emellett gyakran vízrajzi köznévi utótaggal is kiegészültek a primer víznevek, denotatív jelentésük módosulása nélkül (pl. *Szemerdek vize*). E fejlődési tendencia okát a névrendszer analógiás hatásában kereshetjük.

Más területen, például Bihar vármegye víznevei körében KOVÁCS ÉVA hasonló arányokat mutatott ki, ott egyharmad : kétharmad arányban oszlanak meg az egy- és kétrészes víznevek (2008), bár munkájában ő nemcsak folyóvízneveket vizsgált. Ez az egyezés az egy- és kétrészes helynevek kronológiai különbségét általános érvennyel is jelezheti.

5. A következőkben a megye folyóvízneveinek funkcionális szemantikai kategóriáit mutatom be. A szemantikai kategóriákat az egy- és kétrészes víznevek vizsgálatával vázolom, kiemelve a nevek szerkezeti felépítését.

5.1. Fajtajelölő (vízrajzi köznévi) névrészek.

Az egyrészes fajtajelölő, azaz pusztá földrajzi köznévből alakult folyóvíznevek az egész névanyag 7%-át alkotják: két *Ásvány* (a megye eltérő területein), három *Erge*, egy-egy *Csermely(e)*, *Fok*, *Folyóka* 'vízelvezető árok' (KMNySz. 260), *Halvány*, *Mocsolya* és *Patak* tartozik ide, továbbá a kikövetkeztetett **Fok* (< *Fok-tő*), **Folyár* (< *Folyár* 'földterület', ennek tövéhez lásd a *folyár* 'csermely, patakocska' jelentésű földrajzi köznevet; NEMES 2005: 66) és a **Halvány* (< *Halvány* 'hely'). A hely fajtájára utaló földrajzi köznevet találunk a képzéssel alakult *Horhág* és a *Mocsárka* patakneveben, továbbá ide tartozik a kikövetkeztetett **Palád* víznév is.

A kétrészes folyóvíznevek utótagja leggyakrabban fajtajelölő névrész. Ezek a nevek kétféle szerkezetben mutathatók ki, sajátosságot jelölő, illetve megnevező szerepű előtaggal: a gazdag névcsoportot alkotó S+F (arányuk 42%, ebbe a csoportba soroltam az előtagjuk alapján többféleképpen értelmezhető vízneveket is) és az M+F (arányuk 13%) szerkezetű folyóvíznevekben.

A vizsgált korpuszban a leggyakrabban használt földrajzi köznévi **patak**: *Akolna-patak*, két *Által-patak* (esetleg egyazon denotátumot jelölhettek a megye északnyugati részén), *Andocs pataka*, *Balog pataka*, *Borostyános-patak*, *Csalpatak*, *Csecsegő pataka* ~ *Csecseg-patak*, *Csengő-patak*, *Csobak pataka*, *Csontos pataka*, *Csortos pataka*, *Dobonya pataka*, *Egres-patak*, *Egyház pataka*, *Görbe-patak*, *Gyilkos-patak*, *Halász-patak*, *Hamus-patak*, két *Határ pataka* (a megye északnyugati és délnyugati részén), *Hideg-forrás pataka* ~ *Tekeres patak(a)*, *Horgas-patak*, *Hosszú-láz pataka*, *Jászol pataka*, *Karácshalvi-patak*, *Kenderáz-tató pataka*, *Kis-patak*, *Kovács pataka*, *Kökényes(d) pataka*, *Kőrös pataka* ~ *Kőrös-patak*, *Köves pataka*, *Kuncsul pataka*, *Kurta-patak*, *Miszticei-patak*, *Nádas-patak*, *Nagy pataka*, *Nyers pataka*, *Palot pataka*, *Preko pataka*, *Rafajn-lugas*

pataka, Rekettyés pataka ~ Rekettye-patak, Rigó pataka, Rothadt-patak, Sáros-patak, Sásas-patak, két Sebes-patak, Somos-patak, Szele pataka, Szilas pataka, Szelistyei pataka, Telek-tó pataka, Zab-patak. Ide tartoznak még az alábbi kikövetkeztetett alapnévi vízrajzi nevek is: **Fekete-patak* (a *Feketepatak* településnév alapján, itt esetleg **Patak* alakra is gondolhatunk, a korai ómagyar korban ugyanis a helységnév *Patak* névváltozatát is ismerjük, valamint a vízfolyás mai népnyelvi neve is *Fekete-patak ~ Patak* névpárt mutat), **Holló([s]-patak[a])* (< *Holló-fő-szeg* ?), **Kósa(-patak[a])* (< *Kósa-fő*), **Köves-patak* (< *Köves-patak* 'rét'), **Ölyves szikespataka* (< *Ölyves szikespataka* 'völgy'), **Őz(-patak[a] ~ viz[e])* (< *Őz-fő*), **Szányó-patak* (< *Szányó-patak* 'rét'), **Száraz-patak* (< *Szárazpatak* 'település'). A névanyagban a *folyik* ige különféle származékaival alkotott vízneveket is találunk, **folyóka:** *Akolna folyókája, Csalános folyókája, Halastó folyókája, Szennyes folyókája, folyás:* *Cser folyás(a), Szomoga folyása, Teknős folyása, folyamát:* *Alsó-folyamat.* Többször előfordul a **fok:** *Csákányné foka, Csákány-ége(r) foka, Csantó foka, Csikos-fok, Kopsa foka, Nádas-fok, Pongocs foka;* e területen is jellemző az **ér** lexéma használata víznevekben: *Hideg-ér, Ludas-ér, Sásas-ér, Tölgyes-ér, *Köles-ér* (< *Köles-éri-rét*), **Sás-ér* (< *Sás-ér* 'szénáscsűr, szérű'); ezzel azonos arányban találunk **víz** fajtajelölő névrésszel szerkesztett neveket: *Csorgó-víz, Dézsma vize* ?, két *Fekete-víz* és két *Hideg-víz.* A **tó** névrész folyóvíznevekben szinonim megnevezésekben fordul elő, ahol talán 'holtág' jelentésű (NEMES 2005: 186): az *Ardai-tó* (azonos az *Esztegő*-vel) és a *Fekete-tó* (azonos a *Kis-Tisza*-val) nevekben. Egy-egy adattal van képviselve az **árok:** *Hordás-árok, Kis-Tisza-árok;* az **ág:** *Pap ága;* a **forrás:** *Tatár Geci-forrás* (a *Szomoga folyása*-nak szinonim neve); a **halvány** 'folyó holtága' (NEMES 2005: 84): *Pap halványa;* a **kátyú** 'vizenyős, süppedős hely, amely alkalmas kenderáztatónak; füves, erdős területen keletkező, tiszta vizű időszakos tavacska' (NEMES 2005: 106): *Al-híd-kátyú* és a **szád** 'völgy', ebben az esetben vélhetően 'vízfolyás nyílása' (NEMES 2005: 172): *Gerzence-szád* folyóvíznév. Az **éger** utótagú *Hid egre* víznév is ide sorolható: ez a *híd* fn-nek és a birtokos személyjeles *éger* 'égererdő, égerfás hely' (NEMES 2005: 52) földrajzi köznévként az összetétele, itt azonban égerfáktól kísért vízfolyást jelölhet. A latin *fluvius* és *rivulus* jelölés alapján ide vettem a **fő** utótagú *Ökör-fő* folyóvíznevet (hasonló problémáról már fent szoltam, talán itt is gondolhatunk egy **Ökör[-pataka]* alapnévre); emellett a **szomoga** 'lapályos, vizenyős, káka-termő hely, csermely' (vö. FNESz. *Szomoga*) utótagú *Méhes-szomoga* víznevet is, ez utóbbi esetében azonban esetleg feltételezhetünk egy kikövetkeztetett **Szomoga* alapnevet is.

5.2. Megnevező szerepű névrészek.

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll (HOFFMANN 1993: 47).

Az e g y r e s z e s megnevező helynevek az egész névanyag 16%-át képezik. Ezek — néhány bizonytalan etimológiájú víznév kivételével — szláv jöve-

vénynevek a magyar névrendszerben: *Akolna, Atak ~ Aták, Batár, Batnuka, Beberke, Bel(y)va, Beszteric ~ Bisztric, Borzs(o)va, Csong(o)va, Esztegő ? ~ Isztegő ?, Hukliva, Ilonok, Iza, Ladorna, Lekence, Necse, Pasonca ?, Rednek, Szalva, Szemerdek, Tice, Tisza, Torna, Túr, Turc, Vedere, Verbóc*. A kikövetkeztetett vízneveknél: **Bisztra* (< *Bisztra-patak*), **Csarna* (< *Csarnató* településnévből), **Garbóc* (< *Garbóc-fő*), **Grezenca ~ Gerzenca* (< *Gerzenca-szád*), **Hodozló* (< *Hodozló köze ?*), **Hordozló* (< *Hordozló-hát*), **Konyha* (< *Konyha-hát*), **Korni* (< *Korni köze*), **Pusztinca* (< *Pusztinca vize*), **Ragozna* (< *Ragozna-hát*), **Rákóc* (< *Rákóc*), **Szelis(tyei)* (< *Szelis-fő*), **Szukova* (< *Szukova-patak*). Ide tartozik a magyar névadással keletkezett *Batarcs* és *Verbőcke* víznév is.

A k é t r é s z e s neveknél a megnevező névrész előtagként és utótagként egyaránt megjelenhet. Bővítményként M+F szerkezetű névben az összes víznév 13%-ában szerepel megnevező névrész. Ezek a folyóvíznevek előtagjuk alapján két jól szétválasztható csoportot alkotnak: megnevező funkcióban jövevény-, illetve belső keletkezésű nevek állhatnak. A jövevénynévi előtagú nevek nagy része kiegészüléssel keletkezett másodlagosan, legtöbbször a *patak*-kal kiegészítve: *Akolna-patak, Atak-patak, Bisztra-patak, Ilonok pataka, Szalva pataka ~ Szalva-patak, Szemerdek pataka, Szukova-patak, Turc pataka, Vedere pataka ~ Vedre-patak, Verbóc pataka ~ Verbóc-patak*; ritkábban pedig a *vize* utótaggal: *Batár vize, Beberke vize, Borzs(o)va vize, Iza vize, Pusztinca vize, Szalva vize, Szemerdek vize, Tisza vize, Túr vize*. Névrendszertanilag talán ide tartozik a *Gerzenca-szád* (jövevénynév + *szád*) folyóvíznév, e névszerkezet alapját egy kikövetkeztetett szláv **Grezenca ~ Gerzenca* alapnév képezhette.

A másik csoportba azok a folyóvíznevek tartoznak, amelyeknek előtagjában belső keletkezésű víznevet találunk. Ezen belül is két jellemző típust emelhetünk ki, *patak(a)*: *Éger pataka, Görgő pataka, Hódos pataka, Sárad pataka ~ Sár(ad)-patak* (emellett a feltételezett alapnévi **Berenás-patak* víznév); valamint a *vize* utótagúakat: *Hódos vize, Palád vize*. Egyetlenegy adatot említhetünk meg a belső keletkezésű víznév + *tó* típusú másodlagos alakulásra, az alapnévi *Piskáros* másodlagosan egészült ki a *tó* földrajzi köznévvvel: *Piskáros-tó*.

A megnevező névrész ritkábban kétrészes nevek főtagjaként szerepel: S+M struktúrájú az összes név 8%-a. Ebben az esetben egy már létező folyóvíznévhez kapcsolódott valamilyen sajátosságot kifejező előtag: *Elő- ~ Élő-Batár, Holt-Batár, Tekeres-Batár, Holt-Tisza, Kis-Tisza, Nagy-Tisza, Kis-Kadarcs, Kurta-Kadarcs, Vizes-Kadarcs, Nagy-Kadarcs, Alsó-Hódos, Felső-Hódos, Kisebb-Ilonok, [Nagy(obb)]-Ilonok, Két-Csenge, Kis-Hordozló, Sásas-Mély-ér, Székes-Batarcs*. A kikövetkeztetett **Kis-Konyha* (< *Kis-Konyha köze*) és **Régi-Tisza* (< *Régi-Tisza-járás*) víznevek is e rétegbe tartoznak.

5.3. Sajátosságot kifejező névrészek.

Az egész névanyagban 11%-nyi (29) e g y r é s z e s víznévben jut kifejezésre valamilyen sajátosság: a víz alakjára utal a *Csonkás, Kadarcs, Küirtös* és a

két *Tekeres*; a víz hangjára a *Csenge*, *Csorgó* (< **Kis-Csorgó*), *Görgő*, **Suga-tag* és talán a *Csicsje* ? (esetleg a Szamosháton ismert *csicseg* 'vizes, nedves föld v. nedvességgel átitatott deszkapadló, ha rálépnek v. ha megnyomják, cup-pogó hangot ad' tájszó az alapja, lásd ehhez SzamSz.); a víz állapotára utalhat talán az *Aszús* ?; a víz környezetének jellegzetes anyagáról kapta nevét az *Agyagos*, *Köves* (< *Köves pataka*), *Sárd* és a *Szappanos*; a víz funkciója, működése juthat kifejezésre az *Áztató* és a *Bontó* nevekben; és talán a hely egyéb tulajdonságára utalhat a *Berenás*. A megye több folyóvize növényzetéről kapta nevét: **Eger* (< *Éger forrása*), *Kökényes(d)*, *Mogyorós*, *Rekettyés*. Az ott lévő állatvilágra ugyanannyi név utal: a két *Hódos* és a *Piskáros*. A hely birtokosára (vagy akinek a birtokán áthalad) történik utalás a *Veléte* víznévben.

Kategorizálhatatlan a *Jászol* (< *Jászol pataka*), a két *Ösztöke* (a megye két részén), a *Porcsik* és a kikövetkeztetett **Iske* ~ *Üske* ? (< *Iske farka*, e területen a 19. század második felétől az *Üsge* ~ *Üzsge* ~ *Üрге* alakváltozatokban e patakra ismerhetünk) egyrészes víznevek (2%). A latin *alveus* jelölés alapján e csoportot gazdagíthatja a vélhetően egyrészes bizonytalan olvasatú *Zemtheo* ~ *Zemszeo* (1409: *Zemtheto*, alv. ~ *Zemszeo*, SZABÓ 1937: 487).

A k é t r é s z e s folyóvíznevek sajátosságot kifejező előtagjai szemantikai szempontból igen változatosak. Az S+F (39%) és S+M (8%) típusú folyóvíznevek együttes tárgyalásával mutatom be e réteg jellemző vonásait. Gyakran jut kifejezésre a víz mérete, kiterjedése S+F szerkezetű víznevek előtagjában: *Kurta-patak*, *Kis-patak*, **Kis-Csorgó* (< *Kis-Csorgó-szőlőcske*), **Mély-ér* (< *Sásas-Mély-ér*), illetve a *Kisebb-Ilonok*, [*Nagy(obb)*]-*Ilonok*, *Kis-Kadarcs*, *Nagy-Kadarcs*, *Kis-Hordozló*, *Kis-Tisza*, *Nagy-Tisza*, **Kis-Konyha* S+M struktúrájú folyóvíznevekben. A víz kanyargós alakjára utalnak a *Görbe-patak*, *Horgas-patak*, *Tekeres pataka* ~ *Tekeres-patak* S+F felépítésű, illetve a *Karna-Kadarcs*, *Kurta-Kadarcs* és a *Tekeres-Batár* S+M szerkezetű víznevek. A víz színét fejezi ki a **Fekete-patak*, *Fekete-tó* és a két *Fekete-víz* (S+F szerkezetű) pataknév. A víz szagát jelzi a *Rothadt-patak*; hőmérsékletét a *Hideg-ér* és a két *Hideg-víz*; a hangjára utal a *Csecsegő pataka* ~ *Csecseg-patak*, *Csengő-patak*, *Csorgó-víz* nevek előtagja; állapotára az (S+F) **Száraz-patak* (< *Szárazpatak*), *Holt-Batár*, *Holt-Tisza*, *Székes-Batarcs*, *Vizes-Kadarcs*, továbbá korára a **Régi-Tisza* (S+M). A víz mozgását fejezi ki a két *Sebes-patak* folyóvíznév bővítményrésze. A vízfolyás környezetének jellemző anyagát adja vissza a *Sáros-patak*, *Köves pataka* és a kikövetkeztetett **Köves-patak* (< *Kövespatak*) előtagja. A sajátosságot jelölő előtag utalhat a víz funkciójára, működésére is: két *Határ pataka*, *Halász-patak*, de talán ide tartozik a *Hordás-árok* is. A megkülönböztető előtag a víz egyéb tulajdonságát is megmutathatja: *Két-Csenge* (S+M). Gyakran kapta nevét S+F felépítésű vízfolyás a közelében lévő növényvilágról: *Borostyános-patak*, *Egres-patak*, *Kőris-patak* ~ *Kőris pataka*, *Nádas-fok*, *Nádas-patak*,

Reketyés pataka ~ *Reketye-patak*, *Sásas-ér*, *Sásas-patak*, *Somos-patak*, *Tölgyes-ér*, *Zab-patak*, **Sás-ér*, **Köles-ér* (< *Köles-éri-rét*), és az S+M struktúrájú *Sásas-Mély-ér* előtagja is a jellemző növényzetre utal. Az állatvilágot ábrázolja a *Csikos-fok*, *Ludas-ér*, *Méhes-szomoga*, *Ökör-fő* előtagja, és a kikövetkeztetett **Őz(-patak[a]* ~ *viz[e]*) (< *Őz-fő*), *Hollós pataka* ~ **Holló([s]-patak[a]*) (< *Holló-fő-szeg* ?) nevek is ide tartoznak. A víznevek előtagjában a birtokos személyre (vagy arra, akinek a birtokán átfolyik) történik utalás: *Andocs pataka*, *Csal-patak*, *Csantó foka*, *Csákányné foka*, *Csortos pataka*, *Kuncsul pataka*, *Pap ága*, *Pap halványa*, *Rigó pataka*, *Szele pataka*, *Tatár Geci-forrás*. Itt vehető figyelembe a kikövetkeztetett **Kósa(-patak[a]*) (< *Kósa-fő*), **Szányó-patak* (< *Szányó-patak*), **Vojna* (< *Vojna-fő*) is. Bizonytalanul sorolhatók ide a *Kopsa foka* és a *Preko pataka* folyóvíznevek. A hely használójára utalhat a *Kovács pataka* víznev előtagja. A hellyel kapcsolatos esemény fejeződhet ki a *Gyilkos-patak* név bővítményrészében.

Az ugocsai folyóvíznevek előtagja gyakran olyan helyre utal, amellyel a víz valamilyen területi kapcsolatban áll: *Akolna folyókája*, *Csalános folyókája*, *Csákány-ége(r) foka*, *Halastó folyókája*, *Hideg-forrás pataka*, *Kenderáztató pataka*, *Kis-Tisza-árok*, *Szomoga folyása*, *Pongocs foka*, *Rafajn-lugas pataka*, *Szenyves folyókája*, *Telek-tó pataka*, *Teknős folyása*, *Cser folyás(a)*, *Csontos pataka*, *Hosszú-láz pataka*, *Dobonya pataka*. Lakott terület melletti elhelyezkedésre utal az *Ardai-tó*, *Karácshalvi-patak*, *Kökényes pataka* ~ *Kökényesd pataka*, *Miszticei-patak*, *Szelistyei pataka*. Lokális viszony jut kifejezésre az előtagként szereplő építménynevekben is: *Al-híd-kátyú*, *Egyház pataka*, *Hid egre*.

Ritkábban jelenik meg az előtagban a hely viszonyított helyzete: *Alsó-folyamat*, *Által-patak*; *Elő- ~ Élő-Batár*, *Alsó-Hódos*, *Felső-Hódos*.

Ugocsa víznevrendszerében 3%-os arányban találunk olyan, vélhetően S+F szerkezetű kétrészes víznevet, amelyek előtagjuk alapján többféleképpen, esetleg bizonytalanul sorolhatók be a sajátosságjelölők közé: *Csobak pataka*, *Hamus-patak*, *Nagy pataka*, *Nyers pataka*, *Szilás pataka*. Talán ide tartozik a *Balog pataka* folyóvíznév is, amely esetében névrendszertanilag egy alapnévi **Balog* víznevet is feltételezhetnénk. E víznev utalhat a víz elhelyezkedésére, esetleg valamilyen személyre (formális jellegű) birtokos jelzős szerkezet alapján (az ilyen szerkezetű víznevek többféle elemzési lehetőségére lásd még TÓTH V. 2001a: 19). Kategorizálhatatlan előtagúak a *Jászol pataka*, *Dézsma vize* és a *Palot pataka* víznevek.

Az alábbi táblázat az egyes névtípusok arányait, vagyis az egy- és kétrészes víznevek funkcionális-szemantikai és szerkezeti megoszlását mutatja a vizsgált korszak egészére vonatkozóan.

névmodellek	arányok	
F	17	7%
S	29	11%
M	42	16%
S+F	102	39%
M+F	33	13%
S+M	20	8%
bizonytalan egyrészes	6	2%
bizonytalan kétrészes	9	3%
összesen	258	100%

2. ábra. Ugocea vármegye folyóvízneveinek funkcionális-szemantikai megoszlása.

Az egyrészes víznevek között leggyakrabban M funkciójú — eredetüket tekintve lényegében átvett — nevekkel találkozunk (45%), GYÖRFFY ERZSÉBET a korai ómagyar kori víznevek funkcionális elemzése során e típus 38%-os megterheltségét mutatta ki (2002: 45). TÓTH VALÉRIA monográfiájában szintén markáns névadási módként emeli ki a névátvétellel keletkezett víznevek csoportját a korai ómagyar korban (2001b: 219–20). KOVÁCS ÉVA a régi Bihar vármegye vízneveit elemezve viszont a megnevező szerepű egyrészes nevek elenyésző arányára utal, mivel mindössze négy adat képviseli az adott névanyagban ezt a csoportot (2008). Az egyrészes átvett nevek a legkorábbiak Ugocea megye névrendszerében, ezek szláv közvetítéssel kerülhettek át a magyar névhasználókhoz. E jövevénynevek megterheltsége arról is árulkodik, hogy itt meghatározó idegen (szláv) hatással számolhatunk, szemben Bihar vármegyével, amelynek területén a magyar eredetű nevek dominálnak. A megnevező szerepű átvett egyrészes nevek fokozatos gyarapodását tapasztaljuk 1400-ig annak megfelelően, ahogyan e nevek egymást követően feltűnnek a forrásokban, az ezt követő időszakban tapasztalható visszaesésük a belső keletkezésű nevek elszaporodásával magyarázható.

Az egyrészes nevek között a megnevező szerepű nevek mellett viszonylag széles az S funkciójú nevek rétege (31%), GYÖRFFY ERZSÉBET szintén korai névanyagában e réteg 54%-os megterheltségű (i. h.). Biharban viszont ez domináns névrétegnek bizonyul, itt arányuk 75% (KOVÁCS É. 2008).

Az egyrészes nevek között legkisebb arányban fajtajelölő víznevek szerepelnek Ugocea megyében (18%), más területen ez 8% (GYÖRFFY 2002: 45), illetve 25% (KOVÁCS É. 2008). Az egyrészes nevek csoportját 6%-nyi bizonytalan szemantikai szerkezetű névcsoport egészíti ki

A megye kétrészes, szintagmatikus szerkesztéssel alakult vízneveinek jellemző modelljei a következő képet mutatják: az összetétellel alakult nevek rétegében leggyakrabban S+F szerkezetű nevek találunk (62%), ezeknek a névkelet-

kezésben betöltött szerepét jól mutatja az adatoknak az idő előrehaladtával egyre erősödő jelenléte (1200–1300: 3, 1300–1400: 25, 1400–1500: 18, 1500–1600: 14, 1600–1700: 35, 1700–1772: 7). A bihari víznévanyagban még nagyobb arányban (75%) találunk ilyen szerkezetű vízneveket (KOVÁCS É. 2008). Az S+M struktúrájú nevek 12%-kal vannak képviselve Ugocsa megye víznevei között, ezek 1200–1700-ig ugyancsak folyamatos gyarapodást mutatnak (1200–1300: 1, 1300–1400: 3, 1400–1500: 7, 1500–1600: 4, 1600–1700: 4); KOVÁCS ÉVA adataiban az ilyen típusú víznevek aránya 14% (i. h.). Az M+F szerkesztésű nevek Ugocsában (20%) csak a 14. századtól vannak jelen. Hasonló eredményre jutott TÓTH VALÉRIA is, aki Abauj és Bars vármegye névanyagának vizsgálata alapján az S+F kategória megjelenését és jellemző névmodellé válását a 13. század második felétől datálja, s arra is rámutat, hogy az M+F szerkezetű nevek (főleg vízneveket említve) a 14. században (vagy döntően ekkor) válnak általános és jellemző névtípussá (2001b: 162–3).

Ha az egy- és a kétrészes nevek összeségét nézzük abból a szempontból, hogy bennük — bármelyik névrészként is — milyen arányban jelennek meg az egyes névrészfunkciók, azt tapasztaljuk, hogy a fajtajelölő (F) és a sajátosságot kifejező (S) szerep csaknem azonos mértékben (59% – 58%) jelentkezik. Megnevező névrész (M) a nevek 37%-ában van jelen.

6. A következőkben Ugocsa megye folyóvízneveinek keletkezéstörténeti típusait mutatom be.

A megye egyrészes neveinek leggazdagabb csoportja a névátvétellel alakult folyóvíznevek rétege (43%, amibe belevettem a vélhetően idegen eredetű nevek 9%-át is): *Akolna, Atak ~ Aták, Beberke, Bel(y)va, Beszteric, Bisztric, Csong(o)va, Hukliva, Ilonok, Iza, Lekence, Necse, Szalva, Szemerdek, Tisza, Torna, Túr, Turc, Verbóc; *Csarna, *Garbóc, *Grezenca ~ Gerzenca, *Hordozló, *Ragozna, *Rákóc; valamint a vélhetően névátvétellel keletkezett Batár, Batnuka, Borzs(o)va, Esztegő ? ~ Isztegő ?, Ladorna, Pasonca ?, Rednek, Tice, Vedere; *Hodozló, *Szelis(tyei), *Szukova, *Konyha, *Korni* nevek.

A folyóvíznevek közel egyharmada (31%) keletkezett morfematikus helynév-alkotással. Leggyakrabban *-s* ellátottságot kifejező formánssal (*Agyagos, Aszús ?, Berenás, Csonkás, két Hódos, Kürtös, Mogyorós, Piskáros, Rekettyés, Szappanos, két Tekeres, Kökényes és Kökényesd*, az utóbbi két víznév egy denotátumra vonatkozik) és *-ó/-ő* képzővel (*Áztató, Bontó, Csenge, Csorgó, Görgő, *Görgő*) szerkesztették a neveket. Előfordul még a *-d* (*Sárd, *Palád*), a *-cs* (*Batarcs, Kadarcs*), a *-gy* (*Horhagy*) és a *-ke* (*Verböcke*) képző. Talán e rétegbe tartozik a kikövetkeztetett **Sugatag*, valamint esetleg a bizonytalan eredetű *Csicsje*.

Jelentésbeli névadással ritkábban jöttek létre a területen víznevek. Jelentéshasadással, pusztá földrajzi köznévből keletkezett a 16%-uk: két *Ásvány, Cser-*

mely(e), három *Erge*, *Fok*, *Folyóka*, *Halvány*, *Mocsolya*, *Mocsárka*, *Patak*, illetve a kikövetkeztetett **Fok*, **Folyár*, **Halvány*. A metonimikus névadás nem jellemző e helynévfajtára, mégis esetleg a kikövetkeztetett **Éger*, **Vojna* és *Veléte* víznevek ide sorolhatók, az előbbi növénynévből, az utóbbi kettő talán (szláv) személynévi átvitelrel alakulhatott.

Az adatok kronológiai viszonyaiból következtethetően szerkezeti változással, ellipszissel jött létre a nevek 1%-a, az egyrészes *Jászol* (< *Jászol pataka*) és a *Köves* (< *Köves pataka*). A névanyagban vélhetően belső keletkezésű a két *Ösztöke* ?, bizonytalan eredetűek a *Batár*, az *Iske* ~ *Üske* ?, a *Porcsik* és az írásban torzult *Zemtheo* ~ *Zemszeo* víznevek.

A fenti aránybeli eltéréseket az alábbi táblázat szemlélteti.

keletkezési típus	arányok	
morfematikus szerk.	29	31%
jelentéshasadás	15	16%
metonimikus névadás	3	3%
ellipszis	2	2%
névátvétel	32	34%
vélhetően idegen eredetű	8	9%
vélhetően belső keletkezésű	2	2%
bizonytalan eredetű	4	4%
összesen	94	100%

3. táblázat. Ugozca megye egyrészes folyóvízneveinek keletkezéstörténeti megoszlása.

A k é t r é s z e s folyóvízneveknek bő háromnegyede (76%-a) szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. Az ide sorolható nevek jelzős szerkezetet alkotnak, többségük két nagy rétegbe sorolható be közel hasonló arányokkal: 50%-uk minőségjelzős (pl. *Alsó-Hódos*, *Ardai-tó*, *Fekete-víz*, *Sáros-patak*, *Hideg-ér*, *Ludas-ér*, *Csikos-fok*), 48%-uk birtokos jelzős szerkezet. A birtokos jelzős szerkezetű nevek kisebb része (10%-a) jelöletlen: *Csal-patak*, *Cser-folyás*, *Sárad-patak*, **Szányó-patak*, *Kis-Tisza-árok* stb., a többségük (90%-uk) jelölt szerkezetben fordul elő. A jelölt birtokos jelzős víznevek egyik rétege azonban csupán formális birtokviszonyt mutat, a névszerkezet ugyanis arra utal, hogy egy elsődleges alpnévi vízrajzi név másodlagosan egészült ki fajtajelölő köznévvvel (pl. *Verbóc pataka*, *Hódos pataka*, *Turc pataka*, *Ilonok pataka*, *Szalva pataka* stb.). Az ilyen funkciótlan grammatikai formák gyakori megjelenésére a magyar folyóvíznevek elemzése során több kutató is rámutatott (vö. GYÖRFFY 2004: 136, PÓCZOS 2004: 111), néhány esetben talán oklevélírói gyakorlatra is gondolhatunk (vö. HOFFMANN 2003: 670, lásd még 667–8). Valós birtokviszonyt fejeznek ki többféle szemantikai tartalommal a *Kovács pataka*, *Rigó pataka*, *Szele pataka*, *Dobonya pataka*, *Halastó folyókája*, *Teknős folyása* stb. nevek. Egy mennyiségjel-

zős víznév (*Két-Csenge*) is található az anyagban (0,5%). Emellett a *Halászpatak* és a *Hordás-árok* jelentéssűrítő összetétel (1,5%).

A megye névanyagában 22%-nyi szerkezeti változással alakult folyóvíznevet találunk. A már meglévő víznév gyakran egészült ki másodlagosan *patak(a)*, *vize* névrésszel (16%): *Akolna-patak*, *Atak-patak*, *Batár vize*, *Beberke vize*, *Borzs(o)va vize*, *Éger pataka*, *Görgő pataka*, *Hódos pataka*, *Hódos vize*, *Ilonok pataka*, *Iza vize*, *Palád vize*, *Piskáros-tó*, *Sárad-patak*, *Szalva pataka*, *Szalva vize*, *Szemerdek pataka*, *Szemerdek vize*, *Tisza vize*, *Túr vize*, *Turc pataka*, *Vedere pataka*, *Verbóc pataka*, **Berenás-patak*. A kétrészes nevek között viszonylag ritka a redukcióval keletkezett nevek aránya (4%), talán így jött létre a *Csecseg-patak* (< *Csecsegő pataka*), *Cser-folyás* (< *Cser folyása*), *Sár-patak* (< *Sárd-patak*), *Szalva-patak* (< *Szalva pataka*), *Vedre-patak* (< *Vedere pataka*), *Verbóc-patak* (< *Verbóc pataka*). Bővüléssel alakulhattak a *Kőrís pataka* (< *Kőrís-patak*), *Sárad pataka* (< *Sárad-patak*), *Tekeres pataka* (< *Tekeres-patak*) folyóvíznevek.

Bizonytalan alakulású a kikövetkeztetett **Holló([s]-patak[a])* (1%).

keletkezési típus	arányok	
szintagm. szerk.	126	77%
redukció	6	4%
kiegészülés	27	16%
bővülés	3	2%
bizonytalan	2	1%
összesen	164	100%

4. táblázat. Ugozca megye kétrészes folyóvízneveinek keletkezéstörténeti megoszlása.

7. A víznevek keletkezéstörténeti típusainak aránybeli megoszlása, ezek kronológiai viszonyainak finomabb elemzése akkor válhatna még tanulságosabbá, ha más névfajták (például településnevek, hegynevek stb.), illetve más területek névanyagával tudnánk az itteni adatokat összevetni. Ehhez azonban sajnos, jelenleg még hiányoznak a viszonyításhoz felhasználható anyagok és kutatási eredmények.

Irodalom

- AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustrata I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- DL. = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL.–DF 4.2)*. Bővített kiadás. In: Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2003.

- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–44.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- K50 = *Nagypalád kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/10n. No. 581. 1896.
- K51 = *Nagypalád kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/10n. No. 582. 1908.
- KISS LAJOS (1999), A Felvidék víznevei. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba. 73–93.
- KMNySz. = A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára. In: *Acta Hungarica* 12. Ungvár, 2004. 135–273.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei*. Kolozsvár.
- KOCÁN BÉLA (2006), Ugocsa vármegye korai ómagyar kori településneveinek nyelvi rendszere. *MNyj.* 44: 69–82.
- KOCÁN BÉLA (2007), Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 97–112.
- KOCÁN BÉLA (2008), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 95–105.
- KOVÁCS ÉVA (2008), Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 189–95.
- L13 = *Hetény birtokrészleti jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/10n. No. 998. 1865.
- MIKESY SÁNDOR (1940), Szabolcs vármegye középkori víznevei. *MNyTK.* 53: 1–32.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *MNyj.* 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–27.
- SZABÓ ISTVÁN (1937), *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség*. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Bp.

- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár I–II*. Bp., 1935–1936.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ.* 25: 89–94.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- Z. = *A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.

Pásztor Éva

Vizek, vízparti helyek neveinek változása a Hajdúnánáshoz tartozó Tedej területén

1. A 20. századi magyar névtani szakirodalomban gyakorta találkozhatunk a helynévtípusok időbeli állandóságára vagy éppenséggel ezek változási hajlandóságára utaló megállapításokkal. E munkák egy része a mikrotoponimákra vonatkozóan általános megjegyzéseket tartalmaz: a kutatók egyöntetűen e névtípust tekintik például a helynévrendszer legkevésbé időtálló (azaz leginkább variábilis) rétegének, s változási hajlamukat a makrotoponimákhoz, településnevekhez, nagyobb vizek neveihez képest határozzák meg mondván, hogy ez utóbbiakat nagyobb számú névhasználó közösség ismeri, és a hivatalos névhasználat is állandósítja, ezzel szemben viszont egy-egy település határának névanyagát kisebb csoport használja, és örökíti tovább (KNIEZSA 1943–1944: 112–4, BENKŐ 1967: 384–8, KÁLMÁN 1989: 125, 136–60, 166–8).

A határnevek pusztulását és újabb nevek keletkezését másrészt külső, azaz nyelven kívüli tényezők hatásaival kapcsolják össze, s úgy tartják, hogy e tényezők közül a korábbi évszázadok háborús pusztításai (s ennek következtében a lakosság cserélődése, az adott település pusztulása s a környező településbe való beolvadása), a gazdaságtörténeti folyamatok (a művelés megváltozása, a tagosítás, a szövetkezetek megjelenése stb.), a birtoklástörténetben, birtokjogban beállt változások (a birtokosok cserélődése) is nagyobb mértékben befolyásolják a határnevek kontinuitását, mint a településneveket.

A fent említett szakmunkák mellett (amelyek tehát főként a változások tényét rögzítik) az ún. *n é v é l e t t a n i v i z s g á l a t o k* állították előtérbe a mikronevek elemzését, jobbra egy-egy konkrét földrajzi területre vonatkoztatva (erre nézve lásd részletezően HOFFMANN 1993: 11–5 és 2003: 191–204). Az effajta kutatások lehetőséget adtak ugyanis arra, hogy a kutatók a nagyszabású helynévgyűjtések megindulásával a nevek változására és pusztulására nézve számos újkeletű megállapítást is tegyenek, vagy éppenséggel a változások tipológiai rendszerét kialakítsák. Az újszerű felismerésekhez a korábbiakban nem vagy kevéssé alkalmazott nézőpontok érvényesítése vezetett el: így például — többen a névhasználat felől közelítve — a helynevek eltűnését a használati körük fokozatos visszaszorulásával magyarázták, melynek csupán egy későbbi következménye a nevek „kihalása” (ZSOLNAI 1967: 194–5, INCZEFI 1970: 54–5).

Mások szerint viszont csupán bizonyos szerkezetű nevek hajlamosak az eltűnésre (például a birtokos személy nevével alakult *tag*, *tanya* utótagú nevek), amelyek elsősorban külső, nyelven kívüli tényezők következtében (hogy tudniillik megszűnt a birtoklás ténye) lassanként enyésznek el (SEBESTYÉN 1960: 82–3).¹

Az V. Névtudományi Konferencián egész sor olyan előadás hangzott el, amely a határnevek változásának további pontosításához járult hozzá (BÁRTH 1997, CZAPÁRI-VÁRNAI 1997, N. CSÁSZI 1997, HORVÁTHNÉ 1997, KOVÁTS 1997, TAMÁSNÉ 1997 és UNTI 1997). Körvonalazódott másrészt a helynevek rendszerszerű kapcsolatait feltáró tipológia is (kifejtését lásd HOFFMANN 1993), melynek révén a helynévrendszerre vonatkozó általános, elméleti alapvonásokat lehetett feltárni (HOFFMANN 1999). Újabban pedig a településnevekre kidolgozott változástipológia (TÓTH V. 2005) szolgálhatott modellként a mikronevek leírásához is (N. CSÁSZI 2007). De a korábban relevánsnak tartott, a szakirodalom által tükrözött közfelfogásban meghonosodott megállapítások felülbírálata is megfogalmazódott egy-egy írásban. TÓTH VALÉRIA például — a településnevek változási érzékenységét vizsgálva — két fontos tényezőre hívta fel a figyelmet: egyrészt arra, hogy a nevek módosulásában, pusztulásában vagy új nevek létrejöttében a külső, így például birtoklástörténeti változások, történelmi események mellett belső, a névrendszer által előidézett folyamatok is szerepet játszhatnak, s utalt másrészt arra is, hogy régebben a névváltozás jelenségén többnyire a teljes névcserét értették, s a helynév névtestében, alaki struktúrájában bekövetkezett változásokat, kisebb-nagyobb módosulásokat kevésbé vették figyelembe (TÓTH V. 2007: 57–8).

2. Az alábbiakban egy jól körülhatárolható földrajzi egység, a Hajdú-Bihar megyei Hajdúnánás határába olvadt egykori Tedej település névállományát aszerint mutatom be, hogy a terület földrajzi jellegének, birtokjogi, közigazgatási helyzetének megváltozása (azaz bizonyos nyelven kívüli tényezők) milyen hatást gyakoroltak magára a névrendszerre. Vizsgálataim körébe a névállomány elemei közül azonban most csupán a vízneveket (erek, árkok, tavak, időszakosan vízzel telt mélyedések, kutak stb. megnevezéseit) és a vízparti helyek (mocsarak, szigetek, vízpartok) neveit vonom be.²

¹ SEBESTYÉN szerint „a régi nevek kipusztulása korántsem valami általános tünet, hanem csak bizonyos típusú nevekben, illetőleg bizonyos körülményeknek megléte esetén bekövetkező jelenség” (1960: 83).

² A „vizes” helyek megnevezéseivel ugyancsak számos munka foglalkozott, s az általános vélekedés velük kapcsolatban az, hogy számuk a földrajzi jelleg változásával (amely többnyire a folyó- és vízszabályozások következményeként realizálódott) nagyon lecsökkent (KÁZMÉR 1957: 27, INCZEFI 1970: 62–3). Mások nagyobb óvatossággal úgy fogalmazzak, hogy a táj arculatának módosulása nem minden esetben vagy csupán nagyobb időtávlatban gyakorol hatást a névrendszer elemeire (FEKETE 1980: 35, NEMES 2001: 237), olykor pedig egy-egy terület víznevei kapcsán a gyarapodásról is beszámolnak kutatóink (UNTI 1997: 458).

Tedej elsősorban igen sajátos történeti helyzete miatt érdemli meg a kitüntetett figyelmet: a középkori falu ugyanis elpusztult, majd a faluhelytől 4-5 km-re települt újjá, s a 17. század folyamán Hajdúnánás határának részévé vált (lásd 1. térkép). A *Tedej* településnév egyébiránt 1310-től bukkan fel a forrásokban, a határnevek közül két névről a 16. századtól vannak írásos dokumentumaink: 1579: *Kyraldombya*, 1579: *Hozywzigeth* (Sugár: Adatok), nagyobb számban azonban csak az 1700-as évek közepétől adatolhatók. Ha föltesszük, hogy a 18. századból ránk maradt nevek ennél minden bizonnyal korábban keletkeztek, s jó ideje az élő névhasználat részét képezhették, akkor a mintegy 250–300 éves névállomány alapján a határnevek változékonyságára vagy éppen állandóságára vonatkozóan megbízható megállapításokat tehetünk.

A határnevek lexikális-morfológiai és funkcionális-szemantikai egységeinek állandóságát mutatják például a Tedej birtok első, 1767 és 1779 között készült térképlapján³ feltüntetett határjelölő pontok elnevezései, melyek többségükben ma is használatos névformák: a kilenc helynév közül öt (*Király-domb*, *Zöld-halom*, *Rothadt-halom*, *Lyukas-halom*, *Cseh-halom*) változatlan alakban és jelentésben szerepel mindmáig (amit a modern kori névgyűjtések világosan jeleznek is, vö. Molnár 1938, Körösi 1972 és Draviczy 1990). A térképen szereplő *Bába-halom* és *Csikós-halom* nevek ma *Bába-telek* és *Határ-halom*⁴ alakban használatosak (esetükben tehát névrészcsere történt), az *Utas-halom*-ból *Utasér-halom* lett (bővülés eredményeként), egy névforma, a *Szántott-halom* pedig elenyészett.⁵

Tedej birtok és a bekebelező település, Nánás nyugati határa évszázadokon keresztül összefüggő, mocsaras terület volt: erről jó néhány forrás tudósít bennünket. Egy 1701-ből származó összeírás szerint például Tedej prédiumnak erdő helyett nádasa van (UC. 58: 23), s a következő évből ránk maradt feljegyzés Nánás oppidum kapcsán említi, hogy a lakosok állataikat az áradásokból visszamaradt állóvizekben és pocsolyákban itatják, s a Tisza néha földjeiket és rétjeiket is elönti (UC. 93: 38). Az első katonai felmérésnek a települések leírását tartalmazó részében Nánás és a környező települések (Büd, Szentmihály, Polgár), illetve

³ A térkép az akkor részint a Kamarához, részint Nánáshoz tartozó Tedej birtok és a szomszédos Büd, Szentmihály közötti birtokjogi vitát rögzíti (S11 No 830: 23). Büd és Szentmihály a mai Tiszavasvári részei (FNESz.).

⁴ A történeti névállományban szereplő *Csikós-halom* helynév által megjelölt terület átkerült a szomszédos Szentmihály területére, s a mai névanyagban *Határ-halom*-ként adatolható (lásd Hamvas 1967: 65).

⁵ E névformák nagyfokú állandóságát persze az is indokolhatja, hogy a jelölt területek fontos szerepet tölthettek be a birtok határainak kijelölésében, s e szerepüket hosszú időn keresztül megőrizhették.

Tedej határában ugyancsak összefüggő mocsarokról szólnak a felmérők, amelyek időnként kiszáradhatnak.⁶

A nánási határról fennmaradt, 1783-ban készült első térkép a nyugati határrészeket *Terrenum inundatum*, azaz 'elárasztott föld'-ként mutatja (HvT 2/a.). A 19. század elejétől nagyobb mennyiségben fennmaradt térképlapok és telekkönyvek nyomán viszont a vizes területek fokozatos eltűnését, visszaszorulását követhetjük nyomon, amely a Tisza-szabályozás, majd a 20. század során Tedej határában kiépített csatornarendszer közvetlen hatásainak tulajdonítható.

3. Mindezek tükrében nem véletlen, hogy Tedej egykori határának 332 helyneve közül 156 (azaz 47%) áll kapcsolatban a terület mocsaras, vizenyős jellegével: a történeti névállomány 126 (81%), míg a modern kori 30 ilyen természetű nevet (19%) foglal magában. A vizsgált területen a víznevek mellett valamilyen más objektum (például legelő, kaszáló, szántóföld stb.) megnevezésére 176 nevet használtak fel, melynek 15%-a (27 név) a történeti korpuszból, 85%-a (149 név) pedig a modern kori névanyagból kerül ki.⁷

3.1. A névrendszer belső összefüggéseit tekintve azt tapasztalhatjuk, hogy a helynevek helyfajta szerinti átrendeződését, s a nevek abszolút számának növekedését különféle folyamatok együttes hatásai befolyásolhatták.⁸ Ha pusztán a történeti névanyag elemeit vizsgáljuk, akkor például a víznevek nagyarányú eltűnését tapasztalhatjuk. A régi névforma helyét gyakran egy attól merőben eltérő funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai struktúrájú név veszi át, azaz a terület megnevezése elenyészik, néveltűnés következik be, másrésről viszont új nevek keletkeznek: 1767–1779: *Sompos Sziget* (S11 No 830: 23) > 1990: *Második rét-lapos*a (Draviczky 77), 1767–1779: *Méhes sziget* (S11 No 830: 23) > 1990: *Előháti-erdő* (Draviczky, Térképmelléklet), 1782–85: *Nagy Sziget* (Kat1) > 1990: *Egyház rétje* (Draviczky, Térképmelléklet), 1767–1779: *Pongor sziget* (S11 No 830: 23); 1853: *Pongor Szigete* (HjJkv.) > 1990: *Város rétje* (Draviczky, Térképmelléklet). A folyamatot — mint ez utóbbi példa is mutatja — a birtokjogban beállt változás, azaz a terület birtokosának cseréje indokolhat-

⁶ „Die Moräste trocken ganz aus (...) Gleich beim Ort ist der Morast Nona, weiter gegen Nonas sind die Moräste Kis Szollos, Nagy Szollos, Tedej, Rét und Örfá, diese haben mit dener bey Büd befindlichen gleiche Bewandniss” (Kat1).

⁷ A történeti és a modern kori névállomány kronológiai rétegeinek szétválasztását természetesen nem lehet pontos évszámhoz kapcsolni. Az elkülönítés során úgy jártam el, hogy a 18–19. században adatolt helyneveket a történeti, míg a 20. századi gyűjtésekben lévőket a modern kori korpuszba soroltam. Ilyen szempontok alapján került a vizsgált terület 332 helyneve közül 153 (46%) a történeti, 179 (54%) pedig a modern kori névállományba. A terület 37 neve (11%) a régiségtől napjainkig folyamatosan adatolható.

⁸ A 20. század előtti névállomány a források segítségével természetesen eleve csak töredékesen állítható össze.

ja (*Pongor szigete* > *Város rétje*). A nevek ugyanakkor eltérő helyfajta, denotációsértékbe is sorolódhatnak: míg a *Pongor-sziget* áradástól vagy mocsártól körülzárt szigetet jelöl, addig a *Város rétje* kaszálóként hasznosított földterületet, rétet nevez meg. A néveltűnés, s a vele együtt járó névkeletkezés tehát nem csupán a birtoklás változásának, hanem a földrajzi jelleg módosulásának és a határhelyhasználat átalakulásának is a következménye lehet, sőt ez utóbbi körülmény alapja is lehet a műveltségi nevek keletkezésének. A *Hosszú-sziget* (1579: *Hoz-ywzigeth*, Sugár: Adatok), *Csikos-fenek* (1811: *Csikos fenekenn*, Jkv.), *Bacsó-sziget* (1851: *Bacsó Sziget*, TK 35.) stb. nevekkel megjelölt területen például a modern korban a *tanya*, *tag*, *sor*, *dűlő* utótagú helynevek szaporodtak el nagyobb számban: a korábban *Hosszú-sziget* néven jelzett területen például a *Gencsi-sor*, *Banga-dűlő*, *Deli-dűlő* (1990, Draviczy 36) nevű helyek jelennek meg. Ha a jelenséget a helynevek előtagjainak névrészfunkciói (azaz funkcionális-semanticai struktúrája) alapján vesszük szemügyre, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a helyek valamilyen sajátosságának, tulajdonságának kifejezése helyébe a hely viszonya valamilyen személyhez (birtokosához, használójához stb.) lép. Persze a történetiségben használatos nevek előtagjai is rendelkezhetnek effajta névrészfunkcióval, de a személynév + *dűlő*, *tanya*, *sor* stb. szerkezetű nevek csak a modern névanyagban fordulnak elő nagyobb számban: e névcsoport elterjedése vélhetően az 1886-ban végrehajtott tagosítás közvetlen hatásának tulajdonítható. A tagosítás során ugyanis a nagy kiterjedésű határban a szétszórtan heverő, művelés alatt álló parcellákat összevonták, s ezt követően egy-egy birtokos földjei már nem a határ különböző részein feküdtek, hanem egy tagban álltak. Ez a folyamat a tanyarendszer kialakulásának ugyancsak kedvezett (OROSZ 1973: 143).

Ugyanakkor a sajátosság mint névrészfunkció sem szorul ki a névrendszer elemeinek struktúrái közül, hiszen például a fent említett *Hosszú-sziget* nevű területen a modern korban adatolható kútnevek előtagjai (*Süllyedt-kút* [1938: *Síjjedt-kút* ~ *Síjjett-kút*, Molnár 8, 17], *Hugyozó-kút* [1990: *Huggyozó kút*, Draviczy 91] stb.) ezt a szerepet töltik be. A névrendszerben tehát a névrészfunkciókat tekintve sokkal inkább egy bizonyos fajta elmozdulás, gyarapodás figyelhető meg: a helyek sajátosságának kifejezése mellett a hely birtokosának, használójának stb. a megnevezése terjedt el igen szembetűnő módon.

3.2. Bizonyos nevek esetében a másik helyfajta történő átlépés a helynév alakján is nyomot hagyhat: a név részleges alakváltozást szenvedhet el például a névrészei kicserélődése révén. E változás az utótagot: 1800: *Békás Ér* (HvT 40.) > 1990: *Békás part* (Draviczy 55), 1767–1779: *Madarász sziget* (S11 No 830: 23) > 1990: *Madarász-lapos* (Draviczy 75), 1853: *forgács Sziget* (HjJkv.) > 1990: *Forgács-zug* (Draviczy 86), illetve a helynévi előtagokat 1851: *Bacs-kai sziget* (TK 35.) > 1990: *Varga sziget* (Draviczy 55) egyaránt érintheti.

igető folyamatos melléknévi igenévi származéka, s amely a *fürdik*, *fürdő* szavakkal áll etimológiailag rokonságban, eredeti jelentése pedig 'fetregő fürdőhely elsősorban állatok (disznó, bivaly stb.) számára'. A TESz. szerint ebből az elsődleges szemantikai tartalomból jött létre a lexéma másodlagos 'mocsaras hely, ingovány, láp' jelentése.

A *Fertős* ~ *Fürdős* névformák szinonim változataként később feltűnik tehát a *Fürdő* helynév is. A megjelölt terület egy kisebb egysége utóbb önálló megnevezést nyert: névdifferenciálódás folytán a *Fürdős* névformából a 'Fürdős nevű hely kisebbik része' szemantikai felépítéssel a *Kis-Fürdős* (1800: *Kis Fördös*, HvT 40.) név jött létre. A *Fürdő* és a *Fürdős* helynevek aztán újabb nevek alkotásában is szerepet játszottak: *Fürdő-lapos* (1990: *Fürdő-lapos*, Draviczky 76) ~ *Fürdős-lapos* (1990: *Fürdős-lapos*, Draviczky 76), *Fürdős-rét* (1853: *fürdős rét*, HjJkv.) és *Fürdős-sziget* (1851: *Fürdős sziget*, TK 35.) névformákat — mint a nagy kiterjedésű terület határain belül fekvő kisebb objektumok megnevezéseit — keltve életre.

A névbokrok kialakulása többnyire egyrészes alapnevekhez köthető, amelyek vizek vagy vízparti helyek megnevezései. E nevek idővel más objektumosztályba sorolódnak át: a fent említett *Fertős* ~ *Fürdős* ~ *Fürdő* vízneveket például kaszáló, majd szántóföld megnevezéseként használják. A típusváltás eredménye azonban ettől eltérő is lehet: míg az *Órfa* (1782–85: *Órfa* ~ *Órfa*, Morast, Kat1) és a *Kasziba* (1780: *Kasziba*, HvT 5/a.) határrésznevként, a *Vicskus* (1938: *Vicskos* ~ *Vicskus*, Molnár 7, 15) legelő neveként él tovább. A történeti névanyagban víznévként adatható alapnevek a modern korban többnyire nagy kiterjedésű határrészeket neveznek meg.

A névbokrok időben a mához közeledve egyre szerteágzóbbak lehetnek, s ennek folytán egyre több elemet tartalmazhatnak. Az alapnevek névalkotóként újabb és újabb nevek létrehozásában játszanak szerepet, amelyek az alapnevek által megjelölt nagyobb határrészekben belül kisebb egységek megnevezéseként szülehetnek meg, s ez a víznevek mellett más helynévfajtákat ugyancsak érint. Például a régiségben mocsár, majd határrész neveként adatolt *Órfa* az *Órfa rétje* (1800: *Órfa Réttye*, HvT 40. – nádvágó rét neve), *Órfa-kút* (1990: *Órfa kút*, Draviczky 91 – kútnév), *Órfa-lapos* (1990: *Órfa-lapos*, Draviczky 76, 91 – szántóföld neve) és *Órfa-lapos dűlője* (1990: *Órfalapos-dűlője*, Draviczky 36 – útnév) nevek névalkotójává vált. E névbokor azonban más tanulságot is mutat: egyrészt azt, hogy a másodlagosan keletkezett névalakulatok alapnévi funkciót betöltve olykor újabb nevek megalkotásában is részt vesznek (*Órfa-lapos dűlője*) (a jelenséghez lásd részletesen KOCÁN 2008: 96), másrészt azt, hogy a néveltűnés a másodlagos keletkezésű neveket (*Órfa rétje*) is érintheti.

A bemutatott folyamatok elsődlegesen nyelven kívüli tényezők hatásainak tulajdoníthatók: a valóságban végbement változások (a földrajzi környezet átalakulása, a határhasználat stb.) a helynevek alaki struktúráját érintő módosuláso-

kat indukálhatnak részleges változás formájában, de emellett az újabb nevek megalkotását is befolyásolják.

3.4. A fenti példák jól mutatják, hogy a földrajzi jelleg változása hogyan érintheti a névrendszert. Olykor azonban a névhasználók nem vesznek tudomást a denotátum változásáról (erre nézve lásd HOFFMANN 1993: 49), s továbbra is az adott néven említik a területet. A tedeji határban lévő *Bába-ér* (1783: *Bába ér*, HvT 5/b.; 1990: *Bába-ér*, Draviczky 79), *Kígyós-ér* (1853: *Kígyós ér*, Révész 33; 1990: *Kígyós-ér*, Draviczky 62), *Zöld-ér* (1783: *Zöld ér*, HvT 5/b.; 1990: *Zöld-ér*, Draviczky 76) stb. nevek a történeti időkben időszakosan vízzel telt mélyedéseket jelöltek meg, ám a modern korban ezek egyes részeit kaszálóként hasznosítják, azaz vízállás és kaszáló megjelölésére is e neveket alkalmazzák, a névtestek azonban a modern időkben is, minden esetben változatlanok maradtak.

4. A mikrotoponimák változékonyságára vonatkozó megállapításokkal a fentiek fényében tehát érdemes óvatosan bánnunk, hiszen láthattuk, hogy a vizsgált terület névegyedei körében az alaki és jelentésbeli változás mellett az állandóság és a folytonosság is fontos szerepet kap.

A táj arculatának változása nyomán a víznevek elsődlegesen más helyfajtaba kerülhetnek át, s ez alakjukat olykor érintetlenül hagyja, esetenként részleges alaki módosulást szenvedhetnek el, vagy akár el is enyészhetnek. E módosulásokat nagyobb részt külső, nyelven kívüli tényezők okozzák.

A más denotátumosztályba sorolt nevek közül a nagyobb határrészeket megnevező alakulatok alapnévi funkcióban gyakran névalkotókká válhatnak, s felhasználásukkal a jelölt területen belül kisebb egységek nevei születnek meg. A névbokrosítás folyamata során a meglévő nevekből új nevek keletkeznek, akár vizet, akár valamilyen más objektumot nevezve meg. Igen tanulságos viszont az, hogy az önállóságukat veszített, majd elpusztult települések nevei kapcsán is hasonló jelenségeket figyelhetünk meg (vö. HOFFMANN 1984–85, PÁSZTOR 2008). Az elpusztult települések nevei ugyanis változatlan alakban, jelentésváltozás útján határrészek megnevezéseként élhetnek tovább, s belőlük szintagmatikus szerkesztéssel újabb nevek jöhetnek létre.

Irodalom

- BÁRTH JÁNOS (1997), A helynevek továbbélésének titkai. *MNyTK.* 209: 306–13.
BENKŐ LORÁND (1967), A földrajzi nevek. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 384–8.
CZAPÁRI BEÁTA–VÁRNAI ZSUZSA (1997), Burgenland magyar helyneveinek történeti változásai. *MNyTK.* 209: 335–8.
N. CSÁSZI ILDIKÓ (1997), Nyitra környéke helynévanyagának változásai. *MNyTK.* 209: 338–41.

- N. CSÁSZI ILDIKÓ (2007), Névváltozási jelenségek Zoboralja helyneveiben (Menyhe és Zsére névanyaga alapján). *NÉ.* 29: 201–11.
- FEKETE PÉTER (1980), A vízrajzi nevek változása Tiszaszőlősön a XVIII–XIX. századi adatok tanúsága alapján (*A tó, ér, fenék, fertő, fok, lapos* alapelemű nevek). *MNyj.* 23: 35–56.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–85), A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *MNyj.* 26–27: 103–13.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.
- HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA (1997), Földrajzi nevek Jászapáti szántóföldneveiben. *MNyTK.* 209: 466–71.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzinevei.* *MNyTK.* 95. sz. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KOCÁN BÉLA (2008), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 95–105.
- KOVÁTS DÁNIEL (1997), Változatok és változások Sárospatak helynévkincsében. *MNyTK.* 209: 301–6.
- NEMES MAGDOLNA (2001), Vörös Ottó: Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. [Ismertetés.] *MNyj.* 39: 236–40.
- OROSZ ISTVÁN (1973), Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: *Hajdúnánás története.* Szerk. RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás. 89–208.
- PÁSZTOR ÉVA (2008), Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 217–21.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1960), Egy s más az élő dűlőnévanyagról. In: *Névtudományi vizsgálatok.* Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 82–5.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA (1997), Térszínformanevek Székelyhodos helynévanyagában. *MNyTK.* 209: 462–6.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2005), Változásmoделlek a településnevek körében. *NÉ.* 27: 125–36.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A településnevek változási érzékenységről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 57–65.

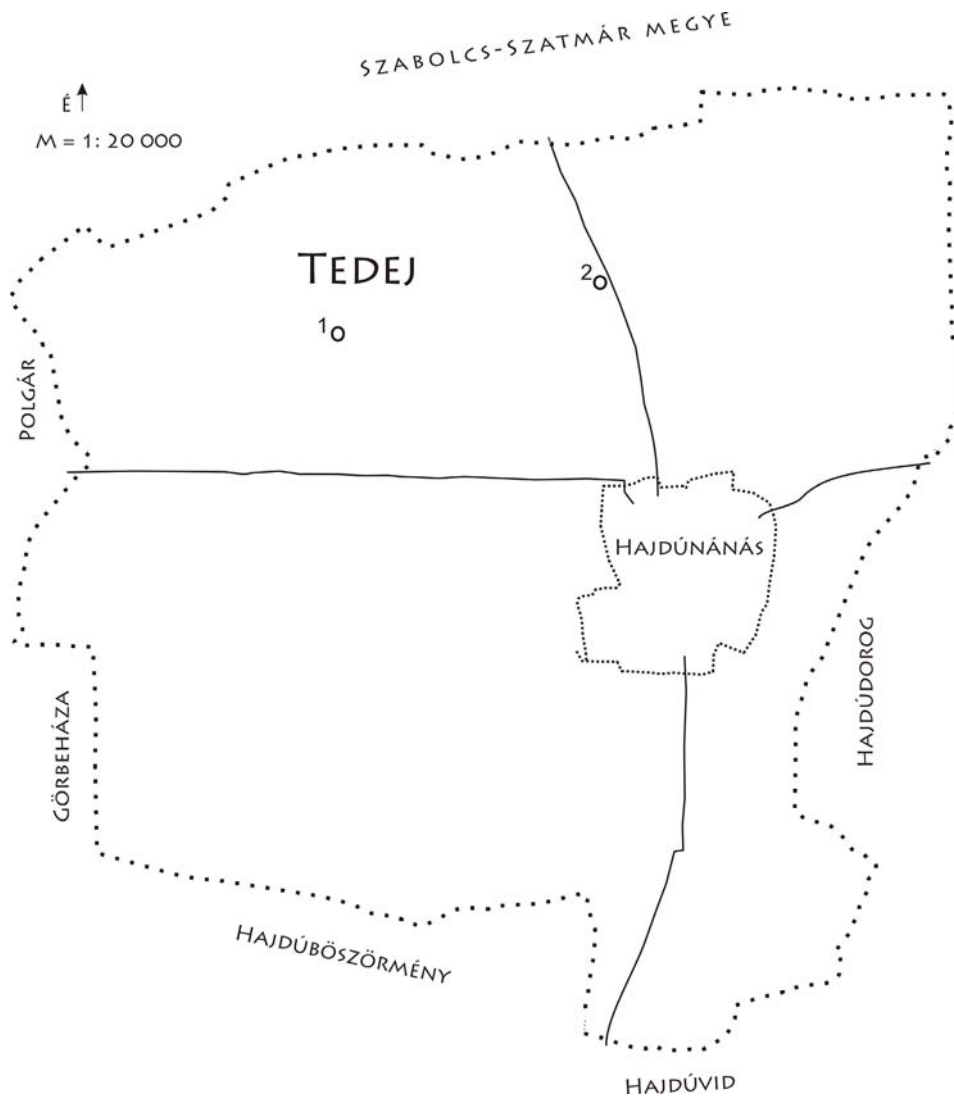
- UNTI MÁRIA (1997), Alsó-Szigetköz vízneveinek változása 1947–1995. *MNyTK.* 209: 455–8.
- ZSOLNAI JÓZSEF (1967), A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Nyr.* 91: 191–8.

Források

- Draviczky = DRAVICZKY IMRE (1990), *Hajdúnánás földrajzi nevei*. Hajdúnánás.
- Hamvas = HAMVAS LÁSZLÓ (1967), *Tiszavasvári földrajzi nevei*. Szakdolgozat. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában.
- HjJkv. = A tedeji prédiom határjárásai jegyzőkönyve. 1853–54. In: *V.A. 301./1.d. Tedej és Vid pusztákra vonatkozó vegyes iratok 1606–1791*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárában.
- HvT 2/a. = *A város határának felosztási terve*. 1783. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárában.
- HvT 40. = *Külső-Tedej és Búdszentmihály melletti birtok*. Készítette: KOVÁTS GYÖRGY. 1800. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárában.
- HvT 5/a. = *A város által bérelt Tedej puszták térképe*. Készítette: KNEIDINGER ANDRÁS. 1780. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárában.
- HvT 5/b. = *A város határának felosztási terve*. Készítette: HANKÓCZY JAKAB. 1783. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárában.
- Jkv. 1811. = Határújitási jegyzőkönyv. In: *V.A. 301./1.d. Tedej és Vid pusztákra vonatkozó vegyes iratok 1606–1791*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárában.
- Kat1 = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- Kőrösi = KÖRÖSI SÁNDOR (1972), *Hajdúnánás földrajzi nevei*. Szakdolgozat. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában.
- Molnár = MOLNÁR JÓZSEF (1938), Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai. In: *Hajdúnánási Református Gimnázium Értésítője*. Hajdúnánás. 7–18.
- Oszkiv. 35. = Földek osztályozási kivonata. 1851. In: *V.A. 301./1.d. Tedej és Vid pusztákra vonatkozó vegyes iratok 1606–1791*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárában.
- Révész = É. KISS SÁNDOR (1981), *Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye*. Magyar Névtani Dolgozatok 21. sz. Bp.
- S11 No 830: 23 = *Mappa Praedii Dedej. 1767–1779*. Készítette: KNEIDINGER, ANDREAS. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.
- Sugár: Adatok = Adatok Polgár, Szentmargita, Csősz, Kékes és Szentmiklós történetéhez. 1261–1717. In: *Polgár története*. Szerk. BENCSIK JÁNOS. Polgár. 417–502.

TK 35. = A Tedeji prédiium telekkönyve. 1851. In: *V.A. 301./1.d. Tedej és Vid pusztákra vonatkozó vegyes iratok 1606–1791*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárában.

UC. = *Urbáriumok és összeírások a magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones). Iratanyag 1527 és a 19. század közötti időszakban*. Arcanum Adatbázis Kft. CD-ROM. 2004. március.

1. térkép. Hajdúnánás határa.

1 = az elpusztult Tedej falu helye, 2 = a mai Tedej falu

Mikesy Gábor

20. századi társadalmi változások hatásai a helynevekre

A helynevek egy része közvetve vagy közvetlenül társadalomtörténetileg hasznosítható információt tartalmaz. Az első kataszteri térképek — mint az első nagy mennyiségű mikrotoponimát rögzítő forrás — gyakran előforduló nevei utalhatnak a birtoklási viszonyokra (*Grófi-földek, Zsellér-földek, Hely-rétek, Közbirtokossági-legelő, Javadalmasok* stb.), a földhasználat szervezésére (*Árendások, Nyilasok, Osztályok, Új-tagok* stb.), a telekméretekre, a megváltás vagy a szolgálat mértékére (*Tízrendes, Negyvennapos, Hatvékás* stb.), illetve a nyelvi viszonyokra (*Hirtländerwiesenäcker, Kohlblatte, Pod skalkam, Ravnica*). Egyes névtípusok közvetetten szólnak ezekről: ha egy falu földterületének a neveiben majdnem kizárólag családnevek adják a megkülönböztető elemet, az a közepes méretű egyéni gazdaságok dominanciáját jelzi, jellemzően nemesi és nagyparaszti falvaknál, ha viszont nagy földterületeknek sorozatszerű elnevezései vannak (*Rétföld 1. vető, Rétföld 2. vető* stb.), az a nagybirtokra utal. A helynevekben sok helyi színnel, de valamilyen módon tükröződnek a társadalmi viszonyok, esetenként igen gyorsan reagálva a folyamatokra.

A 20. század jelentős mértékben alakította át a földrajzinév-állományunkat. A helységnevek körében bekövetkezett spontán (*Málé > Serényimál*), közigazgatási (*Nógrádverőce > Verőce*) vagy politikai (*Zsidó > Vácegres*) indíttatású, de mindenképp hivatalos keretben zajló változásokról alapos monográfia született (MEZŐ 1982). A tájnevek rendszerének kialakulása és változásai (*Eperjes-Tokaji-hegyvidék > Zempléni-hegység*) jórészt megmaradtak a geográfus és térképész szakma keretein belül (FARAGÓ 2001). A nemrég magunk mögött hagyott évszázad a mikrotoponimák körében többesres nagyságrendben teremtett új neveket, terjesztett el mesterségesen kreált névformákat. A névadás motivációjában megjelentek ideologikus elemek is. Jelen tanulmányban három téma tárgyköréből mutatok példát: 1. egyes törvények, rendeletek közvetett hatása a névanyagra; 2. a kisebbségi nyelvű neveket érintő előírások; 3. korjelző, illetve ideologikus elemek megjelenése a névanyagban.

1. Egyes törvények, rendeletek közvetett hatása a névanyagra

Itt olyan jogszabályokra gondolok, amelyek nem írják elő egy-egy név használatát (szemben a helységnevekkel vagy a közigazgatási nevekkel), hanem olyan kategóriákat fogalmazznak meg, amelyeknek szerepe lett a földhasználat szerve-

zésében, egy újabb birtokszerkezet kialakításában, s ezáltal gyakorolt közvetett hatást a névanyagra.

1.1. A történelemkönyvekből a Nagyatádi Szabó István-féle földreform néven ismertük meg az 1920. évi XXXVI. törvényt a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről. Ebben 4 olyan kategória és egy intézmény-név van, amelyek visszaköszönnek a későbbiekben a névanyagból, és mind a mai napig élnek.

„1. § (...) Ennek a törvénynek alkalmazása szempontjából közérdekű földbirtokpolitikai célnak nyilvánítható (...) a földműves *hadirokkantak*, a munkaképes földműves *hadözvegyek* és felnőtt földműves *hadíárva*k földhöz juttatása; gazdasági munkaházak emelése; a *mezőgazdasági munkásoknak*, törpe- és kisbirtokosoknak földhöz juttatással való megerősítése.”

Az idézett törvényi hely végrehajtása során mintegy 300 ezer ember kapott 1-2 holdas törpebirtokot, jellemzően településenként egy aktus keretében, egy birtoktestben kialakított parcellákat, vagyis az adott határrész birtokviszonyaiban olyan gyökeres változás állt be, hogy a birtokszerzés jogcíme mint a névhasználat motivációja könnyen felülírhatta a korábbi dűlőneveket. Innen eredeztethetőek a *proletár*, a *rokkant*, *hadíárva*, *hadíözvegy*, *hadírokkant* szavakkal alakult nevek, illetve az *árva*-val és *özvegy*-gyel alakultak többsége. A többféle jogcímen kiosztott területek az összefoglaló jellegű *hadi* szóval is alakulhattak.

A legnagyobb „karriert” kétségkívül az a kifejezés futotta be, amelyet a konkrét törvénytörzset (valószínűleg az egy évvel korábbi tanácsköztársaság emlékeztetének elkerülése végett) kifejezetten kerül, de használata egyértelmű mind a korabeli publicisztikában, mind a korszakról szóló későbbi feldolgozásokban: a *mezőgazdasági munkás* kifejezés áll az *agrárproletár* vagy egyszerűen csak *proletár* helyett. Valószínűleg ezernél is több helynév köthető az idézett törvény végrehajtásaként eszközölt birtokrendezéshez. Csak a *proletár* a százat jóval meghaladó értéket ér el a névgyűjtési kötetek tanúsága szerint Heves, Somogy és Vas megyékben, motiválva a legkülönbözőbb tereptárgyak nevét. Leggyakrabban önmagában áll, de igen változatos formákat eredményezett a képzés, az elő- és utótaggal bővülés, helyenként bokrosodás (adataimban nem választottam szét a *proletár* ~ *poletár* nyelvjárási alternánsokat): *Proletár*, ~*ok*, ~*ok földje*, ~*falu*, ~*feld*, ~*szer*, ~*akácás*, ~*árok*, ~*berek*, ~*csapás*, ~*dűlő*, ~*erdő*, ~*föld(ek)*, ~*hegy*, ~*helyek*, ~*homokos*, ~*kaszáló*, ~*kút*, ~*legelő*, ~*mező*, ~*oldal*, ~*páskum*, ~*rét*, ~*ritás*, ~*szőlő*, ~*tag*, ~*tető*, *Felső*~, *Kis*~, *Külső*~, *Régi*~, *Proletár*- + tulajdonnév, pl. ~*Galambos*, ~*Póca*, *Proli*, *Proli-földek*, *Proletári kereszt*, *köz*, *út*, *-kút* stb. Burjánzását tekintve hasonló mértékű, bár adatsorait tekintve sokkal kevésbé terhelt a *rokkant* szó törvényi helyéből eredeztethető helynevek száma, még kisebb a *hadi*, *árva* és *özvegy* szavak terhelt-sége.

Az 1. táblázatban hét, összesített mutatóval megjelölt névgyűjtési kötet adatainak mennyisége látható. Hozzá kell tennem, hogy a *proletár*-ral és a *rokkant*-tal alakult neveket számos helyen a kialakult pejoratív értelmezésük folytán elhallgatták (pl. Balatonboglár, Szőlősgyörök), így a Földrajzinév-tárhoz végzett saját gyűjtéseim és a névgyűjtési kötetek anyaga többször különbözik egymástól.

1. táblázat

	Bar.	Som.	Tol.	Vas	Zala	Hev.	Kom.
<i>Proletár</i> és szócsaládja	49	125	12	134	55	113	37
<i>Rokkant-dűlő, -föld, -földek, -tábla, -telep, ~ak dűleje, ~-Jancsár</i>	1	15	3	3	1	16	
<i>Hadi-dűlő, -föld, -földek, Hadiföld, Hadiözvegyek(é)</i>			7	2		1	
<i>Árva, ~-dűlő, ~-föld, ~-hegy, ~-szőlő</i>	2					6	3
<i>OFB-föld, -földek</i>	6	14			1	2	
<i>OMB-föld, -földek</i>		7					
<i>Vitéz</i> és szócsaládja	41	82	30	46	17	48	8
<i>ONCSA</i> és szócsaládja	3	10	12	8	1	25	8
<i>Sztálin, -berek, -föld, -földek, -rét, -rétek, -tag, -telep, -hegy, -nyíres</i>	4	11		11	5		2

A birtokrendezést végrehajtó intézmény neve betűszóként került a helynevekbe. A törvény 4. §-a úgy rendelkezik, hogy „A földbirtok helyesebb megoszlását az ország egyetemes érdeke szerint szabályozó állami tevékenység irányítására külön országos bíróságot kell alakítani. A bíróság neve: Országos Földbirtokrendező Bíróság; székhelye: Budapest.”

Közepes gyakoriságú névvé vált az *OFB-föld(ek)*, továbbá Somogyban (számomra ismeretlen okból) az *OMB* betűszót tartalmazó variáns (lásd az 1. táblázatban). Az *OFB* és a *proletár* egymás változatai is lehetnek, ahogy azt egy balassagyarmati adat is mutatja: a KSH nyilvántartásában *OFB-földek* néven szereplő külterületi lakott hely a valóságos helyi névhasználatra is épülő Földrajzinév-tárba *Proletárföldek* néven került be.

1.2. A Vitéztelek földrajzi névnek és családjának a forrása szintén egy jogszabály: „a m. kir. minisztérium 1920. évi 6650. M.E. számú rendelete a vitézi telekről”: 1. §. „A magyar állam védelmében kitünt feddhetetlen honfiak részére a haza el nem múló hálája jeléül ingatlanok adományozhatók akképpen, hogy az adományozott ingatlanhoz meghatározott közszolgálatok teljesítésének kötelezettsége fűződik és az ingatlan a jelen rendeletben meghatározott különleges jogi minőséget nyeri. Az ilyen ingatlan neve: *vitézi telek*. A *vitézi telek*-nek ezt a minőségét az adománylevél alapján a telekkönyvbe is be kell jegyezni.”

A jogszabályi helynek az ingatlan nevééről szóló kitétele nem a dülönév-rovatba való bejegyzésről szól, hanem a telekkönyvbe kötelezően bejegyzendő jogcím-kategóriának ad nevet. Mindenesetre a törvényi hely végrehajtásaként kialakított birtok elsődleges névadási motivációja a speciális jogi helyzete lett. Mintegy 5 ezer ember szerzett átlagosan 20 holdas vitézi telket a trianoni határon belül (TÁTRAI 2000). A névadási motiváció a *proletár*-éhoz hasonló névburjánzást indukált, a nyelvi korlátokat áttörve, hisz horvát és német adat is van rá: *Vitéz, Vitézi-dűlő, Vitezko, Na vitezke, Vitézfeld, -berek, -birtok, -dűlő, -föld, -földek, -hát, -ház(i-dűlő), -lak, -puszta, -szántó, -tanya, -telek, -telkek, -telep* stb. A névgyűjtési kötetek szerint igen gyakori helynévnek számít.

1.3. Az „1940. évi XXIII. törvénycikk az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról” teremtette meg a másik elterjedt betűszóval alakult névtípust, az ún. *ONCSÁ*-kat, melyek többsége hamar elvesztette betűszó jellegét (érdekes, hogy azok az adatközlőim sem tudták feloldani a rövidítést, akik 1940-ben már felnőttek voltak), és földrajzinév-elemként általános lett az *Oncsa* írásmód, sőt a népetimológiás magyarázat („Az olyan jó föld, hogy csak úgy *ontsa* a termést”; saját gyűjtés, Győrasszonyfa). Mivel a kormányprogram keretében elsősorban sokgyermekes családok részesedtek a javakból (a törvény külön rendelkezik az ő megsegítésükről, 2. §. 2/a bekezdés), ahol ismert a név betűszó jellege, ott is ’országos nagy családos alap’ a rövidítés legjellemzőbb feloldása. A törvény végrehajtásaként a többség — mintegy 12 ezer fő — házat kapott (TÁRKÁNYI 1998), így a jellemzően bel- és külterületi lakott helyek nevei alakultak ezzel a motivációval: *Oncsa, Oncsatelepe ~ ONCSA-telep, Oncsa sor, ONCSA-házak*, de határ-résznevek is: *Oncsa-földek, -dűlő*.

2. A kisebbségi neveket érintő előírások

A kisebbségi névhasználatra vonatkozóan az 1904. évi kataszteri szabályzat (Utasítás 1904) tartalmaz egy erősen korlátozó intézkedést. „Dülőknek idegen nyelvű elnevezései nem kiejtésük, hanem helyesírásuk szerint veendő; ha pedig az ilyen dülőnevek eredeti értelmük megváltoztatása nélkül a hivatalos nyelven kifejezhetők, vagy ha a dülőt a község lakossága többféleképpen, de egymásnak megfelelő fordításban nevezi, úgy a dülönév a jegyzékben a hivatalos nyelven irandó, a községi előjárásának a dülőjegyzékhez csatolandó írásbeli megkeresésére azonban zárójelben a nép nyelvének megfelelő, leginkább használatos elnevezés is kiteendő, megjegyeztetvén, hogy utóbbi elnevezések a térképek kivételével a többi összes munkarészekbe is bevezetendők.”

Ez a szabály fordítja át — bár meglehetősen tág teret ad a szubjektív nyelvi helyzetfelmérésnek — tendenciózan a térképek névanyagát magyar nyelvűre a személynév-magyarosításokkal és a helységnevek magyarosító törzskönyvezésével is jellemezhető korszakban. Még ha élt is a községi előjárás a valóságos névhasználatban meggyökeresedett nevek felvételére meghagyott lehetőséggel,

ezek a térképeken nem jelenhettek meg, és mivel a kataszteri térképezés későbbi története során sem volt utasítás a névanyag felülvizsgálatára, a mai földmérési alaptérképeken 90-nél is nagyobb százalékban a múlt század első felében felvett nevek állnak. A földmérési alaptérképek — szemben a topográfiai térképekkel — közhasználatban voltak, így erős hatást gyakoroltak az újabb korszakok névhasználatára: ezekről szerezte névismeretét például a 2. világháborút követő lakosságcsere által újonnan betelepített lakosság, ilyeneken készültek a téveszek üzemtervei, a nagy közműtervezések, de legutóbb a kárpótlás is ezeknek a térképlapoknak a használatával zajlott. Valószínűleg az akkori Magyarország mérnöki állományának erős magyar–német kétnyelvűsége van a háttérben annak, hogy leginkább a német nemzetiségű területek nevei cserélődtek magyarra az utasítás következtében. Ezeken a helyeken tehát a magyar földrajzinév-állomány alapja egy fordításnak és földmérő-mérnöki névrendezésnek tekinthető névréteg, ahol a név eredeti motivációja háttérbe is kerülhetett. A 2. táblázatban a Tolna megyei Mucsi kétnyelvű kataszteri dűlőnévjegyzékének részlete látható.

2. táblázat

<i>Szenes</i>	<i>Kohlblatte</i>		<i>Csalános</i>	<i>Bremnesselkopf</i>
<i>Szállás</i>			<i>Pásztortanya</i>	<i>Hirtländerwiesenäcker</i>
<i>Kukoriczás</i>	<i>Kukurutzgründl</i>		<i>Verebes</i>	<i>Spatzenküppel</i>
<i>Duzsi sarok</i>	<i>Duzsereck</i>		<i>Zug</i>	<i>Gründl</i>
<i>Kocza delelő</i>	<i>Sauru(h)äcker</i>		<i>Zugerdő</i>	<i>Gründwald</i>
<i>Anna árok</i>	<i>Annagraben</i>		<i>Papdi rétek</i>	<i>Paperwiesen</i>
<i>Hamvasvölgy</i>	<i>Aschenthaler</i>		<i>Csibráki erdő</i>	<i>Csibrakerwaldäcker</i>

A *Szenes*, *Kukoriczás*, *Kocza delelő*, *Csalános*, *Pásztortanya*, *Verebes*, *Csibráki erdő* nem tartalmazza a német alak földrajzi közneveit, *Zug* és a *Zugerdő* megkülönböztető eleme névhelyettesítéssel cserélődött ki, a *Hamvasvölgy* jelentését az *-i* képző hiánya befolyásolja.

3. Ideológiai motiváltságú elemek megjelenése

Ideológiai motiváltságú nevek megjelenésére akkor volt esély, amikor gyökeresen átrajzolódott egy falu határának a térszerkezete. Jellemzően a falu gazdasági életében rendkívül nagy jelentőséggel bíró tagosítások során alakítottak ki új út- és dűlőstruktúrát. A földek elnevezése jogi kötelezettség volt egy nevekkel le nem fedett területen. Többnyire megemlékező nevek kerülnek megállapításra: *Kossuth Lajos dűlő*, *Hunyadi dűlő* (Kisharsány) A Tolna megyei Mőzs kataszteri térképén 1937-es tagosítást követően a következő új nevek tűnnek fel: *Szent István dűlő*, *Ezeréves dűlő*, *Trianon dűlő*, *Horthy dűlő*, *Ferenc József dűlő*, jelezvén a történelmi Magyarország iránti nosztalgiát és az uralkodó ideológia melletti elkötelezettséget. A háború utáni verziókban a *Trianon dűlő*-t a *Petőfi dűlő*, a *Horthy dűlő*-t a *Sánci dűlő* váltotta. A *Szent István dűlő* és az *Ezeréves*

dűlő a mai napig használatban van, a *Ferenc József dűlő* nem gyökeresedett meg.

A 2. világháború után *Sztálin* (*Sztalin*) neve két, egymással ellentétes értelemben is helynévi motivációt nyert. Az 1945-ös földosztások után, mintegy neki tulajdonítva a földhöz jutást, kaphatott pozitív értelmet (*Sztalin-földek*, Nagyatád), vagy negatívát, ha a kiosztott föld rossz minőségű volt (*Sztalin-berek*, Somogyásmon). A téveszítésekkel kapcsolatos tagosítások után, amikor a téeszbe be nem lépők a tagjukat a falutól távol, rossz minőségű és nehezen művelhető területen kapták meg, több, egymástól távoli helyen (pl. Somogyacsa, Valkó), ugyancsak a *Sztálin* névvel fejezték ki a sajátos birtokrendezéshez fűződő negatív érzelmeiket. (E nevek előfordulási gyakoriságát lásd az 1. táblázatban.)

Irodalom

- Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- FARAGÓ IMRE (2001), A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken I–II. *Geodézia és Kartográfia* 53/1: 1–5, 53/2: 2–16.
- Heves megye földrajzi nevei.* Bp., 1970–1988.
- Komárom megye földrajzi nevei.* Bp., 1985.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévvadás.* Bp.
- Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- TÁRKÁNYI ÁKOS (1998), Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. *Demográfia* 41/2: 234.
- TÁTRAI SZILÁRD (2000), A Vitézi Rend története (a harmincas évektől a felszámolásig). *Hadtörténelmi Közlemények* 113/1.
<http://epa.oszk.hu/00000/00018/00012/07tatrai.htm>
- Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- Utasítás 1904 = *Utasítás az országos kataszteri felmérés végrehajtására. I. rész. Háromszögletű háromszöglet általános része és részletes felmérése.* Bp.
- Vas megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

Szőke Melinda

A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról

1. A nyelvemlékek a nyelvtörténeti kutatások elengedhetetlen forrásai, melyek ómagyar kori két alapvető típusát PAIS DEZSŐ javaslatára nevezzük szórványemlékeknek és szövegemlékeknek (1928: 338–40). A honfoglalást követő évszázadokban hosszú ideig kizárólagosan, majd azt követően is nagy részben e két nyelvemlékfajta közül a szórványemlékek nyújtanak segítséget a nyelv vizsgálatában, ezért ezek nyelvészeti jelentőségét hiba lenne elhanyagolni. Egyrészt azért, mert a szövegemlékek keletkezését megelőző korszakra vonatkozó nyelvtörténeti ismereteinket szinte kizárólagosan a szórványemlékek magyar nyelvű anyagára alapozhatjuk, másrészt pedig azért, mert — bár mondattani, szövegtani és stilisztikai vizsgálatokra ezek természetüktől fogva valóban nem alkalmasak — a szórványokat a magyar nyelvtörténet számos részdiszciplínája eredményesen hasznosíthatja: a hang- és helyesírás-történet, a morfológia, a szókincstörténet, a hely- és személynévkutatás stb. És sikerrel foghatja vállatára e nyelvemlékfajta a nyelvtudomány mellett a művelődéstörténet és a történettudomány is.

A hazai szórványemlékek jelentős része jogi irat, azaz oklevél, amelyek között alapítólevelek, adománylevelek, birtok- és vagyonösszeírások, határjáró levelek stb. egyaránt találhatók. A történettudomány fogalomhasználata szerint az oklevél „szűkebb értelemben véve meghatározott formák között kiállított írás, amely jogi természetű dolgot tartalmaz, tágabb értelemben azonban minden olyan hivatalos írás, amely a középkorban, vagyis Mo. esetében a mohácsi csatát (1526. aug. 29.) megelőzően kelt” — írja ÉRSZEGI GÉZA (KMTL. 504).

Az I. István uralkodásával kezdődő latin nyelvű oklevélírás a 12. század utolsó harmadától terebélyesedik ki. Szent István uralkodásának idejére tehető ugyan a német császári udvarból átvett királyi kancellária működésének a kezdete, de halála után a kancellária sokáig nem működött. Ez minden bizonnyal az egész Európa területére ez idő tájt jellemző hanyatló írásbeliséggel is összefüggésben lehet. Minthogy a nemesség nagy része az írástudatlanok csoportjába tartozott, ők is a szóbeli bizonyítást helyezték előtérbe az oklevél-kiállítás rovására, és mindezzel még azt is elérték, hogy a velük bizonyos téren konkuráló egyházat háttérbe állították. Az egyház azonban ezzel nem elégedett meg, ők az oklevelek fontosságát hangsúlyozva igyekeztek a királytól és a magánosoktól

kapott privilégiumaikat oklevéllel biztosítani. Ezzel a sajátos kettősséggel magyarázható, hogy a 11–12. században kevés a világi emberek számára kiadott oklevél. Kezdetben persze az egyházak részére kiállítottak száma is meglehetősen csekély, s ilyen alacsony oklevélszükséglet mellett valójában a kancellária szerve is feleslegessé vált (KNIEZSA 1952: 9–10). A 12. század végén azonban megújult a királyi kancellária, felvirágzása III. Béla uralkodásához köthető, mivel ő volt az, aki ezt az intézményt állandó jellegű szervezetté alakította. Elrendelte továbbá, hogy a királyi udvarban tárgyalt minden jogi ügyről oklevelet állítsanak ki: „Mínthogy az emberi természet gyarlósága következtében az idők folyása során az elmúlt dolgok emlékezetének a helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás közt megállapodtak, hogy mind az írás megerősítésével, mind alkalmas férfiak tanúbizonyosságával sérthetetlen és megrendíthetetlen legyen (...) nehogy valamilyen, az én személyem előtt tárgyalt és befejezett ügy érvénytelenné váljék — szükségesnek tartottam, hogy minden, felségem jelenlétében elintézett dolgot az írás tanúbizonyosságával erősítsenek meg” (vö. BERTÉNYI 2000: 392). A magyarországi írásbeliség ezen intézkedések nyomán megfigyelhető nagyfokú fellendülésének azonban a 13. század elejétől a királyi kancellária egyedül már nem tudott megfelelni, ezért az ország különböző területein egyre több *loca credibilia* (hiteleshely) alakult.

„A hiteleshely olyan egyházi intézményt, kanonoki vagy szerzetesi testületet jelent, amely szokványos, Európában másutt is természetes egyházi és földesúri feladatai mellett kormányzati, bírói és magán megbízásra közhitelű oklevelet állít ki” (SOLYMOSI 2006: 214).

A hiteleshelyek egyrészt az előttük tett bevallásokról (*fassio*) állítottak ki oklevelet, IV. Béla korától kezdődően pedig a hiteleshely mint bizonyság is részt vett egyes hatósági eljárásokban. A hiteleshely a király, majd később a főbb világi bíróságok által kiküldött mandatum alapján egy tagját az eljárás helyszínére küldte, aki a hiteleshely előtt a hatósági megbízottal együtt jelentést tett a helyszínen látottakról és hallottakról, amely jelentést (*relatio*) oklevélbe foglalva a felkérést kibocsátó hatósághoz terjesztették. E két fontos feladathoz járult harmadikként a hiteleshelyek levéltáraiban elhelyezett oklevelek őrizete is (vö. SZENTPÉTERY 1930: 125–8).¹

A Magyarországon kifejlődött hiteleshelyi intézmény egyedülálló egész Európában. MÁLYUSZ ELEMÉR véleménye alapján hasonló intézmény azért nem létesült Európa más részein, mert a hiteleshely egy fejletlenebb ország gazdasági és társadalmi viszonyai közt létesült jogi intézmény, vagyis a közjegyzőség

¹ A hiteleshelyeket név szerint felsorolja munkájában SZENTPÉTERY IMRE (1930: 136–7). Az intézmény rövid összefoglaló jellemzését lásd a KMTL.-ban (263–4) SOLYMOSI LÁSZLÓ tollából.

elmaradottabb formája (1967: 84). MEZEY LÁSZLÓ — MÁLYUSZ nézetével szembehelyezkedve — nem az ország elmaradottságával magyarázza a káptalokban és konventekben működő közhitelű intézmények kialakulását, hanem Alexiosz (a későbbi III. Béla) bizánci tartózkodásával. Alexiosz ugyanis éppen akkor élt a bizánci udvarban, amikor az nagy gondot fordított a jogi kérdésekre. A bizánci gyakorlatban a római jogi írásbeliségre alapozott közhitelűség egy intézmény, de több ember hitelén nyugodott (1974: 329–32). Trónra kerülése után III. Béla ezt a mintát követve látott hozzá a magyar jogi írásbeliség megszervezéséhez.

2. Ennek a speciálisan magyar intézménynek a működését a történeti tudományok részéről élénk érdeklődés övezte az előző századokban, s ez az érdeklődés a 21. századra sem hagyott alább. A közelmúltban, 2006 decemberében „825 éves a hiteleshelyi írásbeliség” címmel tartottak hiteleshely-történeti konferenciát Pécsen, ahol többek között a pannonhalmi és a jászói konvent, valamint a székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működését bemutató előadások hangzottak el. Az e téren folytatott kutatások úttörő munkájának KUMOROVITZ BERNÁT LAJOS cikkét tekinthetjük, aki 1928-ban a leleszi konvent oklevéladó működését ismertette. E tanulmány óta számos hiteleshelyi tevékenységét bemutató munka látott napvilágot: SZAKÁLY FERENC például a szekszárdi (1969), KŐFALVI TAMÁS a pécsváradi (1999), DRESKA GÁBOR pedig a pannonhalmi konvent (2008) hiteleshelyi tevékenységét vizsgálta meg.

Az egyes hiteleshelyek által kibocsátott oklevelek a nyelvészek érdeklődését azonban kevésbé keltették fel. Tudomásom szerint mindeközéig egyetlen olyan munka sem jelent meg, amelyik valamely hiteleshely által kibocsátott oklevelek nyelvészeti vizsgálatát tűzte volna ki céljául. Pedig — részben BÁRCZI GÉZA ösztönzésére (1944: 313) — több nyelvemlékünk monografikus feldolgozása is elkészült a 20. század folyamán: a veszprémi apácák görög oklevelét PAIS DEZSŐ mutatta be (1939), a zobori apátság 1111. és 1113. évi okleveleit KNIEZSA ISTVÁN (1949), a tihanyi apátság alapítólevelét maga BÁRCZI GÉZA (1951), a dömösi adománylevelet pedig SZABÓ DÉNES adta közre (1954). E munkák közös alapgondolata az volt, hogy a nyelvtörténeti kutatások számára nagy segítséget nyújtó szórványok felhasználhatóságának alapvető feltétele az általuk szolgáltatott magyar nyelvi anyag minél teljesebb feltárása. Egy-egy hiteleshely okleveleinek ilyen szempontú vizsgálatát azonban a hiteleshelyekhez köthető oklevelek jelentős részben kiadatlan volta is akadályozta.

Újabban BENKŐ LORÁND több ízben is felhívta a nyelvészek figyelmét arra, hogy a szórványemlékek helyesírási, morfológiai, szemantikai és általános onomasztikai vizsgálatával párhuzamosan vagy még inkább ezeket megelőzően a szórványoknak a latin szövegbe történő beillesztését is alaposan szemügyre kell venni (például 2003: 70). Korábban BALÁZS JÁNOS is nagy mulasztásként értékelte azt, hogy a nyelvészek többnyire csupán az oklevelek szórványaira vannak

tekintettel, és a figyelmük nem terjed ki az oklevelek megszővegezési eljárásaira (1980: 290–1). A nyelvészek mellett a levéltárosok, történészek is fontosnak tartják az oklevelekben megjelenő formulák vizsgálatát. BORSA IVÁN például a hiteleshelyek, illetve a hiteleshelyi kiadványok kutatási lehetőségeit taglalva többek között azt is megemlíti, hogy „a hiteleshelyi tevékenységgel kapcsolatos formulákat érdemes lenne összegyűjteni, változásait nyomon követni” (2000: 104).

A hiteleshelyi oklevelek szórványait egy nagyobb munka keretében én magam a HOFFMANN ISTVÁN által kijelölt útvonalon (2004) haladva abból az aspektusból kívánom megvizsgálni, hogy az oklevélírók milyen módon, milyen nyelvi eszközökkel illesztették be a magyar nyelvű elemeket az oklevelek latin szövegébe. Elképzelhetőnek gondolom ugyanis, hogy az egyes hiteleshelyek ebben a vonatkozásban nem teljesen azonos módon jártak el. Aligha tehető fel persze az, hogy egymásnak ellentmondó szabályokat alkalmaztak volna, hiszen minden bizonnyal léteztek olyan minták, amelyekhez az oklevéljegyzők alkalmazkodtak. Nem tartom ugyanakkor kizártnak, hogy az egyes lejegyzők eljárásaiban olykor akár egyéni jegyek is rejtőzzenek, amik részben bizonyára az oklevélírók hazai és külföldi (francia, itáliai) iskoláinak a nyomaiként is értékelhetők. Arról lehet ugyanis szó, hogy „az egy-egy helyről, jelesebb káptalani iskolából vagy egyetemről kikerülő tanítványok egyforma mintákat tanultak el s vittek magukkal” (SZENTPÉTERY 1930: 130).

Az alábbiakban a hiteleshelyek ténykedését nyelvi szempontból, a nyelvtudomány nézőpontjából feltáró kutatási programnak vázoló fel néhány alapvető kérdését.

3. A magyar nyelvű elemek idegen nyelvű, leggyakrabban latin szövegbe való beemelésének alapvető okaként a kutatók egy része (pl. PINTÉR JENŐ) még a 20. század első felében is az oklevélírók latin nyelvi hiányosságait, illetőleg a helynevek lefordíthatatlanságát jelölte meg (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 11). PAIS DEZSŐ a tihanyi alapítólevél létrejöttének kilencszázadik évfordulója alkalmából írt cikkében viszont már úgy véli, „a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozzák azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik” (1955: 6). Annak a feltételezésnek ad tehát hangot, hogy az oklevelek magyar nyelvű elemeinek megjelenése mögött az oklevéljegyzők tudatos törekvéseit kell látnunk. Nyilvánvaló, hogy álláspontja nem csupán az első eredetiben ránk maradt hiteles oklevelünk magyar elemeire vonatkoztatva igaz, hanem ugyanezen okok játszhattak szerepet más oklevelek magyar nyelvű szórványainak a rögzítésében is.

Az okok meghatározásakor ugyanakkor aligha érhetjük be ennyivel, célszerűnek tűnik további körülményekkel is számolni. BALÁZS JÁNOS mindenekelőtt nyelvészociológiai tényezőkre vezeti vissza az oklevelekben ilyen módon megje-

lenő kétnyelvűséget. Nézete szerint a vulgáris nyelvű szórványok a nótáriusok anyanyelvi tolmácsolásának a nyomai. Az anyanyelvi tolmácsolásra pedig azért volt szükség, mert a „hivatali ténykedésük” során a jegyzőknek latinul nem tudó laikusokkal is elkerülhetetlenül érintkezniük kellett, jóllehet az oklevél szövegét latinul jegyezték le (1989: 102–4). E vélemény kapcsán azonban fontos megemlítenünk, hogy a laikusok által közölt határjárás esetében effajta tolmácsolásra nem volt szükség.

A mai történettudomány és a nyelvtörténetírás az oklevelek funkcióját szem előtt tartva kísérli meg az effajta nyelvi elemek előfordulását magyarázni. Eszerint a széles körben elfogadott álláspont szerint az oklevelek jogbiztosító szerepe követeli meg az anyanyelvi elemek megjelenését, csak így marad ugyanis sértetlen a helynevek azonosító szerepe, amely a tulajdonnevek esetében a legfontosabb funkció. Ezzel összefüggésben azonban meg kell jegyezni azt, hogy az oklevelekben a tulajdonnevek mellett gyakran közszei elemek is anyanyelven szerepelnek, amelyek pedig nyilvánvalóan nem bírnak a tulajdonnevek kapcsán felvetett azonosító funkcióval, így ezzel nem indokolhatjuk a megjelenésüket. A magyar nyelvű név- és szóhasználat mögött tehát — amint erre HOFFMANN ISTVÁN is felhívja a figyelmet — minden bizonnyal többértű okok húzódnak meg, s a fentiek mellett a korabeli európai (német, francia) minták is nagy valószínűséggel befolyásolhatták a vulgáris (magyar) szavak latin szövegben való szerepeltetését (2004: 12).

A magyar nyelvű szórványoknak az oklevelek latin nyelvű szövegébe történő beillesztési módozatait HOFFMANN ISTVÁN részletesen bemutatta „Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről” című munkájában (2004), illetve korábban már én magam is szoltam a garamszentbenedeki alapítólevél effajta megoldásairól (SZÖKE 2006), így ehelyütt csupán azokra a vizsgálati lehetőségekre utalok, amelyek a szórványok beillesztésére vonatkozó ismereteinket további részletekkel egészíthetik ki.

Azt a kérdést, hogy a lejegyzőket milyen tényezők befolyásolták, amikor a megszövegezés során egyik vagy másik módozat mellett döntöttek, egyelőre nemigen tudjuk megnyugtatóan megválaszolni, legfeljebb sejtéseink lehetnek róla. Ilyen lehetséges támpontokat fogalmazott meg HOFFMANN ISTVÁN is azzal összefüggésben, hogy miért alkalmazták az oklevélírók a megnevezőszót tartalmazó „locus, qui dicitur *Tichon*” típusú mellékmondatos szerkezeteket az egyes nyelvi elemek beillesztéséhez. Ezek a segítségül hívható fogódzók a következők: 1. Minthogy az ilyen, szerkezetbe illesztett nevek nyelvi szempontból nagyobb súllyal vannak jelen a szövegben, a szerkezetbe foglalás egyúttal tartalmi kiemlést is jelent, ezért maguk az adományozott birtokok nevei többnyire ilyen formulában szerepelnek az oklevelekben. 2. Többnyire kevésbé ismert nevek mellett található megnevezőszó. 3. Ugyanaz a név egy adott oklevélben jórészt csak egyszer szerepel szerkezetben. 4. A név lexikális tartalma és a megjelölt hely la-

tin földrajzi köznévvvel kifejezett jellege között fellépő ellentmondás kiküszöbölésére is alkalmazható a megnevezőszós szerkezet (2004: 40–1).

A megnevezőszót tartalmazó szerkezetekben a határozói bővítmény (*vulgo*, *vulgariter* 'általában, közönségesen beszélt nyelven', *latine* 'latinul', *hungarice* 'magyarul' stb.) felbukkanását olykor a magyar és a latin nyelvi formák egymás melletti szerepeltetése indokolja: 1075: *in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus* (DHA. 1: 218). A *vulgo*, *vulgariter* határozók oklevélbeni megjelenését KÁZMÉR MIKLÓS a valóban élő nevek rögzítésével magyarázza (1975: 182). Az adverbiumok használatát befolyásoló tényezők felderítéséhez véleményem szerint azonban további vizsgálatokra is szükség van.

A középkori oklevelek magyar szórványai igen gyakran latin földrajzi köznévkíséretében jelennek meg a szövegben. Az effajta beillesztési eljárás fontos jellemzője, hogy gyakran egy-egy név két-három helyfajtajelölő köznévkíséretében is felbukkan ugyanabban a latin szövegben. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében például a *Tisza* az *aqua*: 1075: *aquam Tiza* (DHA. 1: 216) és a *fluvius*: 1075: *ipso fluvio Tiza* (DHA. 1: 215) köznévkíséret mellett tűnik fel több ízben is. Az effajta eljárások hátterében esetleg meghúzódó szabályszerűségek feltérképezéséhez a latin földrajzi köznevek pontos középkori magyar megfelelőinek a megállapítására van szükség. Az sem lehetetlen persze, hogy — mint HOFFMANN mondja — az egyes földrajzi köznevek közötti választás „a szövegező nyelvi, stílusi ismereteivel és érzékenységgel is összefüggésben lehet” (2004: 48).

A különféle beillesztési eljárások alkalmazását befolyásoló okok felderítése érdekében az egyes szórványokat természetesen nem önmagukban, hanem a szöveg egészét szem előtt tartva kell vizsgálni, vagyis az oklevelekre mint egységes szövegekre célszerű tekintettel lenni. Csakis annak fényében értékelhetjük reálisan egy-egy szórvány nyelvi környezetét, ha azt az oklevél szövegében elfoglalt helye alapján tesszük: arra is ügyelve például, hogy más-más eljárás jellemezheti a beillesztést attól függően, hogy a nyelvi elem első vagy további előfordulásáról van-e éppen szó. A garamszentbenedeki oklevélben több ízben is felbukkanó *Tisza* például az első említésekor megnevezőszós szerkezetben áll (1075: *aquam, que vocatur Tiza*, DHA. 1: 215), a további előfordulásoknál viszont vagy fajtajelölő földrajzi köznévkíséret vezet be (1075: *fluvio Tiza*, DHA. 1: 215), vagy még azt is elhagyva, de latin végződéssel vagy prepozícióval, esetleg mindenféle szerkesztési eljárás nélkül jelenik meg a szövegben (1075: *ex utraque parte Tize; in Tiza; piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum Tiza ascendendo existunt*, DHA. 1: 216, 217). A későbbi említések nemegyszer visszautaló szavak kíséretében lelhetők fel az oklevélben: 1075: *circa eandem aquam Tiza* (DHA. 1: 216).

Az oklevelek latinul vagy latinosított formában megjelenő neveit meglátásom szerint ugyancsak a magyar nyelvű szórványok beillesztési eljárásai mellé állít-

hatjuk, hiszen a neveknek ilyen formán történő szerepeltetése az oklevelek szövegében egyfajta beillesztési módozatnak tekinthető: 1340: *Nos capitulum ecclesie sancti Michaelis archangeli de Castroferreo memorie commendamus* (A. 4: 3), 1358: *iacet ad orientem ad fluvium Rabe* (A. 7: 279), 1354: *comitatus Abawjvariensis* (A. 6: 237).

A szövegbe illesztés nyelvi problémáján túl természetesen a latin nyelv magas presztízse is befolyásolhatta bizonyos nevek latin nyelven történő szerepeltetését. Ez magyarázza többek között azt is, hogy egyes névfajták (pl. a nagyobb folyók nevei és egyes országos jelentőségű településnevek) körében sokkal gyakoribb a szórványok latinra fordítása vagy legalább latin végződéssel való ellátása (azaz latinizálása), mint más névfajták esetében. Az ilyen módon beillesztett szórványok alapos vizsgálata alapján elsősorban a középkori magyar latinság nyelvhasználatára vonatkozóan tehetünk fontos megállapításokat. Nem elhanyagolható azonban a latinul, illetve a latinosított alakban megjelenő nevek forrásértéke a magyar nyelvtörténet szempontjából sem, hiszen minden efféle névalak mögött valamiféle magyar nyelvi realitás áll, még ha a megfelelő magyar szóformát olykor nehéz is földeríteni.

Az oklevelekben a kevertnyelvűség olykor úgy jelentkezik, hogy a magyar, illetve a latin grammatikai megoldások egyidejűleg bukkannak fel. Az 1075: *in loco, qui dicitur Wagetuin* (DHA. 1: 215), illetve az 1075: *in eodem loco, qui Sitouatuin dicitur* (DHA. 1: 215) szerkezetekben a latin prepozíció (*in*) használata mellett a magyar szórvány is minden bizonnyal magyar határozóraggal áll (azaz *Zsitva tövén* és *Vág tövén* formában értelmezhető), arra való tekintet nélkül, hogy a nevek megnevezőszós mellékmondatban szerepelnek. A garamszentbenedeki alapítólevél két szórványa mellé állíthatjuk a Tihanyi alapítólevél *reá* névutóval beillesztett azon szórványait is, amelyek mellett a latin *ad* prepozíció is megjelenik: 1055: *ad brokina rea, ad holmodi rea* (DHA. 1: 150). Minthogy magyar viszonyrag és névutó a középkori oklevelekben csak nagyon ritkán segíti a magyar nyelvű szórványok latin szövegbe történő beilleszkedését, HOFFMANN ISTVÁN az effajta formákat az oklevél-szövegezés kezdeti nehézségeinek a nyomaiként értékeli (2006: 145, 146).

4. A fentiekben vázlatosan bemutatott szempontok részletes vizsgálatát olyan hiteleshelyi okleveleink a tüzetes feldolgozásával látom célszerűnek elkezdni, amelynek oklevelei megbízható szövegkiadásban már napvilágot láttak. Ezért esett a választásom a pannonhalmi konvent hiteleshelyi okleveleire, amelyek szövegét DRESKA GÁBOR adja közre három kötetben. E kötetek közül ezidáig egy jelent meg (2007), és egy további közvetlen megjelenés előtt áll. A konvent első teljes szövegében ránk maradt hiteleshelyi oklevele 1257-ből származik (DRESKA 2007: 22–3). A Szent Márton nevet viselő bencés apátság azonban az Árpád-korban csupán alkalmi hiteleshelyi tevékenységet folytatott (SZOVÁK

1996: 427). A kezdeti időszak után a pannonthalmi konvent hiteleshelyi működése csak a 14. század húszas éveitől virágzott fel (vö. DRESKA 2008: 13).

Kutatómunkámban alapvetően komparatív vizsgálatra törekszem. Ehhez természetesen a pannonthalmi konventé mellett más hiteleshelyek kiadványait is szükséges lesz bevonni a vizsgálatba. Úgy látom, hogy ily módon több irányban haladva is új eredményekre juthatunk. A lehetséges vizsgálati irányok ismertetése előtt arra kell utalnunk, hogy a téma természetéből adódóan a hiteleshelyi oklevelek közül természetesen azokat az iratokat kell alaposabb vizsgálat alá vonni, amelyekben határjárás, illetve határleírás szerepel.

Fontosabb ügyekben az eljárás bizonyítására több hiteleshelyet is felkérhetett az illetékes bíróság. Ebben az esetben az eltérő hiteleshelyek tehát ugyanarról az ügyről készítettek írásbeli jelentést, relációt (DRESKA 1997: 6–7).² A párhuzamos eljárás eredményeként megszületett oklevelek alapján esetleg közvetlen választ adhatunk arra a kérdésre, hogy létezik-e a hiteleshelyek szórványbeillesztő eljárásai között különbség. Az effajta oklevelek szövegeit oklevéltani szempontból összehasonlítva DRESKA GÁBOR azt a következtetést vonta le, hogy bizonyos esetekben a jelentés szövege nem a hiteleshely munkájának az eredménye, hanem annak a fogalmazványa, akinek az érdekében a hiteleshely eljár, más magyarázat ugyanis nem adható a párhuzamos eljárást végző hiteleshelyek hasonló szövegezésű relációira (2008: 95–101).

Az ország keleti és a nyugati területein létesülő hiteleshelyek működése között az egyik legnagyobb különbség a területi illetékességük kiterjedtsége. „A hiteleshelyek száma keletről nyugatra növekszik és ezzel exponenciálisan területi illetékességük csökken” (C. TÓTH 2002: 362). Úgy gondolom, hogy a hiteleshelyek oklevelezési gyakorlatának eltéréseit az ország nyugati, illetve a keleti részében működő egy-egy intézmény okleveleinek egybevetése nagy valószínűséggel a felszínre hozhatja: a pannonthalmi konvent okleveleit tehát érdemes az ország keleti részében működő hiteleshelyek okleveleivel is egybevetni.

Az ország különböző pontjain létrejött intézmények eltérő nagyságú hatáskö-re alapvetően az egyenetlen eloszlásukból adódik, a Dunántúlon ugyanis jóval több hiteleshely működött, mint az ország keleti részében. Ennek nyilvánvalóan az áll a háttérében, hogy a nyugati részek sokkal sűrűbben lakott területek voltak, így ott több közhitelű intézményre volt szükség. C. TÓTH NORBERT a hiteleshelyek egyenlőtlen eloszlását azonban nem elsősorban a településszerkezet efféle különbségeivel magyarázza, hanem inkább a tatárjárás sajátos következményeként értékeli. A tatárok ugyanis az Alföldön számos monostort és kolostort pusztítottak el, amelyek hiteleshelyekké válhattak volna, s minthogy a Du-

² A pannonthalmi konventtel (1321–1500 között) párhuzamosan eljáró hiteleshelyek listáját lásd DRESKA 2008: 79–83.

nántúlon kisebb mértékű volt a pusztítás, így ott az épen maradt egyházi intézmények hiteleshelyekké alakultak át (2002: 363).

A káptalanok és a konventek hiteleshelyi tevékenysége nem egy időben bontakozott ki. Amíg a konventek többnyire csak a 13. század utolsó harmadától tevékenykedtek hiteleshelyekként, addig a káptalanok már a 12. század végén, illetve a 13. század elején is. A káptalanok előnye azzal magyarázható, hogy a 11. század óta ezekben az intézményekben végezték az istenítéleteket, így már egy széles társadalmi bázissal rendelkeztek (SOLYMOSI 1996: 492). A pannonhalmi konvent mellett tehát érdemesnek látom egy káptalan hiteleshelyi tevékenységét is szemügyre venni, egyrészt azért, hogy összehasonlítsuk a káptalanok és konventek oklevél-kiállító tevékenységét, másrészt pedig azért, mert az Árpád-kort jellemző beillesztési eljárásokat — az elmondottakból következően — elsősorban a káptalani kiadványokból ismerhetjük meg.

A Várad Regestrum az Árpád-kori jog-, társadalom- és művelődéstörténet mellett a nyelvtörténetnek is az egyik legbecsesebb emléke (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 81). Kivételes értékét az adja, hogy az emlék 1208 és 1235 között született 389 tétele több mint 700 helynevet tartalmaz.³ Mindezek mellett a hiteleshelyi oklevelek szórványbeillesztő megoldásainak a vizsgálatát célul tűző munkának azért is elengedhetetlen forrása ez az emlék, mert egyetlen hiteleshelytől, a várad káptalantól származik.

Az egy-egy hiteleshely által kiadott oklevelek beillesztési eljárásai kronológiai tekintetben is számot tarthatnak a tudományos kutatás érdeklődésére, mint-hogy bizonyos fokú változások az egyes módozatok alkalmazásának gyakoriságában is nagy valószínűséggel megmutatkoznak (lásd ehhez HOFFMANN 2004: 10). Elképzelhető, hogy a változás olykor csupán abban ragadható meg, hogy a szórványok mellett a különböző századokban más-más mondást jelentő ige (pl. *dico, voco, nuncupo, nomino*) áll a megnevezőszós szerkezet részeként. Más esetekben abban láthatunk elmozdulást, hogy az egyes korokban a megnevezőszós szerkezetekben milyen arányban bukkan fel adverbium, ha felbukkan egyáltalán. Az egyes hiteleshelyi oklevelek szórványait ezért véleményem szerint célszerű egyrészt egymástól elkülönítve is szemügyre venni, másrészt viszont — annak érdekében, hogy egy-egy korszak jellegzetes eljárásait felderíthessük — a hiteleshelyeknek a vizsgált korra vonatkozó okleveleit természetesen együttesen kell kezelni.

Az oklevelek jogi érvényességének feltétele a valódiságuk, tehát az, hogy sem formailag, sem tartalmilag nem tüntetnek fel egyebet a valóságnál. Találkozhatunk azonban hamis oklevelekkel is, amelyek között vannak teljes egészükben hamisak, és olyanok is, amelyeknek hamissága valójában csupán abban áll, hogy utóbb hozzátoldottak részeket vagy esetleg változtattak valamit a szó-

³ A Várad Regestrum helyneveit K. FÁBIÁN ILONA monográfiában dolgozta fel (1997).

vegükön, azaz interpolálták. Az oklevelek ráadásul gyakran nem eredeti külső és belső formájukban maradtak fenn, hanem csupán későbbi másolatokban (ehhez lásd még SZENTPÉTERY 1930: 7). A ténylegesen hamis oklevelek mellett az interpolált oklevelek nyelvtörténeti hasznosíthatósága kapcsán is komoly kételyek fogalmazódtak meg. KNIEZSA ISTVÁN az effajta okleveleket a hamisított korra és a hamisítás korára egyaránt kétes értékűnek tartja (1928: 190). SZENTPÉTERY IMRE is azon a véleményen van, hogy az oklevél adatai csupán akkor használhatók fel tévedés nélkül, ha tisztában vagyunk a diploma valódi vagy hamisítvány voltával (1930: 2). A jogilag értéktelen hamis oklevél történeti hasznáról szólva ugyanakkor azt is kiemeli, hogy: „a hamis oklevél is tartalmazhat, sőt a legtöbb esetben tartalmaz is való, igaz adatokat” (i. m. 7). Ez a megállapítás nemcsak történeti, hanem nyelvi szempontból is feltétlenül érvényes lehet. Az előző állásponttól valamelyest eltér SZABÓ T. ATTILA véleménye, aki egy ómagyar kori hamis dési kiváltságlevél helynévi szórványainak hitele mellett foglalt állást, mivel úgy látja, hogy „a hamisítás időpontjában az ilyen dologban buzgólkodóknak nemcsak hogy nem állott érdekükben a határpontok nevének megváltoztatása, sőt a hamisítás ellentmondás nélküli sikere érdekében mindent el kellett követniük, hogy a hamisítás időpontjában valóban használatos helynevek kerüljenek bele az oklevélbe” (1966: 423–4).

A hiteleshelyi oklevelek beillesztési eljárásait vizsgálva is elengedhetetlen tehát, hogy az oklevelek státuszával tisztában legyünk. Ennek felderítése azonban nem minden esetben egyszerű, s ráadásul az okleveleket közreadó forráskiadványok a pusztá szöveggözléseken többnyire nem mennek túl, s csak ritkán adnak magáról az oklevélről további tájékoztatást. A nyelvészeti vizsgálatokat nagyban megkönnyítené, ha a GYÖRFFY GYÖRGY által szerkesztett „Diplomata Hungariae Antiquissima” mintáját és kiadási gyakorlatát követve a későbbi korszakra vonatkozó forráskiadványok is bővebb információkat adnának a közrebo-csátott oklevelekre vonatkozóan.

Úgy látom egyébként, hogy az oklevél-kibocsátás egyes korszakaira jellemző eljárások minél pontosabb felderítése az oklevelek hamis vagy valódi voltának a megállapítását is segítheti. Különösen az interpolált oklevelek esetében lehet hasznos az adott eljárások használatát befolyásoló tényezők ismerete, ezek alapján ugyanis — az oklevél sokoldalú vizsgálatának részeként — megfejtethetjük, hogy az írásmű mely részei kerültek utólag az oklevél szövegébe, vagy mely részei estek át esetleg módosításokon.

A hiteleshelyek mint közhitelű intézmények oklevél-kiállító tevékenysége két eltérő eljárásban mutatkozott meg. Egyik esetben a bevallást tevő fél kereste fel a hiteleshelyet, másik esetben pedig a hiteleshely képviselője jelent meg az eljárás helyszínén. A hiteleshelyek működésének e kettős természetét élénk táro oklevelek (*fassiones, relationes*) felépítésükben különböztek egymástól (ehhez lásd SZENTPÉTERY 1930: 134–5), amely eltérés esetleg a szórványok beillesztési

módozataiban is megmutatkozhat, ezért célszerűnek látom e két eltérő oklevéltípus szórványainak az elkülönített vizsgálatát is.⁴

5. A hiteleshelyek oklevélírói az oklevelek megfogalmazáskor formuláskönyveket használtak, amelyek elsősorban azt írták elő, hogy az oklevél egyes részeinek (pl. a *corroboratio*-nak, amely az oklevél megerősítési módjáról adott információt) a megszerkesztésekor milyen formulákat kell használni. Az oklevélszórványok latin szövegbe történő beillesztése kapcsán is fontosnak tartom e formuláskönyvek vizsgálatát, mivel előfordulhat, hogy ezek a formulárék nem csupán az előző kérdésben, hanem a szórványok beillesztésére vonatkozóan is adtak valamiféle eligazítást. Bár a használatban lévő formulagyűjteményeket többnyire már kiadott oklevelekből állították össze, amelyeknek egyes esetekben azáltal adtak formulaszerűséget, hogy elhagyták belőlük a helyre, illetve személyre utaló részeket (FEJÉRPATAKY 1886: 41). PERÉNYI JÓZSEF úgy gondolja, hogy a mintagyűjteményeknek az volt a rendeltetésük, hogy azokból az oklevélírók megtanulják a formulákat; szerinte ugyanis a oklevélírók az általuk használt formulákat fejből tudták (1938: 33).

Az már néhány tucat hiteleshelyi oklevél áttekintése után is körvonalazódni látszik, hogy a lejegyzők valamilyen mintához igazodva illesztették be a szórványokat, és nem csupán az oklevél szövegének élénkítése céljából alkalmazták egyszer az egyik, máskor pedig a másik módozatot. Könnyen elképzelhető persze, hogy az esetleges szabályokat nem valamilyen könyvben leírt norma alapján követték, hanem az iskolákban tanultak szerint alkalmazták. Közismert, hogy a legtöbb káptalan és konvent a hiteleshelyi működés mellett oktatással is foglalkozott. A középfokú oktatás a hét szabadművészetre épült, ahol a retorika tantárgy keretein belül az oklevél szerkesztésével kapcsolatos tudnivalókat is megtanították (vö. MIKLÓSY 1940–41: 170–1, illetve BÉKEFI 1910: 264–5). Fölmerült ugyanakkor az a lehetőség is, hogy a 11–12. századtól kezdve a formuláriumi mellett az oklevél szerkesztését ismertető tankönyvek is készültek *ars dic-tandi* címmel (SZENTPÉTERY 1930: 125).

Az oklevelet kiállítók tehát — megítélésem szerint — valamilyen módon el-sajátították azt, hogy milyen nyelvi eszközöket alkalmazzanak a hely- (és esetleg a személy-) nevek beillesztésekor, hogy a szórványok az oklevél szerves részévé váljanak, és esetleg azt is, hogy a különböző helynévfajták esetében melyik eljárásmodot célszerű (vagy esetleg kötelező) használni. Ennek ellenére és ebből következően persze a hiteleshelyek szórványbeillesztő eljárásai között különbségek is minden bizonnyal adódtak.

A hiteleshelyek folytonos levelezésben álltak a királyi kancelláriával, mint-hogy tulajdonképpen a kancellária helyi hatóságaiként funkcionáltak. KNIEZSA

⁴ A hiteleshelyek tevékenységének bemutatását megcélzó tanulmányokban bevett szokás a *fassio-nes* és *relationes* egymástól elkülönített vizsgálata (lásd pl. DRESKA 2008).

ISTVÁN a kancelláriai helyesírás kialakulásáról szólva azt mondja, hogy a kancellária és a hiteleshelyek között fennálló szoros kapcsolat minden téren nagymértékű egyöntetűséget alakított ki (1952: 13–4). A fent mondottak értelmében azonban szükségesnek tartom ennek a tételnek a felülvizsgálatát abban a tekintetben, hogy ez az egyöntetűség mennyiben terjedhetett ki a magyar nyelvű szórványoknak a latin szövegbe való beillesztésére.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Bp.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BÉKEFI REMIG (1910), *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BERTÉNYI IVÁN szerk. (2000), *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Bp.
- BORSA IVÁN (2000), A hiteleshelyekről. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan éves Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. PITI FERENC. Szeged. 99–106.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- DRESKA GÁBOR (1997), A pannonhalmi konvent hiteleshelyének működése a Zsigmond-korban. A pannonhalmi konvent hiteleshelyének 1387 és 1437 között készült kiadványai a Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltárban. *Levéltári Közlemények* 68: 5–63.
- DRESKA GÁBOR (2007), *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. 1244–1398*. Győr.
- DRESKA GÁBOR (2008), *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége 1321–1500*. Doktori értekezés. Kézirat. Bp.
- K. FÁBIÁN ILONA (1997), *A Várad Regestrum helynevei. Adattár*. Szeged.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1886), Tapolczai Bertalan oklevél-formulái a XIV. századból. *Magyar Könyvszemle* 11: 41–66.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.

- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1975), A magyar szórványok névtani hitelességéhez. *MNyTK.* 140: 179–85.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy.* 24: 188–97.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNy.* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KŐFALVI TAMÁS (1999), A pécsváradi konvent külső hiteleshelyi tevékenységének főbb jellemzői 1526-ig. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemből. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk. HOMONNAI SAROLTA–PITI FERENC–TÓTH ILDIKÓ. Szeged. 65–73.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT (1928), A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. *Turul* 42: 1–39.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1967), *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp.
- MEZEY LÁSZLÓ (1974), A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 315–32.
- MIKLÓS ZOLTÁN (1940–41), Hiteles hely és iskola a középkorban. *Levéltári Közlemények* 18–19: 170–8.
- PAIS DEZSŐ (1928), Szórvány-nyelvemlék, szöveg-nyelvemlék. *MNy.* 24: 338–40.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. *MNyTK.* 50. sz. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1955), 1055–1955. *MNy.* 51: 3–9.
- PERÉNYI JÓZSEF (1938), *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Bp.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1996), A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I.* Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 481–98.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006), Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok*. Szerk. SOLYMOSI LÁSZLÓ. Bp. 193–215.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza*. *MNyTK.* 85. sz. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1966), Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez. *MNy.* 62: 420–4.
- SZAKÁLY FERENC (1969), A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működéséről 1526-ig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. Szerk. PUSKÁS ATTILA. Szekszárd. I, 9–60.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan*. Bp.

- SZOVÁK KORNÉL (1996), A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei (1244–1387). In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I.* Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 422–62.
- SZŐKE MELINDA (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája.* Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen. 263–74.
- C. TÓTH NORBERT (2002), Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* 136: 351–64.

Kovács Éva

A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról

1. A tihanyi apátság 1211. évi birtokösszeírása a magyar nyelvtörténet egyik fontos írott emléke, mivel latin nyelvű szövegében viszonylag nagy számban tartalmaz magyar nyelvi elemeket, hely- és személynéveket.

A honfoglalás utáni évszázadok magyar nyelvének megismerése szempontjából különösen a szórványemlékek nagy jelentőségűek, ezek a szótörténeti adatokon túl főleg a történeti hangtan és a helyesírás-történet terén adnak útbaigazítást. Egyes, különösen fontos nyelvemlékeink szórványanyagának tüzetes, részletező vizsgálata már megtörtént. A veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevelének szórványait PAIS DEZSŐ (1939), a zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelét pedig KNIEZSA ISTVÁN vizsgálta (1949). BÁRCZI GÉZA a tihanyi apátság alapítólevele szórványainak nyelvtörténeti tanulságait foglalta össze nagy részletességgel és alaposítással (1951). SZABÓ DÉNES a dömösi prépostság adománylevelének helyesírásával, később hely- és vízrajzával foglalkozott (1937, 1954). E kutatások a 20. század közepső harmadában zajlottak, ezután az érdeklődés a szórványemlékek iránt némileg visszaesett, és a figyelem a szövegemlékek felé fordult. A szórványemlékekkel szemben kutatóink érthető módon részesítették előnyben a tisztán magyar nyelvű szövegeink elemzését, hiszen ezekben vizsgálhatók az igei, névmási elemek, a mondat szerkesztés különböző lehetőségei és a szövegformálás stiláris jellegzetességei is. PAIS DEZSŐ ennek ellenére azonban már 1970-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a nyelvészeti kutatásokban a „szórványemlékeink, amelyeknek nagy hányada tulajdonnévi természetű, mennyire mostoha kezelésben részesülnek” (1970: 39). A szórványemlékek háttérbe kerülésével megszakadt az a folyamat, amelynek révén a nyelvtörténetírás — különösen a fent említett területen — folyamatosan gazdagodott. Az elmúlt évtizedekben pedig sok olyan ismeret halmozódott fel a névkutatásban, a hang- és az alaktörténet vizsgálatában, amelyek fényében szórványemlékeink is újra elemezhetők. E kutatások pedig nemcsak az elavult ismeretek felfrissítéséhez járulhatnak hozzá, hanem tovább építhetik a régi magyar nyelvről való tudásunkat is.

2. Az 1211-es birtokösszeírásnak a névtani-nyelvtörténeti monografikus feltárása még nem történt meg, s a filológia sem szentelt különösebben nagy figyelmet e szórványemlékünknek. A szövegkiadások főként a történettudomány és nem a nyelvészet igényeit tartották szem előtt (vö. GÁCSER 1941: 4), ezért nyelvtörténeti szempontból kevésbé megbízhatóak. A korábbiak közül a FEJÉR

GYÖRGYÉ (CD. VII/5: 177–202) hibás. WENZEL GUSZTÁV kiadása az 1399. évi nádori átírat alapján készült (ÁÚO. 1: 106–26). A legjobb kiadás ERDÉLYI LÁSZLÓ nevéhez fűződik (PRT. 10: 502–17). JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ csupán egy részletet (Tihany és Kolon birtok leírása) közöl az összeírásból (1929: 73–8), az oklevél magyar fordítása pedig még nem készült el.

Nyelvemlékünk elemzésében filológiai szempontból az is kiemelkedő jelentőséggel bír, hogy az oklevél fogalmazványa is fennmaradt. Ezáltal lehetőség nyílik a fogalmazvány és a hitelesített oklevél közötti hasonlóságok és különbségek felfedezésére, a számos hangalakbeli, helyesírásbeli és fogalmazásbeli változat összevetésére. A fogalmazvány szövege hiányosabb, rövidebb, csupán a birtokok, határaik és népek felsorolásában törekszik teljességre, és pótlásokat told a sorok fölé. Ezek a pótlások a hitelesített példányban már szabályosan, a szövegben szerepelnek. ERDÉLYI LÁSZLÓ kimutatta, hogy a két példány közül a helyes szöveget csaknem mindig a fogalmazvány adja, azaz a hiba a hitelesített példányban van. ERDÉLYI hibát vél felfedezni az egyes határleírásokban szereplő helynevek írásában (pl. a *Gonaches* — ami egy hegynek, ERDÉLYI szerint feltehetően a *Kovakó*-nek a neve — a megpecsételt példányban *Choache*, míg a fogalmazványban *Couaches* és *Cohache* alakban fordul elő), valamint egyes személynevek eltérő lejegyzésében (ezek között betűkihagyás, betűcsere, szótagkettőzés stb. szerepel; vö. 1904: 390–1). A kutatók véleménye eltér abban a tekintetben, hogy a megpecsételt oklevél és a fogalmazvány ugyanattól a szerzőtől származik-e. SZENTPÉTERY IMRE a két példányt ugyanazon kéz írásának tartja (1923: 85), GÁCSER IMRE szerint azonban ez nem valószínű, mert a fogalmazvány helyesírása gondosabb és következetesebb. Elképzelése szerint a nem hitelesített változatot *Turkh* helység népeinek összeírásáig ugyanaz, de a megpecsételt oklevél írójától eltérő kéz írta. *Turkh* népeinek összeírása azonban élesen különbözik az előző részekétől, az utána következő rész pedig nagyon hasonlít az első kéz írásához, így nehéz eldönteni, hogy az első kéztől származik-e vagy egy harmadiktól (1941: 3–4). GÁCSER IMRE és SZABÓ DÉNES — egyetértve JAKUBOVICH EMILLEL és PAIS DEZSŐVEL — valószínűnek tartja, hogy a hitelesített oklevelet a fogalmazványról diktálás után írták le, mivel a két példány helyesírása sok esetben eltér (vö. JAKUBOVICH–PAIS 1929: 73, GÁCSER 1941: 4–35, SZABÓ D. 1959: 19).

A Tihanyi összeírás helyesírását GÁCSER IMRE a fent már említett munkájában (1941) és KNEZSA ISTVÁN (1952) vizsgálta. GÁCSER véleménye szerint a szórványemlék a magyar helyesírás történetének második korszakába, a Szent Lászlótól a tatárjárásig terjedő időszakba tartozik. Az 1055-ös Tihanyi alapítólevél helyesírásán alapszik, de sok új elemmel gyarapodott a francia helyesírás és a hazai latinság hatására. GÁCSER itt nemcsak az oklevél helyesírásával, hanem a hangtani jellegzetességeivel is foglalkozott. A hangtani jellegzetességek vizsgálatakor a magánhangzókat főleg a nyíltabbá válás és a diftongusok monof-

tongizálódása szempontjából vette szemügyre, a mássalhangzók esetében pedig különböző változásokkal (pl. palatalizáció, zöngésülés stb.) foglalkozott. KNIEZSA ISTVÁN kiemeli, hogy „az 1211-es oklevél mintha nem is a maga korából, hanem néhány évtizeddel korábbi időből származnék” (1952: 28). Úgy véli, hogy az oklevelet a tihanyi apátságban írták, és írja még nem ismerte a királyi kancelláriában ekkorra már kialakult új gyakorlatot, hanem „még a régibb korszak szerint írt” (i. h.). A fenti körülmények egyértelműen jelzik, hogy az összeírás nyelvtörténeti-névtani feldolgozásának fontos előfeltétele a megpecsételt változatnak és a fogalmazványnak a kritikai szemléletű, filológiai pontos újraközlése és a magyar fordítás elkészítése. Ennek kapcsán felül kell vizsgálni a nyelvemléknek az 1055. évi Tihanyi alapítólevélhez való viszonyát, valamint az elsődleges fogalmazványnak és a megpecsételt példánynak a kapcsolatát. Újraértékelendő a szórványemlék a helyesírás-történet szempontjából is, mivel az elmúlt bő fél évszázadban e téren elért eredmények némileg új megvilágításba helyezhetik az egyes szórványok megítélését. Ez utóbbi megállapítás fokozottan érvényes a hangtörténet vonatkozásában: a személy- és helynevek olvasatában nem nélkülözhetők a legújabb hangtörténeti ismeretek.

3. A Tihanyi alapítólevél (1055) az első határleírásokat tartalmazó, a dömösi prépostság adománylevele (1138/1329) pedig az első nagy szolganép-összeíró oklevelünk. A tihanyi apátság 1211. május 29-i birtokösszeírása egyesíti magában ezt a két nyelvemléktípust: határjárásokat, valamint helységenként és foglalkozásonként szolganép-felsorolásokat is tartalmaz. II. Endre király *Uros* pannonhalmi apát kérésére *Thomas* kancellárral és *Poth* nádorispánnal összeírta a tihanyi apátság birtokait, népeit, és az 1055-ös alapítólevélben rögzített, azóta elavult határleírásokat új formában megerősíti (vö. PRT. 10: 20, GÁCSER 1941: 3, SZABÓ D. 1959: 18–9, MOLNÁR–SIMON 1976: 35).

Az oklevél több mint kétezer szórványt — kb. százötven helynevet és kétezer személynevet — tartalmaz a Balaton zalai és somogyi partvidékéről, valamint a Duna és Tisza tolna–bodrogi és torontáli mellékéről (vö. ERDÉLYI 1904: 388–9, MOLNÁR–SIMON 1976: 35).

A kétféle tulajdonnévtípus közül az általános megítélés szerint a helynevek jobban használhatók történeti forrásként, mint a személynevek. A helynévszórványok esetében a lokalizáció területi vonatkozásban teszi azonosíthatóvá a nyelvi elemeket, és összekapcsolja őket az adott hely későbbi említéseivel, előfordulásaival. Ugyanakkor a személynevek sem elhanyagolhatók, hiszen például a feltárt helyesírási jellegzetességek, sajátosságok azokra is vonatkoznak. BÁRCZI GÉZA is megállapítja, hogy a szórványemlékek feldolgozásában az első hely a helynevek azonosítását és származtatását illeti meg, mivel „Ez az alapja egyrészt a szórványokból kihámozott hangtani, szó- és mondattani következtetéseknek, másrészt ehhez a kérdéshez lehet a legtöbb oldalról hozzájárulni, felhasználva egyrészt a földrajz és a történelem tanulságait, másrészt a szófejtést és a

szógybevetést, ellenőrzésül alkalmazva eddigi hangtörténeti és helyesírástörténeti ismereteinket, valamint magából az oklevélből nyert idevágó tapasztalatainkat.” (1944: 315–6).

ERDÉLYI LÁSZLÓ — aki talán a tihanyi oklevelek legjobb ismerője volt —, mint az eddigiekből is kiderült, több munkájában foglalkozott a Tihanyi összeírással. „A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása” című tanulmányában (1904) betűrendes csoportosításban és helyesírásbeli összehasonlítással közölte a hitelesített példány, valamint a fogalmazvány hely- és személyneveit s valószínű olvasatukat. 1908-ban, a PRT. 10. kötetében birtoktörténeti szempontból dolgozta fel az oklevelet, „Az apátság és Tihanyvár birtokai” című fejezetben (237–434) meggyéknént részletezi és azonosítja az egyes birtokokat. E munkákat azonban mint nyelvészeti forrásokat nagy óvatossággal és körültekintéssel kell használnunk, mivel elsősorban történeti céllal készültek történész szerző írásaként, így bizonytalanságok, tévedések is előfordulhatnak a helynevek azonosításakor, s különösképpen az olvasat megadásakor. ERDÉLYI a Tihanyi alapítólevél helyneveivel is foglalkozott, és ennek során is előfordul, hogy egyes helynevek lokalizálására nincsenek bizonyító érvei, illetve több helyen észrevehető a bizonytalansága. A *Kert hel* szórványt például a *Fuk* víz mellett fekvő *Losta* falu területére lokalizálja (PRT. 10: 11). Ezzel kapcsolatban BÁRCZI megjegyzi, hogy „Ez az elhelyezés teljesen hipotétikus” (1951: 20), mivel bizonyító érveket nem látnunk mögötte. HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint ERDÉLYI e szénatermő helyet valószínűleg a *Losta* településen említett *pratum*-mal vélte azonosíthatónak, mivel más közeli birtokon nem említenek ilyen rendeltetésű földeket. A helynév azonosításához ez a motívum azonban nem elégséges (HOFFMANN 2007: 158). A *Segisti* helynév lokalizálásában BÁRCZI szintén érvek hiányában utasítja el (1951: 58–9) ERDÉLYI feltevését, aki a helyet a Kalocsától délre fekvő Sükösd-dél azonosította (PRT. 10: 426). HOFFMANN viszont elképzelhetőnek tartja ezt az elhelyezést (2007: 268).

Az *Ecli* helynevet ERDÉLYI dunai révnek tartja (PRT. 10: 420), s e felfogást BÁRCZI is átveszi (1951: 44), noha a szöveg a Dunát nem említi. HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint „Nehéz azonban elképzelni, hogy ha a határjárás e folyónál kezdődne, a leírás ne szólna erről az azonosításra rendkívül alkalmas helyről.” (2007: 232). Az azonosítás háttérében az állhat, hogy révek, átkelők nagyobb folyókon szoktak lenni, ám az oklevelekben sok olyan *portus*, *rév* fordul elő, amelyek egészen kicsi folyóvizeken vezettek át. A KMHsz. 1. kötete például 23 rév nevét tartalmazza (*Rév* alatt), közülük azonban mindössze 8 fekszik nagyobb folyó mellett. Tehát a *portus Ecli* sem feltétlenül a Dunán volt, hanem akár kisebb folyóvíz mellett is feketett. *Culun* birtok lokalizálását illetően is többféle elképzelés merült fel. Az azonosítás kiindulópontja az itt említett *Culun* nevű víz, amelyet ORTVAY TIVADAR Zala megyében, ERDÉLYI LÁSZLÓ pedig a Fejér megyei kajtori tó vidékén, Fehérvártól délre helyezett el. ERDÉLYI

véleményét fogadta el KNIEZSA ISTVÁN és BÁRCZI GÉZA is (a forrásokat lásd BÁRCZI 1951: 54). GYÖRFFY GYÖRGY az 1055. évi oklevél idevágó szövegét és az 1211. évi összeírás megfelelő részét egyeztetve — főleg történeti földrajzi érvek alapján — azonban bizonyította, hogy *Culun* birtok Fejér megye Dunán innen felén, „a Duna-Tisza közén a mai Izsák falu helyén feküdt” (1956: 409). HOFFMANN GYÖRFFY pontos határleírásával ért egyet (vö. 2007: 240). Az itt példaként említett bizonytalanságok, ellentmondásos lokalizálások is mutatják, hogy az 1211. évi összeírás elemzése során a birtokok azonosítására nagy figyelmet kell fordítani. Ehhez elsősorban az újabb történeti földrajzi ismeretek adnak a korábbinál biztosabb alapot, de az időközben felszaporodott történeti helynévi forrásanyag, valamint a nagy számban publikált újabb kori, főleg térképes és élőnyelvi források is megfelelő támaszul szolgálhatnak.

A tihanyi apátság és vár 1055–1701 közötti történetében közel száz birtokot vallott magáénak (ERDÉLYI, PRT. 10: 237–434). Ezek felsorolásában a legtöbb oklevél nem teljes, mert több olyan birtokot is kihagy a leírásból, amelyek megvoltak, illetve olyanokat is említ, amelyek már idegen kézbe kerültek. Az első három összeírás (1055, 1211, 1267) adja a legrealisabb képet az apátság és a vár birtokairól. 1055-ben ERDÉLYI véleménye szerint huszonhárom birtok- és jövedelemhelyet különböztethetünk meg, amelyekből 1211-ben már csupán tizenhármat — sokat megváltozott névvel — ismerünk, de ezt a régi birtokállományt az összeírás megtoldja huszonnégy új birtokkal. A zalai Arácstól Badacsonyig tizennégy, Veszprém és Somogy megyében négy-négy, az Alsó-Tiszánál pedig két birtok van megemlítve (vö. PRT. 10: 20, 237). ERDÉLYI LÁSZLÓ mutatott rá először, hogy 1211-re a birtokállomány az alapítás korához képest megkétszereződött, s az apátság népeinek háza mintegy négyszerese lett: 1055-ben 140 ház állt, ami — egy házra öt lakót számítva — 700 főt jelent, míg 1211-re közel 600-ra szaporodott a házak száma (1906: 599).

Az 1211. évi összeírás személyneveit TERESTYÉNI CZ. FERENC tanulmányozta (1941). A tihanyi apátság területén élő tisztek, lovas vitézek és férfi szolgák nevei közül azokat válogatta ki, amelyeknek a ma is használatos vagy már elavult köznevekkel való kapcsolata kimutatható, s a régi magyar névadás sajátosságaira nézve nyújthatnak felvilágosítást. A személynevekkel kapcsolatos ismeretek ugyancsak alapos felülvizsgálatra szorulnak, e téren minőségileg új lehetőséget teremt a kutatás számára FEHÉRTÓI KATALINnak az Árpád-kor teljes személynévi forrásanyagát feltáró szótára (ÁSz.).

4. A szórványemlékek anyagát főként két tudományterület, a történeti nyelvészet és a történettudomány hasznosította. Az előbbi az etimologizálást tekintette hagyományosan a helynévizsgálat legfontosabb részének, a történettudomány pedig a Kárpát-medence etnikai képét és településtörténetét próbálta a nevekkel szerzett ismeretek segítségével megállapítani. Ez az irányzat főleg a 20. század első felében ért el fontos eredményeket, e módszereket újította meg a

század végén KRISTÓ GYULA, aki például az Árpád-kor etnikai viszonyaira következtetett nyelvészeti eredményekből. Több oklevélben — az interpolált panonhalmi alapítólevélben (1002), a veszprémi adománylevélben (1009), az interpolált pécsi alapítólevélben (1009) és a veszprémvölgyi alapítólevélben (1018) — előforduló helynévadási módok összehasonlításával megállapította, hogy a „X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek” (1993: 204). KRISTÓ a Kárpát-medencében a 10–11. század fordulóján, de már feltehetőleg a 9. században meglévő jelentős mennyiségű szláv helynévből nagy tömegű szláv népesítésre következtetett (1995: 268). A Tihanyi alapítólevél helyneveiben azonban véleménye szerint már túlsúlyban vannak az uráli, finnugor eredetű magyar nevek, ami szerinte a magyarság letelepedésének előrehaladtát és a nem magyar ajkúak (főleg szlávok) nyelvi beolvadását bizonyítja (1995: 266). Az ilyen típusú vizsgálatokkal azonban nagyon óvatosan és körültekintően kell bánnunk. HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint KRISTÓ nem vette figyelembe azt a fontos kronológiai körülményt, hogy „a dokumentumok korára vonatkozóan semmiképpen sem adhat felvilágosítást a névadás adott esetben jóval korábbi helyzete és állapota” (2005: 119). E téren is megkísérelhetjük az 1211. évi összeírás névanyagának a hasznosítását, de — mivel a forrás feldolgozásában elsősorban nyelvészeti-névtani módszereket kívánok alkalmazni — következtetéseinkben e korlátokat nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

5. Az 1211. évi birtokösszeírásnak a vizsgálata — mint azt már más összefüggésben jeleztem — abból a szempontból is fontos lehet, hogy a birtokösszeírás közvetlen kapcsolatban van a legrégebb hiteles és egykorú eredetiben fennmaradt nyelvemlékünkkel, az 1055-ös Tihanyi alapítólevéllel (pl. helyesírása azon alapszik, vö. GÁCSER 1941: 13–4, KNIEZSA 1952: 28–31), így a tanulmányozás során a szórványokban mutatkozó több mint százötven évnyi különbség feltárására is lehetőségünk adódik. Mindemellett az 1211. évi birtokösszeírás környezetében vannak más olyan fontos források is, amelyek viszonyítási alapul szolgálhatnak az elemzésben. Ilyen a fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele, amely 57 birtokrészt sorol fel és részletez a Dunántúl zalai, somogyi vidékéről, valamint a Duna-Tisza közéről, így tehát lokális egybeesés figyelhető meg a két oklevél között. Anonymus „Gesta Hungarorum” című munkája is e kornak a terméke, BENKŐ LORÁND szerint ugyanis az 1210-es évek végén keletkezhetett (1999: 73), s így ennek a szórványanyaga is kínálkozik az egybevetésre, különösképpen, hogy BENKŐ LORÁND az utóbbi időben tanulmányok sorában foglalkozott e nyelvemlékünkkel (1998: 11–108, 2003: 20–80, 140–67, 181–91).

Az 1211-es Tihanyi összeírás kiemelkedő jelentőséggel bír tehát nemcsak gazdag névanyaga miatt, hanem azért is, mert a közel egykorú, részben azonos célú, részben azonos területre vonatkozó különböző oklevelek névanyagával va-

ló összevetésre is lehetőséget ad. Tanulmányozása ebből adódóan jelentősen hozzájárulhat a magyar nyelvtörténeti (főként hangtani, helyesírás-történeti, etimológiai és névtani) ismereteink bővítéséhez, a korábbi eredmények kiegészítéséhez, esetleg módosításához. Mindezek indokoltá teszik, hogy monografikus igényrel foglalkozzunk e nyelvmemlék vizsgálatával.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1999), Adalékok az anonymusi filológiához. *MNyj.* 37: 73–8.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
- CD. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844. VII/5: 177–202.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1906), A tihanyi apátság kritikus oklevelei. *Akadémiai Értesítő* 17: 596–607.
- GÁCSER IMRE (1941), *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai.* *MNyTK.* 58. sz. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956), A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 407–15.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNy.* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (1993), Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *NÉ.* 15: 200–5.
- KRISTÓ GYULA (1995), *A magyar állam megszületése.* Szeged.

- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI (1976), *Magyar nyelvemlékek*. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. MNyTK. 50. sz. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1970), Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese (*halad: hull–huluoodi*). *NytudÉrt.* 70: 36–41.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- SZABÓ DÉNES (1937), A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *MNy.* 33: 99–109.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza*. MNyTK. 85. sz. Bp.
- SZABÓ DÉNES (1959), *A magyar nyelvemlékek*. Második, bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE (1923), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270*. Bp.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC (1941), *Magyar közsói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban*. MNyTK. 59. sz. Bp.

Sebestyén Zsolt

Kárpátaljai helységnév-magyarázatok a Nagybereznai járásból

KISS LAJOS nagyszerű könyve, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” számos kárpátaljai település nevének származtatását tartalmazza, s a 90-es évek elején több tanulmányában külön is foglalkozott a kárpátaljai településnevekkel (KISS L. 1991, 1992a, 1992b). A történelmi Ung megye északi, ma Kárpátaljához tartozó része azonban egy-két kivételtől eltekintve (*Kisberezna, Mércse, Nagyberezna*) kimaradt vizsgálódásainak köréből. Ez a terület ma Nagybereznai járás (Великоберезнянський район) néven alkot közigazgatási egységet, mely a történelmi, azonos nevű járás helyén jött létre 1945-ben, Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolása után. A Perecsenyi és Volóci járásokkal, továbbá Lemberg megye Turkvicszki járásával, valamint Szlovákiával és Lengyelországgal határos. Ma 32 település tartozik hozzá, közülük egy városi jellegű település (*Nagyberezna*), a többi falu, azaz viszonylag ritkán lakott terület. Betelepülése későn kezdődött, a 15. században csak a két *Berezná*-t (*Kis-* és *Nagy-*) említik (Cs. 1: 384–400), a falvak nagy része a 18. században jelenik meg írásos forrásban. Ez elsősorban a zord természeti viszonyokkal magyarázható. A járás szinte teljes területe hegyvidéken terül el, erdővel, patakokkal, folyókkal tarkítva. Legmagasabb pontja 1463 méterrel fekszik a tenger szintje felett. Területe 810 négyzetkilométer. A magas hegyek miatt a falvak az Ung és mellékfolyói völgyében jöttek létre. Ez az oka a víznévi eredetű helységnevek nagy számának. Lakossága ma majdnem teljesen ukrán (ruszin) (93%), nagyobb számú magyar lakossága korábban sem volt.

Az alábbiakban a járás településneveivel foglalkozom. A szócikkekben felsorolom a helységnevek történelmi alakjait, s közlöm a nevek etimológiáját. A szócikkek részét képezik egy a közeljövőben elkészülő, Kárpátalja településneveit bemutató etimológiai szótárnak.

Alsóbukóc ld. **Bukóc**.

Alsóvoloszanka ld. **Voloszanka**.

Alsó- és Felsőrosztoka ’település Nagybereznától ÉK-re’ 1770/1772: *Koszt-rina Rosztoka* (ComUng. 59), 1782/1784: *Kosztrinarosztoka* (PÓK 2002: 76), 1808: *Rosztoka* (*Kosztrina-*), *Kostryná-Rosztoka* (LIPSZKY 564), 1877: *Rosztoka* (Hnt.), 1913: *Alsórosztoka*, *Felsőrosztoka* (Hnt.), 1930: *Rosztoka Nižni, Vyšni*

(ComUng. 59), 1944: *Alsórosztoka, Felsőrosztoka* (Hnt.), 1983: *Костринська Розтока, Костринська Розтока* (ZO.). Két tanyából létrejött falu *Kosztrina* (Csontos) közelében (vö. 1860: *Nyizsnyi Rosztoka, Visi Rosztoka*, SEBESTYÉN 2008: 133). A falu neve szláv eredetű, a szláv *роштока* ~ *розтока* 'két ágra oszló vagy két ág egyesüléséből keletkező vízfolyás' (vö. FNESz. *Kálnarosztoka*) szóból származik. A falu a Lyuta patak és az Ung folyó egyesülésénél települt. Kárpátalja területén több *Rosztoka* településnév él napjainkban is. A két, egykor szomszédos tanyát 1945 után *Костринська Розтока* 'Kosztrinarosztoka' néven egyesítették, a magyar hivatalos névadásban azonban nem keletkezett új neve, ezért a mai Kárpátalja-térképeken két névvel jelölik. Közigazgatásilag Kosztrinához tartozik.

Alsópásztély ld. Begenyátpásztély.

Begenyátpásztély 'település Nagybereznától DK-re' 1602: *Begenyát Pasztély* (DEZSŐ 1967: 265), 1770/1772: *Pasztellij Begindijáth* (ComUng. 13), 1773: *Begengyat Pasztely* (LexLoc. 286), 1782/1784: *Begenyátpásztély* (PÓK 2002: 80), 1808: *Begendgyat-Pásztély, Pasztil* (LIPSKY 497), 1851: *Begenyát-Pásztély* (FÉNYES I, 107), 1913: *Alsópásztély* (Hnt.), 1925: *Pastely Begendat*, 1930: *Pastil Begindatská* (ComUng. 13), 1941: *Begenyátpásztély* (Hnt.), 1983: *Бегендяцька Пастиль, Бегендяцька Пастиль* (ZO.). A település neve bizonytalan eredetű. Talán szláv személynévből keletkezett, vö. kárpátaljai ukrán *Пастиль* családnév (1607: *Pastillu Mikola*, 1691: *Jan Pastel*, CSUCSKA 2005: 342). Ugyancsak elképzelhető, hogy a magyar *pásztor* szláv **pastuchь* ~ *pacmyx* megfelelőjéből jött létre, a hangtani változás lefolyása azonban nincs tisztázva. A *Begenyát-* előtag szintén bizonytalan, feltehető személynévi eredetéhez vö. 1607: *Begendihka* csn. (CSUCSKA 2005: 53). A falut egy 1800 körül készült megyei térképen *Berezna Pasztély* névvel jelölik. Az *Alsópásztély* névalak 1903 óta használatos (MEZŐ 1999: 44) a történelmi *Begenyát-Pásztély* forma helyett. Az *Alsó-* előtag a szomszédos *Felsőpásztély* előtagjával van korrelációban. Az ukrán *Бегендяцька Пастиль* a történelmi névből származik. Közigazgatásilag Rosztopásztélyhoz tartozik.

Berezna ld. Kis- és Nagyberezna.

Bisztra ld. Verhovinabisztra.

Bukóc 'település Nagybereznától DK-re' 1582: *Bukóc* (DEZSŐ 1967: 247), 1768: *Bukócz* (ComUng. 19), 1773: *Bukocz* (LexLoc. 285), 1800 k.: *Alsó Bukócz, Felső Bukócz* (T.), 1808: *Bukócz, Bukowec, Bukowce* (LIPSKY 84), 1851: *Bukócz* (FÉNYES I, 185), 1913: *Ungbükkös* (Hnt.), 1925: *Bukovec, Bukoc, Bukocova*, 1930: *Bukovcová* (ComUng. 19), 1944: *Ungbukóc* (Hnt.), 1983: *Буківцево, Буковцево* (ZO.), 1995: *Буківцьово*. A *Bukóc* helységnév szláv eredetű. Arról a patakról kapta a nevét, amely mellett települt. A *Bukóc patak* a Bacsó (Bacsava) patak mellékága. A pataknev alapjául a szláv **bukovь* 'bükk-' < **bukь*

'bükk' fanév szolgált, jelentése 'bükkös (patak)', amelyhez még a *-bčb* helynévképző is hozzájárult (vö. ŠMILAUER 1970: 28–9). A *Bukóc* forma szlovák névadókra utal, az ukránban ugyanis a patak és a falu történelmi neve *Bukovec*. A magyar *Ungbükkös* névváltozat az országos helységnévrendezés során, 1904-ben jött létre a szláv név tükörfordításával, s a megyére utaló *Ung-* előtaggal (MEZŐ 1999: 70). A mai hivatalos ukrán *Букивцьове* a történelmi név ukránosított alakja.

Csernoholova 'település Nagybereznától K–DK-re' 1739: *Csernoholova* (ComUng. 22), 1773: *Csernoholova*, *Czernoholow* (LexLoc. 287), 1800 k.: *Csornoholova* (T.), 1808: *Csernoholova*, *Czarnoholova*, *Czernohlawa* (LIPSZKY 109), 1851: *Csornoholova* (FÉNYES I, 226), 1877: *Csernoholova* (Hnt.), 1913: *Sóhát* (Hnt.), 1925: *Černoholová*, *Čornoholovja*, 1930: *Černohlava* (ComUng. 22), 1983: *Чорноголова*, *Черноголова* (ZO.). A falu történelmi, *Csernoholova* neve szláv eredetű. Előtagja a ruszin *черна* 'fekete' (CSOPEJ 1883: 427), utótagja a *голова* 'fej, fő' (CSOPEJ 1883: 56, UDVARI 2003: 347, CYM. II, 109), tulajdonképpeni jelentése 'Fekete-fő, Fekete-csúcs'. Névadói ruszinok vagy ukránok voltak. Az I. katonai leírás a következőket írja a településről: „Ez a nagy falu a *Javornik* hegység, illetve a *Kuretzin* és *Kornoczin* hegyek lejtőin szétszórtan fekszik” (PÓK 2002: 79). Valószínűleg ezek valamelyike lehetett az elnevezés alapja. 1904-ben az országos helységnévrendezés során a nevet *Sóhát*-ra változtatták, miután két legnagyobb dűlőjének a *Soloni* 'sós' és a *Horb* 'hát, hegy' volt a neve (MEZŐ 1999: 84). A hivatalos ukrán *Чорноголова* a név ukránosított formája.

Csillagfalva ld. Knyahina.

Csontos ld. Kosztrina.

Domafalva ld. Domasina.

Domasina 'település Nagybereznától ÉK-re' 1582: *Domasina* (DEZSŐ 1967: 250), 1768: *Domasina* (ComUng. 32), 1773: *Domasina*, *Domassyna* (LexLoc. 287), 1800 k.: *Domassina* (T.), 1808: *Domasina* (LIPSZKY 148), 1851: *Domasina* (FÉNYES I, 274), 1913: *Domafalva* (Hnt.), 1925: *Domašina* (ComUng. 32), 1941: *Domasina* (Hnt.), 1983: *Домашин* (ZO.). A *Domasina* helységnév szláv személynévi eredetű. A magyarban is előforduló R. *Damas* ~ *Domas* (1171/1334: *Damas*, PRT. 8: 275; ÁSz. 233) személynévnek, vagy a *Damassa* (1236: *Damassa* szn., ÁÚO. 7: 23; ÁSz. 233) névnek az *-inъ* birtoklást kifejező képzős származéka. Ez a személynév magyar helynevekben is előfordul, de esetünkben a névadó személy szláv lehetett, a név jelentése 'Domas faluja'. Valószínűleg alapítójáról kapta a nevét. A helységnevet 1904-ben *Domafalvá*-ra magyarosították (MEZŐ 1999: 94), Kárpátalja visszacsatolása után 1939-ben visszakapta régi nevét. A mai hivatalos ukrán *Домашин* másodlagos alak. Közigazgatásilag Szolyához tartozik.

Erdőludas ld. **Huszna**.

Eszterág ld. **Sztricsava**.

Felsőbukóc ld. **Bukóc**.

Felsőpásztély ld. **Rosztokapásztély**.

Felsőrosztoka ld. **Alsó- és Felsőrosztoka**.

Felsővolozanka ld. **Volozanka**.

Fenyvesvölgy ld. **Sztavna**.

Hajasd ld. **Volozanka**.

Határhegy ld. **Zahorb**.

Határszög ld. **Verhovinabisztra**.

Havasköz ld. **Lyuta**.

Huszna ’település Nagybereznától ÉK-re’ 1600: *Huszna* (DEZSŐ 1967: 254), 1700: *Hussnya* (ComUng. 40), 1773: *Huszna* (LexLoc. 287), 1800 k.: *Huszna* (T), 1808: *Huszna, Husznya, Husna* (LIPSKY 257), 1851: *Huszna* (FÉNYES II, 126), 1877: *Huszna, Huszák* (Hnt.), 1913: *Erdőludas* (Hnt.), 1925: *Husná*, 1930: *Husny* (ComUng. 40), 1941: *Huszna* (Hnt.), 1983: *Гусний, Гусный* (ZO.). A település neve szláv eredetű, alapjául az ukrán *гусь* ’liba, lúd’ köznévből keletkezett, ennek melléknevesült *гусна* ’ludas’ alakja vált helységnévvé. A *Huszna* nőnemű formája, illetve jelentése azt feltételezi, hogy a falu neve víznévből keletkezett (lásd *Huszna voda* ~ *reka* ’Ludas víz ~ folyó’). *Huszna* nevét 1904-ben *Erdőludas*-ra magyarosították a szláv név lefordításával (MEZŐ 1999: 154). A mai hivatalos ukrán *Гусний* a csehszlovák korszakban használt hímnemű *Husny* alakból származik. Közigazgatásilag Tihához tartozik.

Kiesvölgy ld. **Lubnya**.

Kisberezna ’település Nagybereznától D-re’ 1398: *Kysberzna* (ENGEL 1985: 999), 1427: *Kysberezna* (Cs. 1: 388), 1451: *Berezna* (uo.), 1773: *Kis-Berezna, Kis-Bereczna, Malo Brezna* (LexLoc. 287), 1808: *Berezna (Kis-), Brezna Malá* (LIPSKY 52), 1851: *Kis-Berezna* (FÉNYES I, 123), 1877: *Berezna (Kis-), Maloje-Berezoje* (Hnt.), 1913: *Kisberezna* (Hnt.), 1925: *Malá Berezná, Bereznij Malij, Maloe Bereznoe*, 1930: *Berezný Malý* (ComUng. 69), 1983: *Малий Березний, Малий Березный* (ZO.). A *Berezna* név szláv eredetű, alapjául a szláv *bereza* (vö. ukr. *береза*) ’nyírfa’ szó szolgált, tkp. jelentése ’nyírfás, nyíres’. A *Kis-* előtag a szomszédos *Nagyberezna* (1398: *Nogbrezna*, ENGEL 1985: 999) előtagjával van korrelációban. A hivatalos ukrán *Малий Березний* a magyar *Kisberezná*-hoz képest másodlagos.

Knyahina ’település Nagybereznától É-ra’ 1770/1772: *Kniahynicza* (ComUng. 55), 1773: *Knyahinya* (LexLoc. 287), 1800 k.: *Kniachina* (T), 1808: *Knyahinya, Kňahiňa* (LIPSKY 327), 1851: *Knyahinya* (FÉNYES II, 230), 1877: *Knya-*

hina (Hnt.), 1913: *Csillagfalva* (Hnt.), 1925: *Kňahiňa, Kňahuňa*, 1930: *Kňahynin* (ComUng. 55), 1941: *Knyahina* (Hnt.), 1983: *Княгиня, Княгиня* (ZO.). *Knyahinya* neve szláv eredetű, alapja az ukr. *княгиня* 'fejedelemszóny, hercegű' köznév. KISS LAJOS szerint ez talán eredetileg hegynév lehetett, s a hegyről vonódott át a lábánál települt falura (2006: 501). A településtől délnyugatra emelkedik egy *Knyahinica* (648 m) nevű hegy (vö. 1863: *Княгиниця* dűlőnév, SEBESTYÉN 2008: 136). A magyar *Csillagfalva* név 1904-ben keletkezett, alapjául a faluban az 1866. június 9-én itt lehullott több mint 300 kg súlyú meteorkő szolgált (KISS L. 2006: 500–1, MEZŐ 1999: 195). Közigazgatásilag Sztricsavához tartozik.

Kosztrina 'település Nagybereznától ÉK-re' 1732: *Kosztrina* (ComUng. 59), 1773: *Kosztrina* (LexLoc. 287), 1808: *Kosztrina, Kostrina, Kostryna* (LIPSZKY 340), 1851: *Kosztrina* (FÉNYES II, 253), 1877: *Kosztrina* (Hnt.), 1913: *Csontos* (Hnt.), 1925: *Kostrina, Kostriny* (ComUng. 59), 1941: *Kosztrina* (Hnt.), 1983: *Кострина* (ZO.). A *Kosztrina* helységnév szláv eredetű, alapjául valószínűleg a szláv *kostecz, koster* 'farakás, szénrakás, felhalmozott valami; kazal', ukrán *костер* 'öl (farakás), kazal' (UDVARI 2002: 506, СУМ. IV, 307) köznév *-ina* birtoklást, valamihez való tartozást kifejező képzős származéka szolgált. A hivatalos helységnévrendezés során, 1904-ben a település nevét *Csontos*-ra változtatták téves etimológia alapján, kapcsolatba hozták ugyanis az ukrán *кісь, космі* 'csont' köznévvvel (MEZŐ 1999: 202).

Kosztrinarosztoka ld. Alsó- és Felsőroztoka.

Kosztovapásztély 'település Nagybereznától DK-re' 1588: *Kosztova Pasztély* (DEZSŐ 1967: 265), 1768: *Kosztovova Pasztel* (ComUng. 58), 1773: *Kostyava Pasztely* (LexLoc. 286), 1782/1784: *Kosztovapásztély* (PÓK 2002: 80), 1800 k.: *Kosztelna Pasztély* (T.), 1808: *Pasztély (Berezna- alias Kosztova-), Kostová* (LIPSZKY 497), 1851: *Pasztély (Kosztovova)* (FÉNYES III, 200), 1913: *Nagypásztély* (Hnt.), 1925: *Kostova Pastely*, 1930: *Pastil Kostova* (ComUng. 58), 1941: *Kosztovapásztély* (Hnt.), 1983: *Костева Пастіль, Костева Пастіль* (ZO.). A *Pásztély* név magyarázatához lásd a *Begengyátpásztély* szócikkét. A *Kosztovova*- előtagban a *Kosztya ~ Koszтя* családnév található, mely a *Kosztya* vagy a *Kosztjó* személynévből származik (CSUCSKA 2005: 292). Mindezek alapja a szláv *Константиин* keresztnév. A személynévhez az *-ova* szláv birtokjelölő melléknévi képző járul, jelentése 'Kosztjáé ~ Kosztjóé'. A falu nevét 1903-ban *Nagypásztély*-ra változtatták, mivel a *Pásztély* nevet viselő települések közül ez volt a legnagyobb (MEZŐ 1999: 202). A *Nagy*- előtag a szomszédos *Kispásztély (Пастільки)* nevének előtagjával van korrelációban.

Középvoloszanka ld. Voloszanka.

Ligetes ld. Luh.

Lubnya 'település Nagybereznától ÉK-re' 1631: *Lubnya* (DEZSŐ 1967: 260), 1770/1772: *Lubnya* (ComUng. 67), 1773: *Lubnya* (LexLoc. 287), 1800 k.: *Lubnya* (T.), 1808: *Lubnya, Lubná* (LIPSZKY 389), 1851: *Lubnya* (FÉNYES III, 47), 1913: *Kiesvölgy* (Hnt.), 1925: *Lubňa* (ComUng. 67), 1939: *Lubnya* (Hnt.), 1983: *Лубня* (ZO.). A *Lubnya* helységnév szláv víznévi eredetű, a falu a *Lubnya* patak mellett létesült a 17. században. A patak nevében egy összl. **lub* ~ **ljub* 'mocsár' tő vagy egy szintén összl. **lubьнь* 'kéreg-' ~ **lubь* 'fakéreg' szó található (vö. szlk. *Lubenik* hn., FNESz. *Lubény*). Hasonló víznevek Ukrajna más területein is élnek (*Лубна, Лубня, Лубянка*), de előfordulnak az oroszban (*Лубенка, Лубня*) és a fehéroroszbán is (*Лубень, Лубянка*) (JANKO 1998: 214). Az országos helységnévrendezés során a falu nevét 1904-ben *Kiesvölgy*-re változtatták, mely az eredeti névvel nincs kapcsolatban (MEZŐ 1999: 227).

Luh 'település Nagybereznától ÉK-re' 1602: *Luh* (DEZSŐ 1967: 260), 1773: *Luch* (LexLoc. 287), 1800 k.: *Luch* (T.), 1808: *Luch, Luh* (LIPSZKY 389), 1851: *Luch* (FÉNYES III, 47), 1877: *Luh* (Hnt.), 1913: *Ligetes* (Hnt.), 1925: *Luh, Luhy* (ComUng. 67), 1941: *Luh* (Hnt.), 1967: *Луг* (ZO.). A falu neve szláv eredetű. A név az összl. **lugь* 'liget' > ruszin ~ ukrán *луг* 'rét; lapályos erdő; rét, mező, tisztás az erdőben' (UDVARI 2000: 42, СУМ. IV, 552) főnévből származik. A falu erdei tisztáson keletkezett. Az ukránban *g* > *h* hangváltozás ment végbe. A magyar *Ligetes* név az országos helységnévrendezés során jött létre a szláv névből tükörfordítással (MEZŐ 1999: 227). Közigazgatásilag Voloszjankához tartozik.

Lyuta 'település Nagybereznától K-re' 1599: *Lyuta* (DEZSŐ 1967: 261), 1728: *Lyutta* (ComUng. 66), 1768: *Lyuta* (uo.), 1773: *Lyutta* (LexLoc. 287), 1800 k.: *Lyutta* (T.), 1808: *Lyutta, Lutta* (LIPSZKY 395), 1851: *Lyuta* (FÉNYES III, 52), 1913: *Havasköz* (Hnt.), 1925: *Ljuta* (ComUng. 66), 1941: *Lyuta* (Hnt.), 1983: *Люта* (ZO.). A *Lyuta* helynév víznévi eredetű: a falu a *Lyuta* folyó mellett keletkezett. Ez a folyónév Ukrajna más régióiban is előfordul, lásd *Люта, Лютеня, Лютица, Лютичона* stb. (JANKO 1998: 218). A víznévben valószínűleg az összláv **ljutь* 'bősz, gonosz, kegyetlen' melléknév nőnemű alakja található (vö. FNESz. *Litinye, Litó*). Ugyancsak figyelembe vehető a szláv *ljut* 'szikla' köznév is, mivel a falu magas hegyek között fekszik. Ukrán nyelvészek egy nyugat-ukrajnai nyelvjárási *ljut* 'kosz, sár, mocsár' nyelvjárási archaizmusra vezetnek vissza (JANKO 1998: 218). A *Lyuta* nevet az országos helységnévrendezés során, 1904-ben *Havasköz*-re változtatták (MEZŐ 1999: 230).

Malomrét ld. Zsornava.

Mércse 'település Nagybereznától D-re' 1551: *Merche* (ComUng. 72), 1739: *Mércse* (uo.), 1768: *Mircse* (uo.), 1773: *Mircse* (LexLoc. 185), 1800 k.: *Merse* (T.), 1808: *Mircse, Mércse, Mierče, Mjrcě* (LIPSZKY 429), 1851: *Mircse* (FÉNYES III, 92), 1913: *Mércse* (Hnt.), 1925: *Mirče*, 1930: *Mirča* (ComUng.

72), 1941: *Mircse* (Hnt.), 1983: *Мирча* (ZO.). A *Mércse* helységnév puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez vö. 1252: *Merse* (ÁÚO 2: 228, 229, ÁSz. 536). KISS LAJOS egy szláv eredetű *Mircse* névből származtatja, vö. bolgár *Мърчѣ* szn., szb.-hv. *Mirče* szn., illetve rom. *Mircea* szn. (FNESz.), a legkorábbi adatok azonban egyértelműen *Mércse* alakra utalnak. A település nevének első írásos említése csak a 16. századból származik, ez a puszta személynévből létrejött helységnevek késői keletkezését mutathatja. A hivatalos helységnévadás 1903-ban az elsődleges *Mércse* névformát rögzítette (MEZŐ 1999: 249). Az ukrán *Мирча* a történelmi név szlávósított alakja. Közigazgatásilag Kisbereznához tartozik.

Mocsár ld. Oroszmocsár.

Nagyberezna 'járási központ' 1398: *Nogbrezna* (ENGEL 1985: 999), 1409: *Berezna* (ComUng. 125), 1427: *Nagbrezna* (Cs. 1: 388), 1728: *Nagy Brezna* (ComUng. 125), 1768: *Nagy Berezna* (uo.), 1773: *Nagy Berezna, Welko Berezno* (LexLoc. 287), 1808: *Berezna (Nagy-), Března Welká* (LIPSZKY 52), 1877: *Berezna (Nagy-), Velikoje Bereznoje* (Hnt.), 1913: *Nagyberezna* (Hnt.), 1925: *Velká Berezna, Velkij Bereznij, Velikoje Bereznoe*, 1930: *Berezny Velký* (ComUng. 125), 1941: *Nagyberezna* (Hnt.), 1983: *Беликий Березний, Великий Березный* (ZO.). A *Berezna* név eredetére ld. *Kisberezna*. A *Nagy-* előtag a szomszédos *Kisberezna* (1427: *Kysbrezna*, Cs. 1: 388) előtagjával van korrelációban. A korai *Brezna* formák szlovák névadókra utalnak, a szlovák *breza* 'nyírfa' melléknévi formája ugyanis *brezna*, szemben a ruszin ~ ukrán *березна*-val. A hivatalos ukrán *Беликий Березний* a magyar *Nagyberezna*-hoz képest másodlagos, részfordítással keletkezett (FNESz.).

Nagypásztély ld. Kosztyovapásztély.

Oroszbisztra ld. Verhovinabisztra.

Oroszmocsár 'település Nagybereznatól K-re' 1773: *Orosz Mocsar* (LexLoc. 285), 1782/1784: *Oroszmocsár* (PÓK 2002: 78–9), 1800 k.: *Orosz Mocsár* (T.), 1808: *Mocsár (Orosz-), Ruské Močarjany* (LIPSZKY 432), 1851: *Orosz-Mocsár* (FÉNYES III, 107), 1913: *Oroszmocsár* (Hnt.), 1925: *Ruská Močar, Močar Ruská*, 1930: *Močar* (ComUng. 98), 1983: *Руський Мочар, Русский Мочар* (ZO.). A *Mocsár* helységnév a *mocsár* 'láp, növényzettel benőtt sekély állóvíz' köznévből keletkezett magyar névadással. A *mocsár* a kárpátaljai ukrán nyelvjáráásokban ugyanakkor magyar jövevényszóként is él, vö. *мочарь* (CSOPEJ 1883: 190), így nem zárhatjuk ki teljesen annak a lehetőségét sem, hogy a névadók szlávok is lehettek. Az *Orosz-* előtag a szintén Ung megyei *Mocsár* falutól való megkülönböztetést szolgálta, s a település lakosainak nemzetiségére utal. A hivatalos ukrán *Руський Мочар* a történelmi névből származik.

Ósztuzsica ld. Sztuzsica.

Pásztély ld. **Begenyátpásztély, Kosztyovapásztély, Rosztokapásztély.**

Pásztélyroztoka ld. **Rosztokapásztély.**

Patakófalú ld. **Sztuzsica.**

Révhely ld. **Zabrogy.**

Rosztoka ld. **Alsó- és Felsőroztoka.**

Rosztokapásztély ’település Nagybereznától K-re’ 1588: *Rosztoka Pasztély* (DEZSŐ 1967: 265), 1768: *Rosztoka Pásztily* (ComUng. 96), 1773: *Rosztoka Passtely, Rosztokj* (LexLoc. 286), 1800 k.: *Rosztoka Pasztély* (T.), 1808: *Pásztély (Rosztoka-), Pastil* (LIPSZKY 497), 1851: *Pasztély (Rosztóka-)* (FÉNYES III, 200–1), 1913: *Felsőpásztély* (Hnt.), 1925: *Rosztoka Pastel*, 1930: *Pastil Roztocká* (ComUng. 96), 1941: *Rosztokapásztély* (Hnt.), 1983: *Розтоуька Пастиль, Рос-тоуькая Пастиль* (ZO.). A település neve valószínűleg szláv eredetű. A *Pásztély* névhez lásd a *Begenyátpásztély* magyarázatát. A *Rosztoka-* előtag (amihez lásd *Alsó-, Felsőroztoka*) arra utal, hogy a falu két patak összefolyásánál jött létre. Az 1903-ban hivatalosan megállapított *Felsőpásztély Felső-* előtagja a szomszédos *Alsópásztély (Begenyátpásztély)* nevének előtagjával van korrelációban, a falu ugyanannak a pataknak a mentén, kissé északabbra fekszik (MEZŐ 1999: 326).

Sóhát ld. **Csernoholova.**

Sómező ld. **Szolya.**

Sóslak ld. **Szolya.**

Szemerkő ld. **Szmerekova.**

Szénástelek ld. **Zavoszina.**

Szmerekova ’település Nagybereznától DK-re’ 1582: *Szmerekova* (DEZSŐ 1967: 270), 1773: *Szmerekova, Smerkó* (LexLoc. 286), 1800 k.: *Szmerekova* (T.), 1808: *Szmerkova, Smrková* (LIPSZKY 652), 1851: *Szmerekova* (FÉNYES IV, 144), 1913: *Szemerekő* (Hnt.), 1925: *Smerekova*, 1930: *Smrková* (ComUng. 102), 1983: *Смерекове, Смерекова* (ZO.), 1995: *Смереково*. A *Szmerekova* helységnév szláv eredetű. A név alapja a lucfenyő szláv megfelelője, mely a szlovák nyelvben *smrek*, a ruszinban *смерка* ’fenyőfa’ (CSOPEJ 1883: 367), ukrán nyelvjárásokban *смерэка* ’lucfenyő’ (PIPAS–GALASZ 2005: 178) alakban él, de a középkorban a magyar nyelvben is használták (1251/1281: *Zemeryk*, OklSz., lásd *szemerek*, TESz.). A fanévhez egy szláv *-ova* képző járul, mely eredetileg birtoklást fejezett ki, helynévképzővé válva azonban valamivel való ellátottságot, jellegzetességgel bírást is kifejez (ŠMILAUER 1970: 29, BENKŐ 2003: 174–5), így a helységnév jelentése ’lucfenyves hely, lucfenyvesben települt falu’. A történelmi források alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ruszinok (ukránok) vagy szlovákok voltak-e az elnevezők. A legkorábbi adatolt

Szmrekova forma szlovák alapítókat feltételez. A magyar *Szemerekő* név a történelmi névhez képest másodlagos, a szláv névhez való hangzásbeli hasonlósága alapján hozták létre 1904-ben hivatalos úton (MEZŐ 1999: 370).

Szolya 'település Nagybereznától É-ra' 1599: *Sómező* (DEZSŐ 1967: 268), 1739: *Szolya* (ComUng. 103), 1773: *Szolya* (LexLoc. 287), 1808: *Szolya, Sola* (LIPSZKY 654), 1851: *Szolya* (FÉNYES IV, 148), 1913: *Sóslak* (Hnt.), 1925: *Solá*, 1930: *Sol'* (ComUng. 103), 1983: *Силь, Соль* (ZO.). A *Szolya* helységnév szláv eredetű, alapja a **solь* 'só' főnév, talán ennek *-ja* képzős alakja (ŠMILAUER 1970: 29). A 16. század végén alapított falu határában korábban sóbányászattal foglalkoztak. A DEZSŐ LÁSZLÓ által 1599-ből hozott *Sómező* magyar alapítókra utal, de a lakosság idővel minden bizonnyal elszlávosodott, a 18. századra ugyanis a szláv névalak kiszorította a magyar változatot. A magyar *Sóslak* név 1904-ben az országos helységnévrendezés során keletkezett a szláv név fordításával (MEZŐ 1999: 373). A hivatalos ukrán *Силь* 'Só' a történelmi név ukránosított alakja.

Sztavna 'település Nagybereznától ÉK-re' 1551: *Zthawna* (ComUng. 104), 1727: *Sztavna* (uo.), 1739: *Sztanna* (uo.), 1773: *Sztavna* (LexLoc. 287), 1808: *Sztavna, Stavná* (LIPSZKY 660), 1851: *Sztavna* (FÉNYES IV, 161), 1913: *Fenyvesvölgy* (Hnt.), 1925: *Stavná, Stavnoe* (ComUng. 105), 1941: *Fenyvesvölgy* (Hnt.), 1983: *Ставне, Ставное* (ZO.). A történelmi *Sztavna* helységnév szláv eredetű, alapszava az ukrán *став* 'tó, ártér' köznévi (UDVARI 2001b: 263, CYM. IX, 624), ennek a melléknévi *ставний* 'tavas, árteresi' nőnemű alakjából keletkezett. A falu az Ung folyó árterében jött létre. A *Fenyvesvölgy* nevet az országos helységnévrendezés során, 1904-ben adták (MEZŐ 1999: 375), az elsődleges szláv névvel nincs kapcsolatban.

Sztricsava 'település Nagybereznától É-ra' 1602: *Sztricsava* (DEZSŐ 1967: 270), 1746: *Sztrusava* (ComUng. 107), 1773: *Sztricsava* (LexLoc. 287), 1808: *Sztricsava, Stryčava* (LIPSZKY 662), 1851: *Sztricsava* (FÉNYES IV, 163), 1913: *Eszterág* (Hnt.), 1925: *Stričava* (ComUng. 107), 1941: *Sztricsava* (Hnt.), 1983: *Спручава* (ZO.). A *Sztricsava* helységnév szláv eredetű. Alapszava talán kapcsolatba hozható az összl. *strěcha* 'tető' főnévvel (ŠMILAUER 1970: 171), amelynek származékai különféle szláv helynevekben megtalálhatók (vö. FNESz. *Sztrecsény*). Ehhez egy szláv *-ova* ~ *-ava* helynévképző járult (vö. *Szmerekova*). A falu nevét 1904-ben *Eszterág*-ra változtatták (MEZŐ 1999: 377).

Sztuzsica 'település Nagybereznától ÉK-re' 1599: *Ósztuzsica* (DEZSŐ 1967: 270), 1768: *O Stuzsicza* (ComUng. 109), 1773: *O-Sztuzsicza* (LexLoc. 288), 1800 k.: *Ó-Sztussicza* (T.), 1808: *Sztusicza (Ó-), Stussica-Stará* (LIPSZKY 663), 1851: *Ó-Sztuzsicza* (FÉNYES IV, 163), 1913: *Patakófalú* (Hnt.), 1925: *Stužica Stará, Stužice* (ComUng. 109), 1983: *Стужуця* (ZO.). A *Sztuzsica* név víznev-ből keletkezett metonimikus névátvitellel, a falu ugyanis a *Sztuzsica* patak

mellett jött létre a 16. században. A pataknev ukrán eredetű, vö. *стужа* 'hideg, fagy, nagy hideg' (CYM. IX, 801), huc. *смýж'у* 'hideg, fagy' (PIPAS–GALASZ 2005: 185). Az alapszóhoz a szláv víznevekben gyakori *-ica* kicsinyítő képző járul (ŠMILAUER 1970: 28–9). Az *Ó-* előtag a korábban szomszédos, majd 1966-ban a faluhoz csatolt *Újsztuzsica* nevének előtagjával állt korrelációban. Az országos helységnévrendezés során, 1903-ban a település nevét *Patakófalú*-ra változtatták (MEZŐ 1999: 289). A hivatalos ukrán *Стужуця* a település eredeti nevéből származik.

Szuha 'település Nagybereznától K–ÉK-re' 1768: *Sucha* (ComUng. 109), 1773: *Szucha* (LexLoc. 288), 1782/1784: *Szuha* (PÓK 2002: 97), 1800 k.: *Szucha* (T.), 1808: *Szucha, Sucha* (LIPSZKY 663), 1851: *Szucha* (FÉNYES IV, 164), 1913: *Szuhapatak* (Hnt.), 1930: *Suchý* (ComUng. 109–10), 1944: *Ungszuha* (Hnt.), 1983: *Сухуї* (ZO.). A *Szuha* víznévből vált metonimikus névadás eredményeként helységnévvé, a falu ugyanis a *Szuha* patak mentén települt a 18. században. A pataknev szláv eredetű, tövében az ukrán ~ ruszin *суха* (*pika ~ voda*) 'száraz, nyaranta kiszáradó (folyó, víz)' melléknév található. A *Szuhapatak* névalakot 1904-ben, az országos helységnévrendezés során hozták létre (MEZŐ 1999: 378). A falu Magyarországhoz való visszacsatolása után nevét 1939-ben a megyére utaló előtaggal *Ungszuhá*-ra változtatták. A mai hivatalos ukrán *Сухуї* hímnemű alak, a csehszlovák időszakban használatos *Suchý* alapján keletkezett, a történelmi névhez képest másodlagos. Közigazgatásilag Tihához tartozik.

Szuhapatak ld. Szuha.

Tiha 'település Nagybereznától K-re' 1599: *Tiha* (DEZSŐ 1967: 271), 1773: *Ticha* (LexLoc. 288), 1808: *Ticha* (LIPSZKY 682), 1851: *Tichy* (FÉNYES IV, 203), 1913: *Tiha* (Hnt.), 1925: *Tichá*, 1930: *Tichaj* (ComUng. 115-6), 1983: *Tuxuї* (ZO.). A *Tiha* helységnév valószínűleg szláv víznévből jött létre metonimikus névadás eredményeként annak a pataknak a nevéből, amely mellett a 18. században létesült. A víznévben az ukrán ~ ruszin *muxa* 'csendes, halk' (CYM. X, 130–1) melléknév található, ami bizonyára a víz csendes folyására utal. Személynévi eredete kizárható. A hivatalos ukrán *Tuxuї* másodlagos, egy *Tuxuї* (*nomik*) 'Csendes patak' alapján keletkezhetett.

Ungbukóc ld. Bukóc.

Ungbükkös ld. Bukóc.

Ungszuha ld. Szuha.

Uzsok 'település Nagybereznától ÉK-re' 1582: *Uzsok* (DEZSŐ 1967: 283), 1727: *Uzsok* (ComUng. 122), 1773: *Uszak, Uzsok* (LexLoc. 288), 1800 k.: *Uzsok* (T.), 1808: *Uzsok, Vžok* (LIPSZKY 710), 1851: *Uzsok* (FÉNYES IV, 246), 1913: *Uzsok* (Hnt.), 1925: *Užok* (ComUng. 123), 1983: *Ужок* (ZO.). Az *Uzsok*

helynév az ukrán *Ужок* átvétele. A helységre az Ung eredőágának ukrán *Ужок* neve vonódott át, amely az ukrán *Уж* 'Ung' folyónév kicsinyítő képzős származéka (FNESz. *Uzsoki-hágó*). Az Ung folyó neve bizonytalan eredetű, annyi azonban bizonyos, hogy az ukrán *Уж* a magyar névhez képest másodlagos, benne szláv denazalizálódás ment végbe (FNESz. *Ung*). Az ukrán nyelvészek körében a folyónév eredetével kapcsolatban számos elmélet született. Egyesek az óukrán *ужина* 'keskeny hely' szóból származtatják. Más vélemény szerint az ukrán *уж* (*вуж*) 'egyfajta kígyó' származéka, s így a folyó neve 'keskeny, kígyóként tekerdő vízfolyás'-t jelent. Az ukrainai *Pripjaty* folyó egyik mellékágával (*Уша ~ Ужа*) kapcsolatba hozva pedig nevét a balti *uosis* 'kőris' fanévből is eredeztetik (JANKO 1998: 362).

Verhovinabisztra 'település Nagybereznától ÉK-re' 1582: *Verhovinabisztra* (DEZSŐ 1967: 247), 1773: *Bisztra, Bisztry* (LexLoc. 287), 1800 k.: *Bisztra* (T.), 1808: *Bisztra* (Orosz- vel. *Verhovina*-), *Werhowiná-Bystra* (LIPSZKY 61), 1851: *Bisztra* (*Verchovina*) (FÉNYES I, 136), 1913: *Határszög* (Hnt.), 1925: *Bystrá Verchovina*, 1930: *Bystrý* (ComUng. 128), 1941: *Verhovinabisztra* (Hnt.), 1983: *Верховина-Бистра, Верховина-Быстрая* (ZO.). Az elsődleges *Bisztra* helységnév annak a pataknak a nevéből származik, amely mellett a falu létrejött (vö. 1859: *Bistra Bach*, SEBESTYÉN 2008: 138). A víznévben az ukrán ~ ruszin *бистрий* 'gyors, sebes' melléknév *бистра* nőnemű alakja található. A 19. századtól általánosan használatos *Verhovina*- előtag a falu fekvésére utal (vö. *Verhovina* 'hegyvidék az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán; 'felföld, hegyes vidék', FNESz. *Verhovina*). A *Verhovinabisztra* nevet 1904-ben *Határszög*-re változtatták (MEZŐ 1999: 413), mert a falu az akkori történelmi országhatár közelében feküdt, de az 1939-es visszacsatolás után visszakapta régi nevét.

Viharos ld. Viska.

Viska 'település Nagybereznától ÉK-re' 1602: *Viska* (DEZSŐ 1967: 273), 1773: *Viska, Wisky* (LexLoc. 288), 1800 k.: *Viszka* (T.), 1808: *Viska, Wysska* (LIPSZKY 738), 1851: *Viska* (FÉNYES IV, 306), 1913: *Viharos* (Hnt.), 1925: *Viška*, 1930: *Výška* (ComUng. 133), 1983: *Вишка, Вышка* (ZO.). A *Viska* helységnév valószínűleg személynévből keletkezett. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű (vö. szb-hv. *Viš* szn., cseh *Vyš* szn., le. *Wysz* szn. stb., vö. FNESz. *Visk, Viss*), ennek kicsinyítő képzős alakjához lásd cseh *Výšek*, lengyel *Wyszek*. A *Viska* forma birtokos esetet jelöl: *Viska vesь* 'Visek faluja'. Köznévi eredete ugyancsak elképzelhető, vö. ukrán *вишка* 'torony' (UDVARI 2003: 236, CYM. I, 541). A település nevét 1904-ben *Viharos*-ra magyarosították (MEZŐ 1999: 416).

Voloszanka 'település Nagybereznától ÉK-re' 1768: *Voloszánka* (ComUng. 132), 1773: *Voloszanka* (LexLoc. 288), 1782/1784: *Voloszanka* (PÓK 2002: 94), 1800 k.: *Felső-, Közép- és Alsó Voloszanka* (T.), 1808: *Voloszánka, Wolosánka*

(LIPSZKY 743), 1851: *Volánszka* (FÉNYES IV, 312), 1913: *Hajasd* (Hnt.), 1925: *Volosjanka, Vološanka*, 1930: *Volosianka* (ComUng. 132), 1941: *Hajasd* (Hnt.), 1983: *Волосянка* (ZO.). A falu neve szláv eredetű, valószínűleg az ukrán *волосяний* 'vlah, román' (СУМ. I, 732–3) (lásd még lengyel *włoski* 'ua.') melléknévből származik. Román pásztorok alapították vagy románok lakták. *Vlah*-nak nevezték a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban a külterjes pásztorokodást folytató személyeket is, akik nem feltétlenül voltak románok. Szintén szórványos román lakosságra utal a közeli, a falutól néhány kilométerre, a Kárpátok keleti, lengyel oldalán fekvő *Wołosate* falu neve. A Kárpátokban előforduló *Волос* családnév szintén a *волох* 'vlah, román' származéka (CSUCSKA 2005: 123). Kizárható az ukrán *волок* 'haj', *волосяний* 'haj-, szőr-, lószőr-' (UDVARI 2003: 294–5, СУМ. I, 733) szavakból való származtatása, mellyel való téves azonosítás alapján a település nevét 1904-ben *Hajasd*-ra magyarosították (MEZŐ 1999: 418).

Zabrogy 'település Nagybereznától É-ra' 1770/1772: *Szabrochia* (ComUng. 137), 1782/1784: *Szabrochia* (PÓK 2002: 77), 1800 k.: *Zabrochia* (T.), 1808: *Zabrugy, Zabrod'* (LIPSZKY 750), 1851: *Zabrogy* (FÉNYES IV, 317), 1913: *Révhely* (Hnt.), 1925: *Zábrod'* (ComUng. 137–8), 1983: *Забридь, Забродь* (ZO.). *Zabrogy* falu neve szláv eredetű. Alapja a szláv *brod* 'gázló, part, rév' köznév (vö. FNESZ. *Borodnó*), melyhez egy *za-* 'túl' prepozíció járul, jelentése 'gázlón, réven túl(i) (föld, falu)'. *Zabrogy* az Ungon lévő gázlónál keletkezett a 18. században. A helység nevét 1903-ban *Révhely*-re magyarosították (MEZŐ 1999: 420). A hivatalos ukrán *Забридь* a történelmi névnek az ukrán köznyelvi formához igazított alakja.

Zahorb 'település Nagybereznától ÉK-re' 1582: *Zahorb* (DEZSŐ 1967: 274), 1773: *Zahorb* (LexLoc. 288), 1800 k.: *Zahor* (T.), 1808: *Zahorb* (LIPSZKY 752), 1851: *Zahorb* (FÉNYES IV, 318), 1913: *Határhegy* (Hnt.), 1925: *Záhorb* (ComUng. 138), 1944: *Határhegy* (Hnt.), 1983: *Загорб* (ZO.). A *Zahorb* helységnév szláv eredetű, alapja az ukrán *горб* 'domb, halom, púp' (UDVARI 2003: 352, СУМ. II, 125), ruszin *горбъ* 'ua.' (CSOPEJ 1883: 57) köznév *g > h* változással alakult formája, melyhez egy *za-* 'túl' prepozíció járul. Jelentése 'dombon túl, domb möge' (vö. magyar *Hegymeg*). Az országos helységnévrendezés során, 1903-ban létrejött magyar *Határhegy* elnevezés a szláv névhez képest másodlagos, a falu fekvésére utal.

Zavoszina 'település Nagybereznától DNy-ra' 1599: *Zavoszina* (DEZSŐ 1967: 274), 1728: *Zauszina* (ComUng. 141), 1773: *Zauszina* (LexLoc. 286), 1782/1784: *Zauszina* (PÓK 2002: 51–2), 1800 k.: *Zauszina* (T.), 1808: *Zausina, Zaussina* (LIPSZKY 755), 1851: *Zauszina* (FÉNYES IV, 322), 1913: *Szénástelek* (Hnt.), 1983: *Завосина* (ZO.). *Zavoszina* neve ukrán eredetű, benne a nyelvjárási *závic* '1. meredek szakadék, folyópart; gödör', 2. 'mélyedés a folyómederben'

köznév található (PIPAS–GALASZ 2005: 58), vö. még: m. N. *závoz* 'hágó útja, rézsútos feljáró út < szlk. *závoz* 'mélyút, horhos' (FNESz. *Závoz*). Az alapszóhoz egy *-ina* birtoklást, valamihez való tartozást kifejező képző járul. Ung vármegye katonai leírása a következőket mondja a faluról: „Egy fő völgyben fekszik, mindkét oldalról magaslatok uralják” (PÓK 2002: 52). Személynévi eredete nem valószínű. Az országos helységnévrendezés óta használatos magyar *Szénás-telek* neve helyi népmondából származik, a helyi lakosok szerint egy *Zavusz* nevű ember vette meg a falut egy szekér szénáért (MEZŐ 1999: 423). Közigazgatásilag Kisbereznához tartozik.

Zsornava 'település Nagybereznától ÉK-re' 1944: *Malomrét, Жорнава* (Hnt.), 1983: *Жорнава* (ZO.). A *Zsornava* helységnév ukrán ~ ruszin dülönévi eredetű. A falu Sztavna határában jött létre a 20. században (vö. 1860: *Zsornova* dülő, SEBESTYÉN 2008: 138), az 1944-es helységnévtár azonban már Zahorb, Sztavna és Kosztrina külterületi lakott helyeként említi egyszerre. A dülönév alapja az ukrán *жорна* 'malomkö', *жорновий* 'malomkö-, őrlőkő-' (UDVARI 2002: 137, СУМ. II, 544), olyan helyet jelölt, ahonnan malomkövet bányásztak. A köznévhöz egy szláv *-ova* ~ *-ava* helynévképző járult (lásd *Szmerekova*). A magyar *Malomrét* a szláv névből keletkezett részfordítással. Ma közigazgatásilag Zahorbhoz tartozik.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
ComUng. = HELLER, GEORG, *Comitatus Unghensis. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 17*. München, 1985.
Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
CSOPEJ, LÁSZLÓ • Ласловъ Чопей, *Русько мадярский словарь*. Bp., 1883.
CSUCSKA, PAVLO • Павло Чучка, *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*. Видавництво „Світ”. Львів, 2005.
DEZSŐ LÁSZLÓ (1967), *Очерки по истории закарпатских говоров*. Bp.
ENGEL PÁL (1985), Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. *Századok* 119: 941–1005.
FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik I–IV*. Pest.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
Hnt. 1877, 1913, 1944 = Magyarország helységnévtára a megfelelő évből. Szerkeszti és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Bp.

- JANKO, M. P. • ЯНКО, М. П., *Топонімічний словник України*. Словник–довідник. Київ, 1998.
- KISS LAJOS (1991), Huszt környéki helynevek. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 352–61.
- KISS LAJOS (1992a), Kárpátaljai helységnevek Ungvár környékéről. *MNy*. 88: 35–42.
- KISS LAJOS (1992b), A telepítő kenézükről nevet kapott fálvak a beregi Hát vidékén. In: *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag*. *Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Bp. 269–89.
- KISS LAJOS (2006), Helynévmagyarázatok. *MNy*. 102: 495–504.
- LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum*. Bp., 1920.
- Lipszky = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna*. Buda, 1808.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- PIPAS, JURIJ–GALASZ, BORISZ • Юрій Піпаш–Борис Галас, *Матеріали до словника гуцульських говірок*. Ужгород, 2005.
- PÓK JUDIT (2002), *Ung vármegye leírása. 1782–1784*. A Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár Kiadványai 2. Közlemények. Nyíregyháza.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2008), *Kárpátalja településeinek történeti helynevei. A kataszteri térképek és a birtokrészleti jegyzőkönyvek alapján*. Nyíregyháza.
- T. = Ung vármegye térképe 1800 körül.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- UDVARI ISTVÁN (szerk.) (2000–2003), *Ukrán–magyar szótári adatbázis I–VI*. *Glossarium Ukrainicum 2–7*. Nyíregyháza, 2000–2003.
- ZO. = ГРИГА, В. В.–БУРКАЛО, В. Й., *Закарпатська область. Адміністративно-територіальний поділ*. Радянське Закарпаття. Ужгород, 1983.
- СУМ. = *Словник української мови I–XI*. Наукова Думка, Київ, 1970–1980.

Hoffmann István

Tolna

1. E helynévnek az első említése — amint az közismert — 1055-ből a Tihanyi alapítólevélből való *Thelena* alakban (DHA. 1: 151). A helyet a szakirodalom egyöntetűen Tolna várával, a dél-dunántúli vármegyének nevet adó erősséggel azonosítja, annak ellenére, hogy a fenti adat Tolna későbbi előfordulásaitól jelentősebb eltérést mutat (BÁRCZI 1951: 58, KRISTÓ 1988: 285). A várat régészeti szempontból nem ismerjük (KRISTÓ i. h., KOSZTA: KMTL. 679), valószínű, hogy a Duna egyre nyugatabbra húzódó medre nyelte el a romjait (SZENTGYÖRGYI 2007: 43). Magának a várnak és megyéjének a Szent István kori meglétét a szakirodalom biztosra veszi, bár erre csak közvetett módon lehet következtetni (KRISTÓ 1988: 284). Tolnavár megyéjét éppen a Tihanyi alapítólevél hátoldalán közel egykorú kéz írásával szereplő „In *terrytorio Tollene* est villa Fotody” szövegezés említi először (DHA. 1: 145), amelyben az ilyen szerepben ritkábban előforduló *territorium* utal a megyére (KRISTÓ 1988: 285). Mivel azonban tolnai várföldet alig ismerünk, várelemeket pedig egyáltalán nem, ebből arra lehet következtetni, hogy a várispánsági rendszer Tolna megyében esetleg egyáltalán nem alakult ki, vagy legalábbis nagyon korán felbomlott. A nemesi vármegye egyébként a 14. század elejére jött létre (KRISTÓ: KMTL. 679).

A Tihanyi alapítólevél fent említett részlete arról rendelkezik, hogy a somogyi vám harmadához hasonlóan a tihanyi apátság harmad részt kap *Thelena* révéből és vámjából is. A nyelvi elemzéshez nem tartozik ugyan hozzá, de történeti szempontból nem lényegtelen e rész pontos értelmezése sem. A szöveg a somogyi adományt követően így folytatódik: „et cum eo similiter terciam partem in *Thelena* cum portu et tributu”. SZENTGYÖRGYI RUDOLF szövegkövető fordítása szerint az adomány *Thelena* harmadára vonatkozik: „És ezzel együtt hasonlóképpen a harmadrészt *thelena*-ban, a révvél és a vámmal együtt.” (2005: 62). GYÖRFFY és ÉRSZEGI fordítása szerint viszont a harmad csak a révre és a vámra vonatkozik: „Hasonlóképp *Thelena* révének és vámjának harmadát.” (ÁrpOkI. 108, ÉRSZEGI 2004: 3), s ugyanígy értelmezte e helyet ERDÉLYI LÁSZLÓ is mondván, „hogy az 1211. évi birtokösszeírás e jövedelemről azért hallgat, mert nem tartozott hozzá földbirtok és nép”, s emiatt a 13. század közepén ugyanitt említett apátsági birtokot későbbi szerzésnek tartja (PRT. 10: 417). A történettudományi szakirodalom általában ez utóbbi értelmezést követi (vö. pl. KOSZTA: KMTL. 679).

Meg kell még említeni azt is, hogy GYÖRFFY GYÖRGY a leírás lokális viszonyai alapján Tolnát azonosította az 1031–1043 között keletkezett jeruzsálemi Itineráriumban a hadi úton említett *Hanenburch* nevű hellyel (1983: 300). Ezt KRISTÓ — elutasítva GYÖRFFY érvelését — etimológiai alapon a Szekszárdtól nyugatra fekvő Kakasddal tartotta azonosíthatónak (1980), REUTER CAMILLO viszont Anyavárral kapcsolta össze (1982). Újabban SZENTGYÖRGYI RUDOLF pedig azt vetette fel, hogy *Hanenburch* esetleg a Tihanyi alapítólevélben említett *Castelic*-cel, a későbbi Keszölcével lehetett azonos (2007: 37, 43). Anélkül, hogy e kérdésbe mélyebben belebocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy a probléma alaposabb felülvizsgálatot igényel, az azonban az eddigiek alapján is valószínűsíthető, hogy a Tolnával való azonosítás komolyabban aligha jöhet szóba.

Mivel Tolna történetének a kezdetei — amint a fentiekből kitűnik — a források hiánya miatt a múlt homályába vesznek, felértékelődnek a név nyelvi elemzésének e tekintetben esetleg felhasználható részletei. Másfelől a történettudomány a vármegyeközpontok megnevezését, ezek eredetét általában is kiemelt figyelemben részesítette, s így különösen feltűnő, hogy a szakirodalom Tolna nevének elemzésével csak szerényebb mértékben foglalkozott.

2. A *Tolna* helynév etimológiáját tudomásom szerint először MELICH JÁNOS tárgyalta, aki a nevet ismeretlen eredetűnek tartotta, de úgy vélte, hogy a név talán már a honfoglalás előtt is megvolt, s nem lehet eldönteni, „hogymilyen nyelvű nép útján öröklődött át a magyarba” (1925–1929: 410, 413, ugyanígy MIKOS 1935: 296).

BÁRCZI GÉZA az alapítólevélbeli szórványt [*tēlná*]-nak olvasta, és bizonytalanul minősítette az eredetét. Határozottan elvetette azonban a román DRĂGANUNAK azt az ötletét, amely szerint a név a szláv *telę* 'borjú' származéka lenne, ugyanakkor lehetséges megoldásként felvetette, hogy a név a latin *telonum* 'vám' szó többes számú *telona* alakjából keletkezett volna (1951: 58). E latin főnév BÁRCZI szerint a gyakoribb *telonium* mellett alakváltozatként szerepelt a középkori latinban, s használata a hely vámszedő jellegére utalt. A szórvány szó eleji *th*-s írásmódját, ami nem jellemző az alapítólevél helyesírására, a latin eredet bizonyítékának látta (i. m. 58, 127).

BÁRCZI ugyan nyomatékkal hangsúlyozta javaslatának csupán lehetséges, bizonytalan voltát, s erre még a nyelvemlék részletes hangtani elemzése során is rendre utalt (i. m. 90, 113, 114), az utókor mégis valójában komolyabb kétkedés, kritika nélkül vette át felvetését. E magyarázatot elfogadta KISS LAJOS (FNESz. *Tolna*) és ZELLIGER ERZSÉBET (2005: 40); sőt MEZŐ ANDRÁS (MEZŐ–NÉMETH 1972: 77) és a nyomában SZABÓ G. FERENC (1999: 60) kiterjesztette más *Tolna* nevet viselő helyekre is. Történészeink ugyancsak ezt a magyarázatot vették át és használták fel, s ily módon támogatták is a maguk részéről (KRISTÓ 1988: 285, KOSZTA: KMTL. 679). Egyedül KISS LAJOS említette meg, hogy a

név eredete szempontjából emellett figyelmet érdemel még a régi magyar *Tolna* személynév is (i. h.).

BÁRCZI etimológiai ötletét nyilvánvalóan elsősorban Tolna várának vámszedő hely jellege támogatta, amelyről — mint láttuk — éppen a Tihanyi alapítólevél tesz elsőnek említést. Hangtörténeti magyarázat is kínálkozott a latin szónak és a magyar helynévnek az összekapcsolására: BÁRCZI a *Telona* > *Telena* változást asszimilációs folyamatként értékeli, amely azonban a másik irányú hasonló változással, az ellenkező irányba átcsapott illeszkedéssel szemben alulmaradt (i. m. 58, 90), azaz szerinte a *Telona* > *Tolona* > *Tolna* hangfejlődési sorral magyarázható a későbbi alak létrejötte. ABAFFY ERZSÉBET ugyancsak hátraható hasonulással magyarázza a mai forma kialakulását (2003: 335). Már itt meg kell azonban jegyezni, hogy ebbe a sorba aligha illeszthető be a már korábban említett 11–12. századból való *Tollene* alak.

3. A helynévnek a latinból való származtatása általában is komoly elvi problémákat vet föl. Névszociológiai szempontból ugyanis nem lenne könnyű leírni azt a névadói helyzetet, amelyben egy latin közszó valamely Kárpát-medencei helynévvé válhatott volna, bármilyen — a Kárpát-medencében szóba jövő — nyelvi környezetben próbáljuk is meg azt elgondolni. A fent bemutatott feltevés azonban Tolna Árpád-kori vámszedő hely szerepéből kiindulva ki nem mondtat is magyar nyelvű népséggel számol, amely e nevet megteremtette és használatba vette volna. Egy ilyen névadói helyzetre vonatkozóan azonban névtani párhuzamokat nem ismerek, latin közszókból magyar nyelvű névhasználók legfeljebb abban az esetben alkothattak volna magyar helynevet, ha a kérdéses szó jövevényszóként a magyarba bekerült volna. Erről a *telon(i)um* esetében azonban nincsen tudomásunk, hasonló példát a későbbiekből viszont említhetünk: a latin *pasuum* 'legelő' közszóként *páskum*, *páskom* stb. formában a magyar nyelvjárások részévé vált (TESz., ÚMTsz.), s ebből számos helyen alakult tulajdonnév is.¹ BÁRCZI is bizonyára csupán a vámról való elnevezésre gondolt — annak névhasználói háttere nélkül —, amikor Tolna keletkezését „nem ritka típus”-ba tartozónak mondta (i. m. 67), mert az e szemlélet alapján elnevezett helyek között csakis magyar eredetűeket találunk (SZABÓ G. F. 1998, 1999). E névtípusban még az sem mutatható ki, hogy — mint oly sok más, áttetsző szerkezetű helynév esetében az oklevelekben — a vámra utaló névrész latin nyelven szerepelne (vö. HOFFMANN 2004).²

¹ Az újabb kori névanyagban meglévő és közvetve-közvetlenül a latinhoz köthető magyar mikrotoponimák (pl. *Páskom*, *Pozdomáris*, *?Bánom*) alakulásmódja, valamint ezek közszói hátterének átvétele, illetőleg a nevek névszociológiai tekintetben vett keletkezési körülményei egyébként szintén alaposabb vizsgálatot érdemelnének.

² Ha előfordulna is ilyen eset, az sem mutatna arra, hogy az adat valós latin nyelvű használatot tükröz, éppúgy, ahogyan a Kárpát-medencei *Nova Villa*-féle alakokból sem következtethetünk latin helynevek használatára: e formák csakis vulgáris alakok oklevél-megfelelőinek tekinthetők.

Latin közsőzből ugyanis csakis latin nyelvű népesség ajkán alakulhatott volna helynév, ami a Dunától nyugatra fekvő Tolna esetében elvileg nem is lenne elképzelhetetlen. A Római Birodalom korából ezen a környéken azonban egy *Alta Ripa* nevű helyet ismerünk (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 34), amely nyilvánvalóan a Duna menti helység jellegére, a magasabb folyóparton való fekvésére utalt, vámszedő helynek a névben való megjelenéséről viszont nincs tudomásunk. Itt jegyzem meg, hogy BÁRCZI a *telonum*-nak 'vám' jelentését adja meg, a *teloneum* ~ *telonium* azonban a latinban görög eredetű elemként 'vámház, vámhivatal' értelmű, tehát elsősorban épületet jelölő szó volt (vö. FINÁLY 1884: 1959),³ amely alapvetően alkalmas lehetett volna arra, hogy a megfelelő nyelvű közösségben metonimikusan településnévvé váljon. A latin eredetet tárgyaló magyarázat egyébként ettől függetlenül homályban hagyja azt a körülményt is, hogy a latin *telon(i)um*-nak miért éppen a többes számú alakja vált volna helynévvé.

A *Tolna* esetében a latin nyelvben való helynévalakulás esélyét azonban több körülmény is csekély valószínűségűvé teszi, sőt némelyik egyenesen ki is zárja azt. Az előbbieik közé tartozik a névnek az ókorból való adatolatlansága, a hasonló szemléletű nevek hiánya Pannoniából, az esetleg feltehető nyelvi közvetítő folyamatok modellezésének nehézsége; lényegében véve kizáró tényezőnek pedig azt tekinthetjük, hogy — mint később részletesebben is szó lesz róla — *Tolna* neveket a Duna vonalától keletre is ismerünk.

Elvileg feltehető lenne az is, hogy a korabeli, latinul tudó magyarországi értelmiségi réteghez kössük a névadást, ám ez a hivatalos személyeknek olyanfajta tevékenységét feltételezné a régiségben, amire semmiféle körülmény nem utal, nemcsak hogy e név esetében, hanem általában sem. A középkori magyarországi oklevelekben viszonylag nagy számban előforduló latin nyelvű helynévi elem viszont azt mutatja, hogy az oklevél-fogalmazók meglehetősen gyakran éltek a vulgáris nevek latinra fordításának vagy más módon történő latinizálásának az eszközével. Az alapítólevélbeli *Thelena*-t is esetleg e latinizálás megnyilvánulásának tarthatjuk, olyan kezdeményezésnek, amely azonban nem vert gyökeret a latin nyelvű oklevelezésben. Ezt a latinos formát talán a magyar név korabeli feltehető **Tolona* hangalakja hívhatta elő, amelyhez — vámszedő hely lévén — a tudós oklevélszerkesztők és -fogalmazók a latin *telonium* szó megfelelő alakját kapcsolhatták hozzá, és ennek alapján latinosították *Thelena*-nak, még a *th*-s írásmóddal is hangsúlyozva a névalak latinos jellegét.⁴

³ Ilyen jelentésben a magyarországi oklevelek latin szövegében is gyakran előfordul, pl. +1092/+1274//1399: villa Fok cum *teloneo* (DHA. 1: 283), 1093–1095: portum ac *theloneum* ipsius mercati (DHA. 1: 301), további példákat lásd a DHA. mutatója (1: 536) alapján.

⁴ Tehát éppen fordítva, mint ahogyan BÁRCZI gondolja, szerinte ugyanis az oklevélíró a nevet „latinnak érezte, és ezért alkalmazott benne oly írásmódot, mely különben e szó középkori latin írásában is gyakori” (1951: 58).

Az oklevelek latin vagy latinos helynévalakjai nem véletlenszerűen fordulnak elő, hanem meglehetősen jól kivehető szabályok szerint jelennek meg a latin szövegekben. A latinizálást elsősorban presztízszokok határozták meg: ezek között említendő, hogy a vármegyeközpontok nevei döntően latinos formában szerepelnek az oklevelekben. A *Tolná*-ból (vagy esetleg inkább talán a **Toloná*-ból) ennek megfelelően igyekeztek latinos formát létrehozni az oklevelezési gyakorlatban, amihez a fent említett hangzásbeli hasonlóság s ráadásul a latin szó jelentésének illeszkedése a megjelölt hely fontos funkciójához, vámszedő jogához éppen kapóra jött.

Hasonló esetként említhető talán *Eger* középkori latin neve is, amely *Agria* (melléknévi alakban: *Agriensis*) formát mutat (Gy. 3: 80–4). Az *eger* fanévre visszavezethető településnév (vö. FNEsz.) legkorábbi előfordulásai, éppúgy, mint a megfelelő közszőé is *Egur* ~ *egur* alakúak (Gy. i. h., vö. még KMHsz. 1.), amelyek a korabeli kiejtésben [*egür* ~ *egör*]-nek hangozhattak, de egyes toldalékos alakjaiból a második szótag magánhangzója már ekkor is hiányzott: *Egres*, *Egregy*, *Egré* stb. BENKŐ LORÁND az *Agria* formát az *Eger* ómagyar kori nyílt *ä*-vel ejtett hangalakjával hozza kapcsolatba (1998: 25–6), ám aligha tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy emellett a latin *ager* '(szántó)föld, mező' szóval (amelynek genitívuszi alakja *agri*) való alaki hasonlósága is hatott a latinos névforma létrehozásakor.

A Duna menti *Thelena* további adatai a fenti felvetést meglehetősen határozottsággal gyámolítják. Az adománylevél hátoldalán 11–12. századi kéz írásával szereplő „in terrytorio *Tollene*” (DHA 1: 145) latinizáló szándékát az is mutatja, hogy egy *Tollena* alak genitívuszi eseteként áll (vö. SZENTGYÖRGYI 2005: 55), amihez hozzáfűzhetjük még azt is, hogy magyar neveket — még ha *a*-ra végződnek is — csak kivételesen ritkán iktattak be a latinnak megfelelően deklinálva az oklevelek szövegébe (HOFFMANN 2004: 18, de bővebben 15–38 is). Ezt a formát tehát valószínűleg ugyancsak latinos alaknak szánhatta a lejegyzője. Emellett szól az is, hogy — amint arra már korábban is utaltam — nehéz volna a kiindulásként felvett latin *telona*-t és a *Thelena*, illetőleg *Tollena* adatot magyar hangfejlődési sorba bárhogyan is beiktatni.

A hely megnevezése három szótagos formában a fentiek mellett még a fehérvári keresztesek javainak 1193-ból való megerősítő levelében szerepel: Poznan comite de *talena* (ÓmOlv. 61), továbbá az 1211. évi összeírásban fordul elő *Talana* és *Tollona* alakban (PRT. 10: 511), ezek hangtörténeti realitását, azaz hangszerkezetük magyaros voltát vagy éppen esetleg latinizáló jellegét azonban nehéz megítélni, különösen ez utóbbi forrásnak az alapítólevéllel mutatott erős nyelvi hasonlóságai miatt, ami a korábbi dokumentum jelentős mértékű felhasználásával állhat összefüggésben. Az eredeti magyar helynévi forma háromszótagúsága mégis joggal vethető föl nemcsak ez utóbbi források adatai szerint, hanem a 11. századi latinizáló alakok szótagszerkezete és hangzása alapján is,

amelyek éppen a magyar forma hasonló hangszerkezete alapján merülhettek fel, de ezen túlmenően a feltevést szavaink korabeli jellegzetes nyílt szótagos fonotaktikai szerkezete is támogatja.

A fenti formákon kívül a név magyarul mindig *Tolna*-ként szerepel (néha *th*-val írva), a korábbi oklevelekre utaló adatai azonban jóval későbbi átiratokból valók, s ezekben a hangalak inkább az átirat korával kapcsolható össze: +1015/+1158//1403: in *Tolna* (DHA 1: 79), +1082/1350: *Tholna* (DHA 1: 239), 1267: *Tholna* ~ *Tolna* (PRT. 10: 526), és ugyanígy említik *Tolnavár*-ként is: 1055>1416: *Tolnauar* (DHA. 1: 493), 1324: *Tholnawar* (Cs. 3: 412). Latinos melléknévképzővel először éppen a Szent László korára hamisított tihanyi oklevélben szerepel: +1092/+1274//1399: in provincia *Tolnensi*, de ugyanitt: *tercia pars ville Tolnauar* (DHA 1: 284), később ez az alakja — amely a *Tolna a*-jának elhagyását mutatja, mint ahogyan ez más *a* végű nevek pl. a *Baranya*, *Nyitra* esetében is általános (Gy. 1: 279–80, 4: 429–36) — vált állandó használatúvá, azaz a latinizáló forma is egy általánosabb típusba illeszkedően szilárdult meg, s a kezdeti kísérlet egy latin közszóval való összekapcsolására nem talált követőre.

4. A Kárpát-medencében a Tolna megyei településen kívül más helyek is viselték a *Tolna* nevet, ezeknek a forrásokban előforduló alakjai azonban kivétel nélkül a név mai hangzását mutatják. A Szabolcs megyei Nagyhalász határába olvadt Tolna neve csak a Váradi regestrumban fordul elő: 1221/1550: villa *Tholna* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 77, NÉMETH 1997: 104, K. FÁBIÁN 1997: 140–1),⁵ ám a szakirodalom meglehetősen biztonsággal tartja azonosíthatónak. Szintén egyszer említik a *Tolnai-ág* nevet — Baranya megye északi részén Pécsvárad vidékén, a Hodos patak mellett: +1058/1300//1403: *Tolnayagh* (KMHsz. 1., HA 1: 54 és térkép) —, amely talán a szomszédos megye általunk vizsgált központjának a nevével állhat összefüggésben, mivel Tolna megye közvetlen szomszédságában tőle független, azonos nevű helyet nehéz lenne elképzelni.

A Komárom megyei mai *Vértestolna* neve eredetileg *Tolma* volt: [1247 u.]: Iwanka de *Tholma*, 1337/PR.: de *Tolma* (Gy. 3: 460), s nevét a Katapán nem őseről, Alap-Tolmáról nyerhette (Gy. i. h.). Ez a településnév azonban csak később hasonult a *Tolna* nevekhez: első ilyen adatát 1773-ból ismerjük (FNESz. *Vértestolna*), így — elsőre legalábbis úgy tűnik — nem tartozik az itt tárgyalt névcsoportba. Másfelől viszont az *e* névben mutatkozó *Tolma* > *Tolna* változást nemcsak a többi *Tolna* név (elsősorban nyilván a megyéé) analógiás hatásával magyarázhatjuk, hanem esetleg a képzési hely által kiváltott hasonulás megjelenését is láthatjuk benne.

A északkelet-magyarországi *Toronya* neve viszont — ha hinni lehet az adatnak — egykor *Tolna* volt (1220: *Tolna*), amely azonban a helynevekben is elő-

⁵ MEZŐ ANDRÁS a Szabolcs megyei Tolnára vonatkozóan is el tudja képzelni, hogy egykor város hely volt (MEZŐ–NÉMETH i. h.).

forduló *torony* főnév birtokos személyjeles alakjához idomult. Ilyen formája azonban már a 13. század második feléből adatható: 1276: *Thorona* (FNESz. *Nagytoronya*). Ennek az elsődleges *Tolna* névnek az eredetét — az egykori megyeszékhelyétől eltérően — KISS LAJOS puszta személynévre vezeti vissza.

Ez a lehetőség valamennyi *Tolna* nevünk magyarázatára megfelelő megoldást kínál, ám a személynévre mindössze egyetlen említést ismerünk: 1222/1550: *pristaldum Tolnam de Sen Nicolaus* (ÁSz., az alak akkuzatívuszi forma),⁶ ami viszont kétségkívül gyengíti e feltevés valószínűségét, sőt az adatok alapján akár fordított irányú változásra (helynév > személynév) is gondolhatunk.⁷ E személynévet KISS LAJOS a régi cseh *Tulna* személynévvel hozta kapcsolatba (FNESz. *Tolna, Nagytoronya*). A fönti *Tolma* > *Tolna* változás esetleg azonban megegyezdi azt is, hogy a szóba jövő személynévi háttérbe beemeljük a *Tolma* személynévet is: 1200 k.: *Oluptulma* ~ *Tulma*, [1280]: *Tulma* (ÁSz. *Tulma*), bár erről BENKŐ LORÁND azt tartja, hogy Anonymus kreálta helynév alapján (1998: 19, 54).⁸

Mindezt figyelembe véve úgy vélem, *Thelema* ~ *Tolna* nevének eredetét továbbra is inkább bizonytalannak tarthatjuk, s egyetlen szóba jöhető magyarázatának — az itt említett fenntartásokkal — a személynévi származtatást tekinthetjük.

Irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ÁrpOkl. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Árpád-kori oklevelek*. Bp., 1997.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- ÉRSZEGI GÉZA (2004), *A tihanyi alapítólevél*. Második, bővített kiadás. Tihany.

⁶ A poroszló talán a Dunántúlon élő személy lehetett (K. FÁBIÁN 1997: 128).

⁷ A személynévet a Várad regestrum említi, amelyben másik két jogesetben a *Tolna* helynévként fordul elő. Az egyik említése kétségkívül Szabolcs megyébe lokalizálható (a fenti 1221/1550-ből való adat), de egyesek a regestrum 1220/1550: *Tolna* adatát is ide számítják (MIKESY 1948, K. FÁBIÁN i. h.)

⁸ A Komárom megyében szereplő [1280 k.]: *super factis terrarum Tulma Babuna* (Gy. 3: 405) adat azonban személynévnek inkább értelmezhető, mint összetett *Tolma-Babuna* (= Bábolna) helynévnek, ahogyan GYÖRFFY (i. h.) és BENKŐ is interpretálja (1998: 54).

- K. FÁBIÁN ILONA (1997), *A Várad Regestrum helynevei. Adattár*. Szeged.
- FINÁLY HENRIK (1884), *A latin nyelv szótára*. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1983), *István király és műve*. 2. kiadás. Bp.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), *Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KRISTÓ GYULA (1980), *Hanenburch = Kakasd? NÉ. 4: 3–7*.
- KRISTÓ GYULA (1988), *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára*. Nyíregyháza.
- MIKESY SÁNDOR (1948), *A Várad Regestrom-beli helyek meghatározásai. MNy. 44: 64–5*.
- MIKOS JÓZSEF (1935), *A székesfehérvári keresztések 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. MNy. 31: 152–67, 243–58, 288–308*.
- NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- REUTER CAMILLO (1982), *Hahnenburg = ? Kakasvár. NÉ. 7: 3–6*.
- SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Nyíregyháza.
- SZABÓ G. FERENC (1999), *A vám a középkori magyar helységnevekben. MNyj. 36: 59–65*.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), *A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átírás és magyar fordítás*. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 57–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), *A Kesztlöcről Fehérvárra menő hadút. NÉ. 29: 23–47*.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN: *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA: *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.

A harmadik helynévtörténeti szeminárium résztvevői
síkfőkút, 2008. május 29-31.